

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT — 1975

A TARTALOMBÓL:

CZINE MIHÁLY:
BÜCSÜ
SIMON ISTVANTÓL

*

BERTHA BULCSU:
A KENGURU

PÁL RITA:
KESZTYŐVARRÓNÓK

UNGVÁRY RUDOLF:
KIMÉLETES HALÁL

*

FÜLEP LAJOS
EMLÉKEZETE:
MARTYN FERENC
SZABÓ JULIA
VEKERDI LÁSZLÓ
ZADOR ANNA
ÍRÁSA

NÉMETH LÁSZLÓ:
A GANDHI-DRÁMA
NAPLÓJA

*

SZABÓ EDE:
EX LIBRIS

8

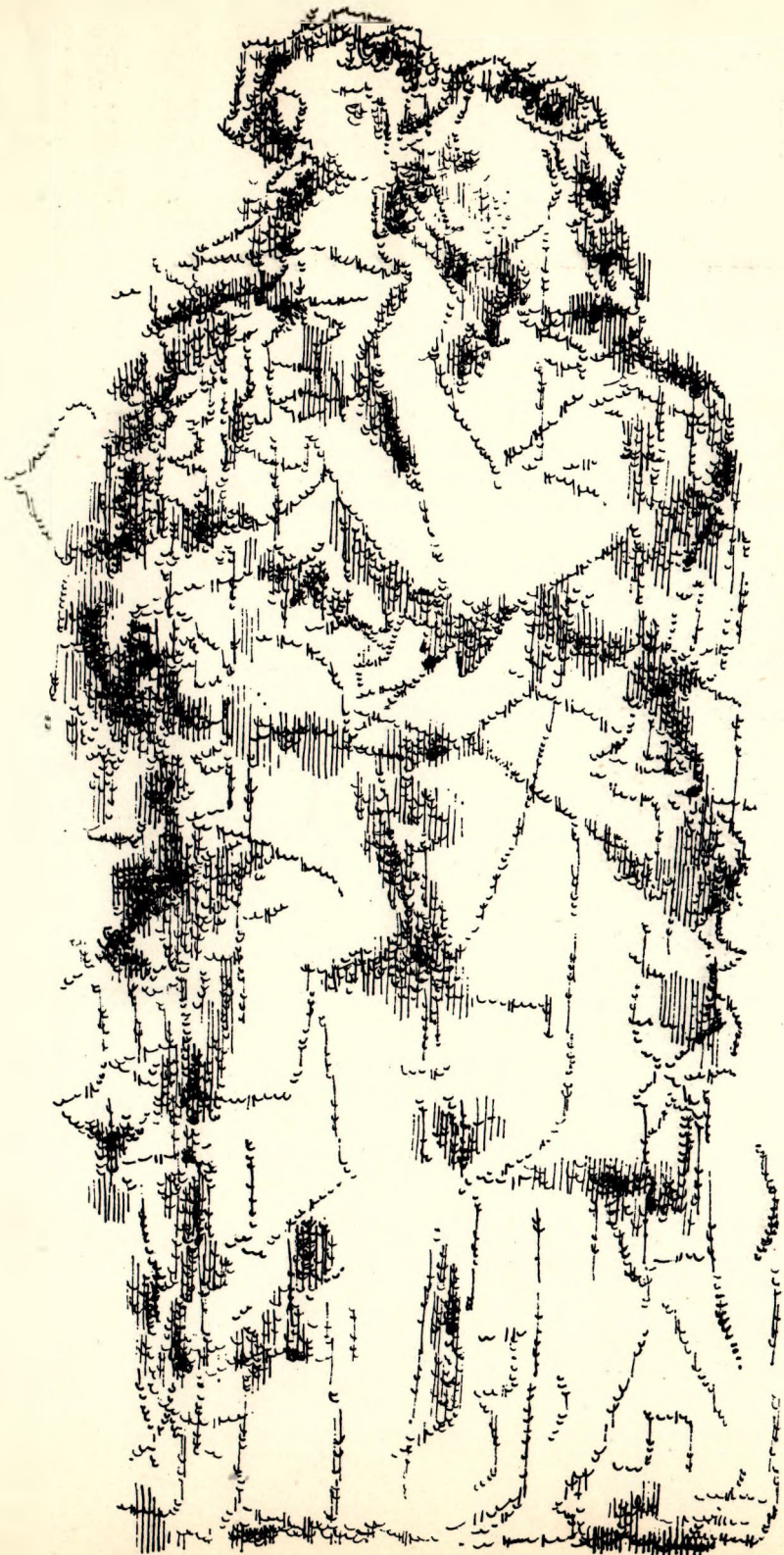
SZÁMUNK SZERZŐI:

ALBERT ZSUZSA
BÁN ANDRÁS
BERTHA BULCSU
CZÉRE BÉLA
CZIGÁNY GYÖRGY
CZINE MIHÁLY
CSÁNYI LÁSZLÓ
FODOR ANDRÁS
FUTAKY HAJNA
ISZLAI ZOLTÁN
KELEMEN LAJOS
KEMSEI ISTVÁN
MARTYN FERENC
NÉMETH LÁSZLÓ
PÁL RITA
POMOGÁTS BÉLA
SZABÓ EDE
SZABÓ JÚLIA
SZÁVAI JÁNOS
TAXNER ERNŐ
UNGVÁRY RUDOLF
VEKERDI LÁSZLÓ
ZÁDOR ANNA

KÉPEK:

ALTORJAI ISTVÁN
FULEP LAJOS
KOLBE MIHÁLY
MARTYN FERENC

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

XVIII. ÉVFOLYAM, 8. SZÁM

1975. AUGUSZTUS

TARTALOM

CZINE MIHÁLY: Halotti beszéd – temetés után (*Búcsú
Simon Istvántól*) – – – – – 675

*

BERTHA BULCSU: A kenguru (regény, V. rész) – – – 681

FODOR ANDRÁS versei: A feleség levele, Déli szél – – 693

KELEMEN LAJOS versei: Táplálja mégis . . . , Krónika, 1975 695

UNGVÁRY RUDOLF: Kiméletes halál (elbeszélés) – – – 697

POMOGÁTS BÉLA: Kiméletes leszámolás – – – – – 710

CZIGÁNY GYÖRGY versei: Egy álom utószava, Öröklét
zsákutcája – – – – – 713

PÁL RITA: Kesztyűvarrónők (riport, I. rész) – – – – 715

ISZLAI ZOLTÁN versei: Kör és kereszt, Hosszú tapasztalás 723

*

NÉMETH LÁSZLÓ: A Gandhi-dráma naplója – – – – 724

FUTAKY HAJNA: Pécsi színházi esték – – – – – 733

TAXNER ERNŐ: Színházi levél Budapestről – – – – 738

BÁN ANDRÁS: Arctalan portré (*Jegyzetek Altorjai István
kiállításáról*) – – – – – 742

*

FÜLEP LAJOS EMLÉKEZETE

MARTYN FERENC: Fülep Lajos Zengővárkonyban – – – 744

ZÁDOR ANNA: A professzor – – – – – 748

SZABÓ JÚLIA: A pedagógus – – – – – 752

VEKERDI LÁSZLÓ: A korprobléma Fülep Lajos írásaiban 755

*

ALBERT ZSUZSA: Belső idő (vers) - - - - -	758
SZABÓ EDE: Ex libris (Edith Sitwell, Lubicz-Milosz, Guilevic) - - - - -	759
CSÁNYI LÁSZLÓ: Galambosi László: Bárány és holló - -	763
KEMSEI ISTVÁN: Kelényi István: Bika és angyal - - -	764
SZÁVAI JÁNOS: Jókai Anna: Mindhalálig - - - - -	765
CZÉRE BÉLA: Kiss Dénes: Mondd a falaknak! - - -	766

K É P E K

ALTORJAI ISTVÁN rajzai - - - - -	732, 743, 768
----------------------------------	---------------

Műmellékleten

1-2. ALTORJAI ISTVÁN: Csendélet, 1973.
Uránbánya, 1975.

3. MARTYN FERENC: Fülep Lajos-portré

4. FÜLEP LAJOS: Rajz Martyn Ferencnek
(Nádor Katalin fotói)

A borítón

KOLBE MIHÁLY rajzai

J E L E N K O R

A Magyar Írók Szövetsége Dél-dunántúli Csoportjának lapja

Megjelenik havonta

Főszerkesztő: SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő: PAKOLITZ ISTVÁN

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000. F. k.: Braun Károly

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzetszámlára. Évi előfizetési díj 72,— Ft.

75-2929 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Melles Rezső

Index: 25.906

HALOTTI BESZÉD – TEMETÉS UTÁN

- BŰCSŰ SIMON ISTVÁNTÓL -

Látjátok Feleim... mik vagyunk...

Nemrégén még az indulásáról beszélt, miként jelentkezett a félszeg diákköltő a Sorsunknál, nemrégén még a televízió képernyőjén mosolygott, nemrégén még új verseskönyvét dedikálta. S még a sümegi kórházban is, alig néhány hete, toll volt a kezében és papír az asztalán; dolgozni akart, verset írni a Szép Szónak, s összeállítani egy gyűjteményes kötetet verseiből, mert hát jövőre ötvenéves lenne... Kollégista és újságíró éveiről mondott novellakerekességű történeteket, vidáman, tréfálkozva; még legénykori nótájából is dúdolt néhány sort. S kért bennünket: látogassuk meg a jövő héten megint, akkor már biztosan jól lesz, s kimegyünk Bazsiba, a hegybe, ott tudunk majd igazán jól beszélgetni. Nagy baja különben most se lehet, – mondta, egy kis mellhártya jöhetett közbe, mindentféle kalmopirineket adott neki, s talán attól izzad. Nagy orvos az ő komája – azért is ment Pestről a sümegi kórházba –, hamarosan rendbehozza...

De hát csodát a tudós barát sem tehetett; a bazsi fák és füvek már csak a végső pihenőre hazatért testvérüknek integethettek. Mert az volt Simon István kívánsága: szülőfaluja földjével boruljanak össze a csontjai. Gyalogútról, Bazsiból indult a nagyvilágba, de bármerre járt, mindig csak haza, hazafelé nézett, s a nagy utak, nagy küzdelmek végtén ide, Bazsiba tért vissza. Immár Bazsi is jelkép lett, mint Farkaslaka, mint Biharugra, mint Makó, mint Stósz. A húség jelképe. A felnevelő néppel és tájjal való összeforrottság szimbóluma.

A szülőföld, a gyermekkori otthon sokaknál forrása az érzéseknek; Simon István költészetének, munkásságának a szülőföldhöz és népéhez fűződő érzés lett a legfontosabb meghatározója. A tájélmény egybekapcsolódott nála a szegénység iránti hűséggel. Amyira szépnek, helikoni jellegűnek érezte szülőföldjét és oly igaznak, oly tisztának a rajta élő népet, hogy halála napjáig nem fogott ki a dicséretükből. Megírta: az Elbruszra, a Pirin havasaira vagy az Etnára sem nézett nagyobb szemekkel, mint a közelben kéklő Somló szőlős oldalára, s a Bourbonpalota Danton és Robespierre emlékét idéző termében, nagy országok fényes követői között sem ült nagyobb áhítattal, mint édesapjával a rezi csárdában, a betyárok, Savanyó Jóska meg Vak Illés egykori asztalánál.

A maga lelkét is erre a tájra és erre a népre vetítette, Legnagyobb kedvvel a szépet, a tisztát festette verseiben. Mintha csakugyan hűsvéti tetőn állt volna megszólalásától kezdve, ahonnan minden zugot elér a tekintet. Bármerre nézett szülőföldjén, metaforára, költői képre lelt; a benne mozduló érzések és gondolatok, mire észrevette, az őszi erdők, a nyári rétek, a tavaszi felhők és domboldalak színeibe öltözködtek. Felnevelő közössége ösztönözte a világos, tiszta arányokra, az áttekinthetőségre; addig keresni

a szavakat, a pontos képeket, míg a sejtjeivel is átérzett élet valóban lüktetni kezd bennük. Hogy ne mondjon látszatra színes, de valójában üres szólamokat. Még emberi természetét, szívósságát és mindig újrakezdő hitét is ebből a kétkezi közösségből hozta. A Pacsirtaszó költői vallomását ez a paraszti természet fogalmazta: a költő, akár a fekete szántások felett lebegő pacsirta, sohasem hagyja abba az édes éneket. Ott trillázik, ahol szántanak és vetnek, ahol élet sarjad. Olyan szíve volt Simon Istvánnak, mint a mesebeli madárnak: még a karó hegyén is énekelt. Ezzel a természettel, a falujabeli „örökké meszelő asszonyok szorgalmával” indult a füst, a korom, az emberi gyarlóságok ellen.

Mosolyoghatták, kicsinyelhatték: ment az útján egyenesen. Biztos volt benne: „a népiség úgy is, mint életérzés, úgy is, mint hang, döntőbb tényezője lesz a jövő magyar szocialista költészetének, mint bármely stílusirányzat is a virágzó sok közül.” Hűtlennek érezte volna magát, „utolsó kutyának” – mint mondta –, ha szülőföldjét és munkás népét nem emelte volna a lehető legteltesebben költészetbe. Meg akarta őrizni azokat a morális értékeket, amelyeket a paraszti élet négy-ötszáz év alatt kialakított. Továbbadni a szépet, hogy ne vigye el magával az idő. Abban a hitben, hogy a költészetében felvillantott, egyszerűségükben is gyönyörű emberi mozzanatok „erkölcsi értelemben akár a kozmikus ember vagy emberiség életstílusának holnapi kritériumai is lehetnek.” Ezért is tekintette a megőrzést egyik legnagyobb feladatának.

Nagyot, történelmit cselekedett, mikor szülőföldje színeit és embereit, a szótlan parasztokat, a ballagó ácsokat, a három mestereket, a piros molnárt, a rózsaként virító munkás kézfejeket, a szülőköt, a présházi öregeket és a falusi búcsú fiataljait versbe örökitette és tájaink felett déli harangszót csendített. Közlebb hozta hozzánk a csillagokat. Öntudatot adott; a szegénység honfoglalásának az érzését adta. Hitette: hazai kisvilágunk a világ bármely nagy tájával felér, s immár otthon vagyunk benne teljesen; mienk az idő mindörökké. A jövő arca apáink szép vonásait is megőrzi.

Arcokban mutatta meg Simon István a kort, minden színével, azokat az árnyalatokat is, amelyeket „nem mutatnak se számok, se statisztikák”. Népe nek volt elrendelt fia, de az egész emberiség sorsára örökös lelkiismerettel figyelte a világ dolgait; még a „léykőr burkából” kitörő embert is. Messzire nézett. Összegezését kereste annak, amit úgy hívnak, „mai világ”. Azt a csodálatos verset kereste, „melytől megszelídülne a lét”, amely segítené az embert „kilépni végső béklyóiból”.

A haza és a nagyvilág pólusai között születtek versei; a világ „egyen-súlykilengéseit” faluja sorsán is mérte, és „az öreg parasztok szótlán félel-métől lett még érzékenyebb az emberiség sorsát féltő lelkiismerete”. Úgy igaz, ahogy költőtársa írta: „természet, ember, nép, falu, ország, világ – neki eleven tárgyakkal, ismerősökkel, rokonokkal” tapadt a bőrére és szívárgott át a versébe. A hazai színekből is egyetemes érvényű költészetet teremtett. „Egyetemes életérzés költészete ez – vallotta Simon István költészetéről a sorstárs Váci Mihály –, mert az adott világ minden megélhető csodáját közlő, kézzel, öléssel, simogatással birtokba vette – eggyé, költészeté hasonította. Egyetemes, mert minden benne van. A makrokozmosz és a mikrokozmosz, de legfőképpen az ember, az élő, a földi, a jelenkori, az ismerős, a robotolva teremtő, az esendő és nyúsítve is feltápászkodó.”

Simon Istvánt, mint annyi társát a nagy virradatban, a felszabadulásra érett paraszti szegénység küldte az irodalomba. A népet ő is „testre csavart lobogóként” kapta örökbe, néki is mint irodalmunk annyi alkotójának, a templomépítés volt a nagy gondja. Meggyőződése volt: a szélső házak, a kültelkek népében hallatlan erők vannak. Hitte, vallotta Ady igazát: „a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára.” A népben, a magyarságban lévő értékek napfényre juttatását tartotta az idő egyik nagy parancsának.

Ezért vállalta költőként a szerkesztés sokszor hálátlan feladatát is; rövid életéből mintegy két évtizedet áldozott az irodalmi sajtó szolgálatára.

A szerkesztő Simon István is történelmi érvényűt cselekedett: az ő főszerkesztősége idején – s Bodnár György felelős szerkesztő korában – vonult fel az Új Hangban egy sokat ígérő fiatal sereg: többek között Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor, Váci Mihály, Sánta Ferenc, Moldova György, Kamondy Tóth László, Csurka István és Szabó István, békében az elődökkel, Illyéssel, Tamásival, Németh Lászlóval, Déryvel, Rideg Sándorral, Vas Istvánnal és másokkal. A magyar irodalom egészét igyekezett szóhoz juttatni a lap, a szlovákiai Fábry Zoltánról az elsők között írt, az erdélyiek közül Kányádi Sándor verseit és Szabó Gyula regényrészletét hozta, meg Gy. Szabó Béla fametszeteit. Mert az irodalom mellett a rokon művészetekre is figyelt; az induló Kondor Béla rézkarcait is elsőként mutatta be.

A felelős szerkesztő, a szerkesztőbizottsági tagok munkája is beleépült a lapba, de a főszerkesztő Simon István nélkül aligha sikerült volna ennyire zavartalanul ez a nagy testvéri összeverődés. Simon Istvánban azt kapták a sokfelől kopogtató írók, művészek, akire legnagyobb szükségük volt. Költő volt, alkotó tehetség, akit mindenki elismert, s aki minden értéket oltalmazó szeretettel méltányolt. Aki maga is a gyalogútról indult, de a nagyvilágban is eligazodott. Népről, hazáról, nemzetről való fogalmait Petőfitől, Adytól, Juhász Gyulától, József Attilától és a népi irodalomból hozta, de már a szocializmus ígézetében tájékozódott. Újat akart, de a hagyományt vállalta. A jövő századért dolgozott, de az elmúlt ezer év is benne volt az idegzetében. Tudta, milyen irányban szeretné az irodalom útját egyengetni, a nagy kép tiszta volt előtte, de a részletekben nem okvetetlenkedett; az árnyalatok minél gazdagabb kibontására ösztönzött. Teoretikusan is tájékozott volt a szükséges mértékben, de vallotta: a tétel, a doktrina nem nyugózheti az életet.

S mindenekelőtt igaz ember volt, másokat is szívéből szerető jóbarát, aki a kéziratot még visszaadni is úgy tudta, ha már semmiképpen sem közölhette, hogy nem lehetett rá neheztelni. Lapjában mindenki a maga legjobb erejét mutathatta meg. Így válhatott az Új Hang az újabb magyar líra forradalmának, s a magyar novella új utakra indulásának a fórumává. A rokon indulású, rokon célú alkotók közt még testvéri béke volt; csapatban, egymást segítve indultak. A Nyugat s a harmincas évek óriásai után a század harmadik nagy nemzedékét ígérték ezek a kócos fiatalok. Arról igazán nem tehetnek, hogy kibontakozásuk nem történhetett olyan gyorsan és fényesen, ahogy akkor a jövőt tervező kedv álmodta. A történelem ráfordította a lapot az Új Hangra is, hamarosan.

Az 1956-os nagy döbbenetből Simon István az elsők között ocsúdott. A szélső házak költője tudta: minden tél után eljön a tavasz, s az emberek, akár a természet, „egyszercsak vígan kidalolják, teli torokból, világgá szór-

ják a tavaszi porból, a nagy himnuszt, az alleluját.” Úgy érezte: tenni lehet, tenni kell; jól kell kitölteni az életadta, a kapott kereteket. Hitte, hogy a magyar társadalom, s benne a szellemi élet, a nehéz korszakon túljutva, torzulás nélkül haladhat a szocializmus útján; az írók is révbe érhetnek szép elképzeléseikkel. Bizonyosra vette ő is, miként Váci Mihály, hogy az új lehetőségek gyakorlati teendőkre buzdítják a korábban passzív pályatársakat is, közösségi munkára, „az évszázadok elmaradását behozni akaró nép ügye érdekében”. Bizott az olvasókban is: a könyvre hajló dolgozót – az értelemmel világot hódítót – olyan jelképnek érezte, mint a század elején vélték Rodin Gondolkodóját.

Ezért vállalta újra a szerkesztés háládatlannak bizonyuló munkáját, a realizmus, a pártosság és a népiség igényével. Ha korábban az Új Hangban egy új nemzedéket sorakoztatott fel, most, a Kortárs szerkesztése idején az újonnan jelentkezők mellett az élő klasszikusokat igyekezett hangsúlyosabban szóhoz juttatni: Németh Lászlót, Illyést, s amennyire lehet, a szomszédos országok magyar irodalmát. Azzal a meggyőződéssel, hogy a művész akkor alkothat igazán nagyot, „ha egy népben gyökerező kollektív eszmét” szolgál. Ha a valóságról, a lényeges kérdésekről beszél, a valóság nyelvén. Az új magyar irodalomért dolgozott, de úgy érezte, hogy hagyomány nélkül nincs igazán értékes újítás, a hagyomány a fundamentum, amely lehetővé teszi a szerves megújulást. Számára József Attila és Illyés volt a nagy példa: akik a világlíra legjobb eredményeit asszimilálták a magyar nép kultúrájához és érzésvilágához. Azon munkálkodott, hogy az irodalomnak történeti érvénye legyen, hogy az irodalom a szocialista nemzettudat megreemtését segítse.

Nem volt könnyű a munkája. Egymással rokon, de egymáshoz nehezen igazodó szándékok ütközőpontján állt; a sértések és szidások minden oldalról őt érték legbizonyosabban, s bármerre tekintett, a remélnél mindig kevesebb megértést kapott. Az irodalom színesedett, de „a nagy kiszíneződésben” egyre inkább magára maradt. A vele indulók szükség szerint művészileg más-más utakra tértek, de az irodalmi élet alakulása folytán a rokoncéluiak is egyre többször s egyre inkább eltávolodtak egymástól, az Új Hangban együttes szárnyalásra készülő csapat szétszóródott; együttes erejük megmutatására már nem is igen volt mód. Az ízlés is nagyot fordult: amit Simon István szeretett volna csinálni, már kevesebb értésre talált; költészetének a visszhangja is gyengülőnek látszott. S őt magát is zavarba hozta a hatvanas évek derekán észlelt csendes fordulat, amelyben – úgy vélte – a passzív moralizálás erénnyé kezdett „avatódni”, a közösséget szolgáló írói tett pedig már-már „gyanúba kezdett keveredni”. Úgy érezte, a valódi értékek kiválasztása és felmutatása egyre nehezebb lesz; a „semmitmondó zsonglörködés”, az „erőltetett színesség” elnyomja a realista szándékokat; az írók valóságos kérdéseket tisztázó vitája helyett többször „a botcsinálta irodalmárok lényegtelen perpatvara” hangosítja az irodalmi életet. Mintha Váci Mihály soraiban a maga mocorgó sejtelmeire is ráismert volna: lassan boldond lesz az is, aki odaáll, „hol a veszély szíven talál”.

Azért végezte mindvégig azt a munkát – a szocialista nemzettudat évitését, az igazi irodalmi értékek felmutatását –, amelyre lelkiismerete előtt elkötelezte magát. Nem szerkesztőként – a Kortárs más szerkesztőt kapott –, de a szerkesztő régi álmaival. Már nem az összjátékot irányítva, hanem magányosan, szélről állva, irodalomtörténeti, ismeretterjesztői és riporteri mun-

kát is vállalva. Lázasan, gyorsan dolgozott, Veres Péterre és Váci Mihályra emlékeztető energiával: tanárként a Színművészeti Főiskolán, főtítkárhelyetesként az Írószövetségben, közben megírta irodalmunk történetét a Szép Szóban, interjúkat csinált kedves íróbarátaival a rádióban, s vezette a József Attila szavalóverseny zsűrijét a televízióban; országos ügyekkel foglalkozott a Népfrontban, népünket, irodalmunkat képviselte a nagyvilágban s a parlamentben, s intézte, képviselőként is szülőföldje, választókerülete embereinek ügyes-bajos dolgait mindenütt. Sietve igyekezett felvézni a kor arcára az álmaikat, nehogy elfusson az idő felette.

Akik külső életére figyeltek, sikeres életnek, akár a szerencse fiának hihették, kitüntetések, közéleti tisztségeket, szinte mindent elért. Amerre megjelent, író-olvasó találkozók, baráti beszélgetések, pusztán látása nyomán felderültek az orcák. Panasz nem hagyta el a száját, legfeljebb ifjúságára emlékezett nosztalgiával. Még cimborák között is, ahol mindenki tele volt sebekkel, ő derűsen mosolygott, senkire se volt rossz szava. Sebezhetetlenek tűnt: még régi barátai is alig-alig vehették észre búzavirág-szemében az élesedő kést.

Utolsó tíz esztendejének belső életéről, nagy birkózásairól és magányba vezető útjáról a versei beszélnek. Jelzik a véraláfutásokat, a hőkölő élet csuklásait, a nagyon fáj sajtó keservét:

Hogy egybeálljon a dirib-darab,
már vérem s velőm lesz kötőanyag.
A szenvedéllyel vív az értelem
s nem kontyosával hősi Dugovics
kel-hull naponta, csak én énvelem,
s közben a vérem, ha nem csurog is,
elfogy lassan; a gond egy életen
keresztül szívja észrevételen,
mint áldozata torkát a menyét –
s mivel nem látni nyílt sebet, se vért,

fejfámra írják: ettől eddig élt.

Halála előtt hét esztendővel írta ezeket a sorokat. Nemigen vettük észre; utolsó gyűjteményes kötetét (Örök körben, 1973) a kritika még udvariasan is alig-alig nyugtázta. A ritkán szólaló költőre már nemigen figyelt, múltban rekedőnek vélte.

Pedig ez a töprengő, élettől birkózó Simon István költészetében újabb magaslatra érkezett. Változatlanul az ember és a társadalom gondja foglalkoztatta, de több lett a kérdése. Újra meg újra végiggondolta és megfogalmazta – a rendezés igényével – a változó világot. Változatlanul a szülőföld színeivel festett, a huszadik századi izekkel telített népiség hangján, de zaklatottabban, tördeltebben, keményebben. Már nem a húsvéti tetőről tekintett az alant elterülő világra; a maga kétségeivel birkózott, maga elé nézve, „fájdalomba verten, mint befagyott tavon a nád”.

Amit korábban annyian kértek Simon Istvántól, hogy legyen kissé nyersebb, legyen könyörtelenebb, az utolsó években bekövetkezett. Felpattantak a záradak, megszűnt a „kulcsok igája”. Csupa birkózás, csupa láz lett költés-

szete. Birkózás az elfutó idővel, a személyes sorssal, a forgók, az izületek kínjaival, a nyütt idegek látomásaival és a felismert hiányokkal. Küzdelem a meggyötört reményért. Váci Mihály vívódott ilyen gyötrellemmel, mikor arra eszmélt, hogy „valami nincs sehol”. Váci Mihály egy-egy áradó mondatába olykor „a levegő után való kapkodás”-t is belehallhattuk, Simon István keserűségében is halk maradt. Váci Mihálynál költői megújulást ígértek a zaklatott versek, Simon István lírájában új remekléseket hoztak. A Kései hózápor-t Illyés Gyula is az Elégia egy rekettyebokor magasában látja, a Virrasztást pedig a Csokonai, Lorca, Jeszenyin és Paszternák rokonjellegű remekléseihez felérőnek. Csak az a szomorú, hogy a méltányló szavakat már csak baráti levélben, a betegágyán olvashatta Simon István. Pedig a Kései hózápor 1968-ban, a Virrasztás 1971-ben született, s mindkettő benne volt már az 1973-as gyűjteményes kötetben is.

A költő, az ember Simon István csatát nyert utolsó éveiben is. Ember-sége régi fényével sugárzott, töretlenül, s költészete megújult, tovább színesedett. Most következhetett volna a nagy újrakezdés, vagyis a lendületes folytatás. Nem következhetett; a szervezet nem bír megküzdeni a támadó kórral.

A fényes szellők nemzedékéből már fájdalmasan sokan tűntek el irtó-zatos egymásutánban a fekete hantok mögött. Soós Imre, Kamondy Tóth László, Osváth Béla, B. Nagy László, Váci Mihály és Kondor Béla után most a nemzedék egyik legnagyobb költője távozott. Simon Istvánt Juhász Ferenc-el és Nagy Lászlóval láttuk egy sorban indulása idején, a magyar nép költő-követeként; úgy fogja emléket őrizni a jövő irodalomtörténete is. Sírja közelében már a tegnapi vitázók és gáncsoskodók is fejet hajtottak. Magyar temető, emlékezetem szerint, talán csak Kodály Zoltán, Veres Péter és Erdei Ferenc temetésén látott annyi élőt. A kis haza minden tájáról ott voltak a barátok, a sorstársak, a tisztelők, ott volt szülőfaluja és vármegyéje sok ezer embere, s ott voltak a szomszédos országokból is a munkája előtt zászlót hajtók. Ha későn is, bizonyossá vált, mennyien szerették. S hogy mennyien szeretheték volna – idejében is.

Egyenes, tiszta volt az élete. Példa és tanulság; már a jövő századra is tekintő. Fejfájára azokat a sorokat vésném, amelyeket nagy elődjéről, a 18. század végén már a huszadik századról álmódó költőről írt:

„Küzdünk, verekszünk, s fölöttünk kihajt
a fű, virág a csillogó rögökre.
S mégis, de szép a hit és a remény,
e földiekkal játszó tünemény.
Szép az élet és a halál is szép
annak, ki itt jól végezte tisztét!”

Látjátok Feleim . . . mik vagyunk. Esméljünk sorsunkra.

A kenguru

7.

A Balaton felé hömpölygő autók áradatában Varjú István óvatosan vezette a Zilt. Újra kapott egy fenyvesi fuvart. Két hete még boldogan lépett volna a gázra, hogy minél előbb a tóhoz érkezzen, de azóta megváltozott az élete. Eszébe sem jutott a fürdés, nem kívánczolt sem Fenyvesre, sem Fonyódra, sem Boglárra. Ráadásul szombat volt. Ha teheti, nem távolodik a várostól, hanem közeledik hozzá. De távolodott. Egykedvűen hallgatta a Negyvennyolc robaj-t, s néha egy-egy pillanatra olyan érzése támadt, hogy a teherautó nem a kerekén gurul, hanem Suzi Quatro hangján úszik előre. Suzi Quatro hangja összekeveredett a bőséges délelőtti fénnel, s mint egy új, titokzatos anyag az M7-es felett lebegett. – Rágyújtott egy cigarettára. Ahogy felpillantott, látta, hogy a Camel reklámon Deious, a néger, félig hátrafordul és sűg valamit a bigamista Gimmicknek. Deious úgy csinált, mintha csak a gitárt pengetné, de nyilvánvaló, hogy sűgött valamit a pincérnek. A legfurcsább az egészben az volt, hogy a kenguru is meghallotta és gyanakodva Varjúra meredt.

– Nahát... – mondta Varjú hangosan, mivel megszokta, hogy a kenguru közönyösen bámul a világba. A kenguru nézésében most gyanakvás derengett.

Varjú alacsonyabb fokozatba kapcsolt, mivel az autópálya véget ért, és az előtte haladó kocsik sorra lassítottak. Amikor az elágazás után újra felgyorsult meglepetten látta, hogy a kenguru nem is őt nézi, hanem a magnó mellett üldögélő játék kengurut, amit Zsozsótól kapott. Zsozsó kenguruja viszont dühösen méregette a Camel kengurut, mivel azt hitte, hogy ő lesz az egyetlen kenguru, aki a sofőrt elkísérheti a Balatonra. Kitért a kenguruháború. A Camel kenguru csülökre kapott és ki akart lépni a sorból, de a playboy külsejű elegáns fiatalember lehajolt hozzá és megsimogatta. Mondott is neki valamit, nyilván azt, hogy maradjon a helyén. Ez érthető, mivel egy kenguruiskolában megszűnik a jogfolytonosság, ha egyetlen kenguru sem jár oda. Varjú kezdte unni a kenguruiskolát... Ha nem is az egész bandát, de Gimmick puha arcát, kérdően figyelő szemét ki nem állhatta.

Varjú nehezen talált bele új helyzetébe. Az eseménydús szombati éjszaka után délig aludt a konyhában, aztán evett egy kevés főtt marhahúst. Félig felöltözött, és ült az ágya szélén. Szívta a cigarettákat és bámult maga elé. Délután kettő tájban megsajnálta a sógora és elvitte magával sörözni. A második pohár ital után Varjú felnyögött, tenyerébe hajtotta a fejét. A sógora hozatott még két korsó sört, és megveregette a hátát:

– Túléled Kánya... Még senki sem halt bele...

Varjú felnézett a párasoldalú kriglikre és megszólalt:

– Amikor a Váci úton laktunk, egész nap az ablakban álltam és néztem

az autókat. Menni kell, menni... Mindig erre gondoltam... Ha megy az ember, mindig történik valami.

– Így van Kánya... Csak az a baj, hogy mindig ugyanazok a dolgok történnek.

– Velem mindig valami új dolog történt.

– Mi például?

– Hóvihar... Didereg az ember a bundában... Tavasz, kisüt a nap... Jönnek a stopposok... Néha elromlik a kocsi... Eljut az ember valahová, ahol körülnézhet, ha akar, de el is mehet onnan egy perc múlva, ha úgy tartja a kedve...

– Marha vagy Kánya. Ha a volán mögött maradsz még öt évig, nagyon unod majd ezt a műsort. Mert télen mindig elakad az ember, tavasszal jönnek a stopposok, néha elromlik a kocsi, és állandóan eljut valahová az ember. Egyik hely olyan mint a másik, a stopposok is egyformák. Én már kívülről ismerem valamennyinek a meséjét. Ha felveszek egyet, csak a pofájára nézek, és már tudom milyen halandzsával áll elő az ürge.

– Lehet, de én nem tudok megérkezni. A megérkezés a csőd. Annyit jelent, hogy befejezte az ember, újabb lehetőség nincs.

– A konyhában akarsz hatvan éves korodig aludni?

– Útban vagyok nektek?

– Maradhatsz még nyolcvan évig, ha neked megfelel. De most kimáshatnál a csőből. Emberiben élhetnél. A Mari azt mondja, hogy ez a lány, akit felcsináltál, szeret téged, és rendes.

– Én emberien élek. Pont jó nekem ez az élet.

– Csak ugye majd öt év múlva, vagy tíz év múlva? Biztosan akad még az életedben újabb lehetőség... De milyen? Nem lehet tudni... Könnyen találsz egy szebb lányt, módosabbat is... Csak kérdés, hogy milyen lesz? Rendes nő, vagy kikapós. Ha nem szeret, minden megtörténhet. Elválsz, fizeted a gyerektartást. Minden kezdődik előről. A Mari azt mondja, hogy ez a lány, akit felcsináltál, szeret téged. Az ilyesmi egyre ritkább a világban. Ha szereti az embert egy gyerek vagy asszony, ki lehet birni az életet. Mert az élet öregem, nem olyan kellemes sütemény, mint húsz éves korban látszik. Kifakul, nem is ér sokat. De ha tartozik valakihez az ember, kibírja.

Később, este, amikor félálomban a televízió előtt ültek, a nővérenek eszébe jutott, hogy a kamrában van még három üveg tikketes sör. Megitták. Mari is ivott két pohárral. Csillogott a szeme. Felajánlotta, hogy süt egy serpenyő szalonnás tojást, ha éhesek. De ezt már alig hallották.

Hétfőn örült, hogy kocsira ülhet. Boldogan hajtott ki a városból, alig várta, hogy Paksra érkezzen. Körülnézett az építkezésen. A tervet aztán, amit hétfőn délután és este alakítgatott, kedden elejtette. Szerdán eluralkodott rajta a közöny. Este újra berúgott. Csütörtökön délután eszébe jutott Zsozso és úgy érezte, azonnal beszélniük kellene néhány fontos dologról. Pénteken hiányzott neki a lány, és a hiányától szenvedett. Alig várta, hogy szombat legyen. Valamilyen könnyű közeli fuvarban reménykedett, de hiába, bevágott Balatonfenyves.

Gimmickre pillantott, majd a Camel kengurura. Egy mondat jutott az eszébe: – „... a Mari azt mondja, hogy ez a lány, akit felcsináltál, szeret téged.” –

Suzi Quatro már régen végzett a Szűk bőr-rel, s néhány perce már a Slade együttes számai forogtak. Először Lea Holderéktől a Minden nap, majd

a Gyere, érezd a lármát. Belefülett a zenébe és eszébe jutott, hogy a gyógyszergyári technikus szerint a Slade együttes először a bőrfejúekhez tartozott, de alig volt sikerük. Aztán 1970-ben melléjük állt egy Chas Chandler nevű producer, aki korábban basszusgitáros volt. Elvitte őket a Bahama szigetekre, ahol négy hónapot töltöttek. Lebarnultak, megnövesztették a hajukat, és napozás közben írtak néhány új számot. Hosszú hajjal baromi sikerük lett, és elindultak a slágerlistán felfelé. – „El kellene menni a Bahama szigetekre, és lebarnulni” – gondolta Varjú és belenézett a visszapillantótükörbe, mert úgy érezte, hogy valahol mögötte felbukkant egy fénylő tárgy. Nem akart hinni a szemének. Ragyogó, aransárga Corolla lőtt ki a Zil mögül, és könnyedén előretört a kocsisor mellett. Varjú futólag a Car and Driverből kivágott Corolla reklámra pillantott, ami régi disze volt a vezetőfülkének, aztán mámorosan beletaposott a gázba. Titkon mindig remélte, hogy egyszer valahol majd megpillant egy Corollát, de ahogy múltak a tavaszi, nyári hónapok, az országúti találkozás egyre valószínűtlenebbé vált. És most mégis... De csak egy pillanatra látta a kocsit, mint egy villanást. Száznegyvennel, vagy ki tudja mennyivel befűrödött a nyári fényözönbe. Varjú legalább egy pillanatig szerette volna még látni. Az aranyló formákat, az ülések színét. Fémesen kékek a valóságban is, vagy csak a reklámon? Amikor a Corolla elsuhanant mellette, az ülések színét nem tudta megfigyelni, mert az embereket nézte. Ketten ültek a kocsiban. A volánnál egy férfi, akinek csak a kontúrjai rajzolódtak ki, amikor eléje vágtak. A nő arcát oldalról is látta, de nem tudta megjegyezni. Csak arra emlékezett, hogy a nő hosszú, kibontott haja lobbogott az ablakon betörő szélben. A haj színére nem emlékezett, de abban biztos volt, hogy vagy szőke, vagy fekete.

Nyomta a gázt. A Zil felgyorsult százra. Még látta a Corollát. Kanyar következett. Megkönnyebbült. – „Most utonérem, mert nem tud előzni... Ha az üléseket nem is láthatom, de a rendszám táblát biztosan. Abból minden kiderül. Honnan jönnek? Kik ülnek a kocsiban...” – gondolta Varjú. Ekkor megszólalt a Corolla dallamkürtje és előzésbe kezdett. Megdöbbsent. A Corolla egy zöld Wartburgot akart megelőzni. A Wartburg nem vette észre, hogy előzik, de észre is vehette. Százall ment, egyenletesen, mintha mi sem történe körülötte. Varjú a Zil magas üléséből látta, hogy a kanyarból előbukkan egy fehér Zsiguli. Hirtelen megnőtt, kigyulladtak a reflektorai, jobbra húzódott, amennyire tudott, de a Corolla bal lámpáját elkapta. A Zsiguli megbillent, fején át az árokba fordult. A Corolla nekivágódott a zöld Wartburgnak és letaszította az útról. A Corolla egyedül maradt a porondon. Varjú úgy látta, hogy egy helyben áll a japán kocsi, és nem mozdul többet. De ez csak káprázat volt, mert a következő pillanatban újra a levegőbe emelkedett, megfordult a tengelye körül, a betonra csapódott, kinyílt az ajtaja, és kiesett belőle valami. Aztán újra felemelkedett, s még kétszer átfordult a levegőben, majd tíz métert csúszott a hátán és lángbaborult. Varjú a csomagra kapta a szemét, ami kiesett a Corollából. Jobbra tekerte a volánt, mert félt, hogy az a valami, amit csomagnak látott, nem is csomag. A kocsi nehezen engedelmeskedett, mert már hosszú másodpercek óta ösztönösen nyomta a féket, de ezt észre sem vette. A Zil nem bírta az úton tartani. A rakomány oldalra húzta, így először a jobb hátsó kerék csúszott az árokba, majd az egész kocsi. Bizonytalan helyzetben állapodott meg, de a kerekein maradt.

Varjúnak úgy tűnt, hogy a zöld Wartburg valahol mögötte fekszik a mezőben. Mintha valaki, vagy valakik futva menekültek volna a kukoricás

felé a Zil elől. De ebben nem volt biztos. Az út szélén, tizenöt-húsz méternyire a Ziltől nagy lángokkal égett a Corolla. – „Még két perc és felrobban” – futott át agyán a gondolat.

Előkapta a poroltót és kiugrott a teherautóból. Odarohant az égő kocsához, s vastag sugárban rázúdította az oltóanyagot. Először a motorra irányította a sugarat, aztán a hátsó kerék fölé, ahol a benzintartályt sejtette, majd a kocsi belsejébe. Öt perc múlva kialudtak a lángok. Az aransárga Corolla maradványaiból feketés füst szállt fel és szétterült a napfényben úszó úton. Az égett gumi, emberhús és sörte szagától Varjúnak felkeveredett a gyomra. Ledobta a poroltót, s a térdére támaszkodva az út szélére hányt. Amikor felnézett, a balatoni út már olyan volt, mint egy aréna. Ötven-hatvan fős tömeg vette körül a karambol színhelyét. Néhányan már átlépték az aréna szélét, és a roncsokhoz közeledtek. Ekkor, mélyrepülésben a rendőrség repülőgépe húzott el az út felett. Leírt egy nagy kört, aztán újra és újra visszatért.

Varjúhoz odalépett egy aszkéta arcú, szemüveges úr. Fehér pantallót viselt és kockás inget. Orvosi táskát tartott a kezében.

– Rosszul van? – kérdezte.

– Nem. Már elmúlt.

– Magaé volt a kocsi?

– Uram, ez egy Corolla – mondta Varjú szabadkozva.

– Maga oltotta, úgy láttam.

– Én. Félttem, hogy felrobban.

– Kicsoda maga?

– Sofőr vagyok. Ott a teherautóm az árokban.

– Nézzük csak – mondta az orvos és a roncs Corollához lépett.

– Bent égtek – mondta Varjú és legyintett.

A repülőgép újra elhúzott az út felett. Varjú felpillantott a rendőrökre, aztán körülnézett. Mindenütt kocsik álltak, ameddig a szem ellátott. Egy beszédfoszlány megérintette a fülét: – „Húsz kocsi egymásbaszaladt a Zsiguli mögött . . . A kanyarból nem lehetett látni, mi történik itt . . . Csak amikor előbukkantak . . .” – Varjú a beszélőre pillantott. Alacsony, kövér férfi volt. Müanyagos típus.

– Ez bent égett – mondta az orvos.

Varjú erőt vett magán. A feje tetején álló Corolla mellé guggolt és benézett a kiszakadt ajtó helyén. Megdőbbsent. Az orvosra nézett, majd újra a kocsiába. Benyúlt a roncsba, hogy odábbhúzzon egy leszakadt lemezt, de gyorsan visszakarta a kezét. A roncs még forró volt.

– Ebben ketten voltak – mondta Varjú és felegyenesedett.

– Biztos ez?

– Mint a halál – karonragadta az orvost. – Jöjjön velem – mondta Varjú.

Elindultak az úton visszafelé. Mindenütt emberek álltak. Nézték Varjút és az orvost. A két-három kilométeres messzeségben összetorlódott autók mérgesen dudáltak, mivel nem tudták, miért áll a forgalom.

Túl az árokba csúszott teherautón és a zöld Wartburgon újabb embergyűrűbe ütköztek. Körülálltak valamit.

– Orvos vagyok! Szabad? Orvos vagyok! – kiáltozott az aszkéta arcú férfi, és áttörte magát a tömegen. Varjú követte.

Az út szélén pirosas, lassan feketedő tócsában egy nő feküdt. Hosszú

fekete haja porosan, rendetlenül az útra tapadt. A kreolnál barnább volt, a szája vastag és véres. A pofacsontjain látszott, hogy mongoloid.

– Ez egy maláj nő – mondta az orvos és letérdelt melléje, megfogta a kezét.

– Nincs pulzusa – mondotta és felállt.

Varjú látta, hogy a nő mellkasa lapos. Összeroppant egy autókerék alatt. Így nem is lehet pulzusa. Torokba markoló szörnyű érzés kezdett elhatalmasodni rajta. Érezte, szinte biztos volt benn, hogy az a csomag, ami a Corollából kizuhant, nem csomag volt, hanem egy maláj nő. Még nem mozdult. Nézte a nő arcát, fekete haját, a lábát. Aranyozott bőrszandált viselt, de csak az egyik lábán. Jól megnézte. A maláj nő jobb lábáról hiányzott a szandál.

Az orvos közben otthagyta, lement a rétre a Wartburgosokhoz. Amikor Varjú megfordult, látta, hogy a fűben térdel és kötöz valakit.

A mentőautók szirénái már délben megszólaltak a távoli dombtetőn, de csak egy óra múlva érkeztek a helyszínre, mivel alig-alig tudták áttörni magukat az összetorlódott kocsik között. Először a fekete hajú maláj nő mellett fékeztek le. Az orvos lehajolt hozzá és a pulzusát kereste.

– Nem él – mondta és Varjúra nézett.

A fehér mentőautó víjjantott egy kicsit és továbbgurult az összeégett Corolla mellé. Az orvos gyalog követte. Varjú lassan ódalgott a menet után. Látta, hogy valakit hordágyra tesznek a Wartburg mellett és elindulnak vele a másik mentőautó felé. A nagy műtőskocsi az út túloldalán állt, a karambolos Zsigulival egy magasságban. A kocsiban valaki jajongott.

A Corolla mellett tanácstalanul állt az orvos és az ápolókra nézett.

– Ez is kész – mondta az egyik.

– Megnézem . . . A biztonság kedvéért.

Az orvos a betonra térdelt és benyúlt a kocsiba. Varjú elfordította a fejét.

– Meghalt – mondta az orvos.

Az ápolók körüljárták a kocsit.

– Nem tudom, miféle autó lehetett ez . . . Svájci rendszáma van – mondta az egyik.

Odajött egy asszony és az orvoshoz fordult.

– Ott még vannak sérültek.

– Hol?

– Ott, hátrább. A Zsiguli mögött összekoccant egy csomó autó, mert a kanyarból jöttek kifelé és nem látták, hogy itt mi van . . .

A mentősök beültek az autóba és tovább hajtottak. Az asszony a Corolla mellett maradt. Nézegette a roncsot.

– Maga oltotta el?

– Én – mondta Varjú.

– A kisgyerek meghalt.

– Milyen kisgyerek? – kérdezte Varjú és az asszonyra nézett.

Szép arcú, negyven körüli asszony volt. Piros blúzt viselt és fehér trapéz nadrágot. Varjúnak úgy tűnt, hogy az aszkéta arcú orvos felesége lehet.

– A Zsiguliból. Az anyja ott zokog a műtőskocsiban, éppen kötözik.

– És a vezető? Aki a Zsigulit vezette?

– Eltörött a keze és a bordái, az arcát is felhasította valami, de már magához tért.

A távoli dombtetőn újra felvíjogtak a szirénák. Varjú a messzeségbe meredt, de a rendőrautókat még nem lehetett látni. A vikendre indult száz és száz autó, fehéren, pirosan, sárgán, tisztára mosottan csillogott a nyári fényben. Kilométernyi messzeségben három autó bukdácsolt a mezei földúton. Elunták a várakozást és lehajtottak a betonról. A kukoricásokat kerülgetve akartak eljutni valahová, talán egy közeli faluba, hogy onnan kerülővel menjenek tovább, a Balatonhoz. Két-háromszáz méternyire a baleset színhelyétől egy család kempingasztalt és színes vászonszékeket állított fel a mezőn. Üvegek, edények csillogtak a napfényben.

Varjú futólag a roncs Corollára pillantott, aztán odább lépett. A trapéz-nadrágos asszony már eltűnt mellőle. Nem tudta, mit akar. Átment az út túloldalára és a saját teherautóját mustrálgatta.

A rendőrautók negyed kettőkor érkeztek a helyszínre. Egy magas főhadnagy irányította a munkát. Amikor elhallgattak a szirénák, nagy csend ereszkedett az útra. Az embergyűrű morajlása is abbamaradt. A rendőrök mind kiszálltak a kocsikból, csak a rádiós őrmester maradt az URH mellett. A főhadnagy a mentősökkel tárgyalt. Egy civilruhás rendőr a helyszínt fényképezte. A többiek krétával felrajzolták a nyomokat, mérőszalagokat húztak ki, majd megkezdték a tanúk kihallgatását.

Varjú szótlanul nézte, hogyan mérik fel a Zil féknyomát, s jelölik meg azt a pontot, ahol a maláj nő kizuhant a Corollából. A rendszám alapján az URH-s őrmester már megkezdte a Corolla, és a bentülők azonosítását. Szorgalmasan dolgozott a készülékkel, s időnként odakiáltott a főhadnagynak: – „Főhadnagy elvtárs, Budapest... Főhadnagy elvtárs, Hegyeshalom...” – Később Varjú azt is hallotta, amikor az őrmester egy noteszlappal a kezében jelentette a végeredményt: – „Nyolc óra tízkor lépték át Hegyeshalomnál a határt. A férfi Stefan Wolf üzletember, harminckét éves zürichi lakos, a nő Yvonne Wahai húsz éves fotomodell, szintén zürichi lakos”. – „Bécsben aludtak” – mondta a főhadnagy, aztán Varjúra nézett és intett neki.

– Jöjjön csak...

Varjú megkönnyebbült. Nehezen bírta már idegekkel a hosszú méricskélést.

Az URH-s őrmester utánuk lépett:

– Főhadnagy elvtárs, már az Osztyapenkónál is állnak a kocsik.

– Az összekoccant autókat távolítsák el az útról, és nyissák meg a baloldali sávot. Százanként engedjék a kocsikat Pest felől, majd fordítva – mondta és tovább lépett. Varjú követte.

A főhadnagy megállt a maláj nő mellett.

– Kérem a jogosítványát – mondta.

Varjú benyúlt a zsebébe és átnyújtotta. A főhadnagy belelapozott, aztán Varjúra nézett kérdően:

– Mit gondol, a zöld Wartburg hajtott át ezen a nőn, vagy a teherautó?

– A teherautó.

A főhadnagy csodálkozva vizsgálgatta Varjú arcát.

– Ezek szerint érezte, amikor áthajtott rajt?

– Nem éreztem.

– Akkor miből gondolja, hogy a maga kocsija gázolta el? A Wartburg is átmehetett rajt.

– Főhadnagy elvtárs, a Wartburg azonnal lerepült az útról.

– Látta?

- Igen.
- Mondja el, hogyan történt.
- Felbukkant ez a Corolla. Nagyon izgatott lettem, mert úton még soha nem láttam Corollát, csak reklámképen. Éppen előzött engem, amikor megpillantottam a tükörben. Elsuhant mellettem, és kezdett eltűnni. Hajtottam utána, mert szerettem volna jobban megnézni. Következett ez a kanyar. Úgy látszott, utolérem, mert ebben a kanyarban nem lehet előzni. De ez mégis előzni kezdte a zöld Wartburgot. A Wartburg tartotta a sebességét. Ekkor a kanyarból előbukkant a fehér Zsiguli. Összementek. A Zsiguliról a zöld Wartburgnak vágódott a Corolla. A Wartburg leröpült az útról, a Zsiguli már korábban. A Corolla megperdült a levegőben és a hátára esett. Kinyílt az ajtaja.
- Ekkor esett ki a maláj nő.
- Azt hiszem, ekkor.
- Nem biztos ebben? – kérdezte a főhadnagy.
- Nem lehetett mindenre figyelni. A Corolla még kétszer megpördült és lángalobbant. Nem akartam belerohanni. Ekkor már fékeztem egy ideje...
- És mondja, miért csúszott le az útról? A féknyomokon látszik, hogy nem húzott félre a kocsit.
- Én húztam el a kocsit jobbra, és ekkor a rakomány is megcsúszott.
- Miért?
- Az a csomag, ami a Corollából kiesett, furcsán hosszúkás lett, és rézsut gurult az útpadka felé. Nem akartam ráhajtani.
- Miért?
- Nem volt idő gondolkodni... De olyan bizonytalan érzésem támadt, mintha az a csomag egy ember lenne.
- Ha balra kapja a kormányt, éppen kikerüli a nőt.
- Lehet, főhadnagy elvtárs, de egy teherautón, ami harminc mázsa betonvasat szállít, nem lehet a kormányt megrántani. Abba a sávba ösztönösen sem akartam átmenni, mivel az a szemközi forgalomé...
- Nem érezte, hogy a kocsit átment egy emberen?
- Nem. A Zil jobb oldala már a padkán volt. De a betonon sem éreztem volna. Harminc mázsa és hozzá a kocsit súlya... Kivásalta a nőt. Ha még élt...
- Tehát árokba csúszott. A motor lefulladt, vagy leállította. Mindegy. Mit csinált ezután?
- A poroltóval kiugrottam a kocsiból és a Corollához rohantam.
- Maga oltotta el?
- Én.
- Miért...?
- Felrobbant volna... Még két-három perc és a benzintartály...
- Az út baloldalán megindult a forgalom. Varjú odapillantott. A mentők is besoroltak, és vívjogó szirénákkal csakhamar a konvoj élére törtek.
- A jogositványát bevonom. Túllépte a megengedett sebességet, plusz gázolás – mondta a főhadnagy.
- Igen...
- Holnap bejön és aláírja a jegyzőkönyvet.
- Igen – bólintott Varjú.

A főhadnagynak valami nem tetszett a fiatal sofőr arcán. Rámeredt, aztán odaintett egy tizedest.

– Szondázza meg ezt a srácot.

Varjú magára maradt a tizedessel. Nem volt sem ideges, sem ijedt. Nem általa, hanem vele történtek a dolgok. Túrte. Tudta, hogy a yarddal nem lehet ugrálni. Fáradt szomorúsággal nézte, hogyan szedi elő a rendőr az oldalzsákból a kazettát, hogyan választ ki egy sárga kristállyal töltött üvegcsövet, töri le a végét, s húzza rá a műanyag csövet.

– Na, ember, maga most ebbe belefúj – mondta a tizedes, és az üvegcsövet két ujjá közé csippentette. A vastag ujjak éppen a barna felezővonalra tapadtak, a vonalra, melyen a sofőrsorsok eldőltek. Ha a vonalon túl elszíneződtek a kristályok, következett a vérvétel, és ugrott a jogositvány. Szép sötétzöldre tudnak színeződni a sárga kristályok, ónos fényt kapnak, mint a drágakövek. Varjút nem izgatta a szertartás. Soha életében nem ivott egyetlen kortyot se, ha szolgálatban volt.

Szájába vette a műanyag toldalékot és belefújta.

– Ne sajnálja a tüdejét, fújja csak! – biztatta a tizedes.

Varjú tudta, hogy addig kell fújni, míg a kristályok átforrósodnak az oxigéntől. Fújta még néhányat az üvegcsőbe, hadd örüljön a rendőr. De hiába fújta a csövet, a kristályok nem színeződtek el.

– Nem ivott? – kérdezte a tizedes.

– Nem.

– Szerencséje van.

– Melóban nem szoktam inni – mondta Varjú.

– Mindenki ezt mondja. Aztán egy este váratlanul olyan zöld lesz a szonda, mint a kenderáztató pocsolya.

A tizedes összepakolta szerszámait, aztán otthagyta Varjút az út szélén.

Körülpillantott. A maláj nőt valakik már letakarták újságpapírral. Néhány követ tettek rá, hogy a könnyű délutáni szél ne vigye el a takarót.

Az úton áramlottak az autók. A Balatonra utazó pestiek kíváncsian bámultak ki az ablakon, s a Corolla mellett lassítottak, hogy az egész család megtekinthesse a látványosságot. Varjú István tanácstalanul ácsorgott. Fogalma sem volt róla, hogy szomorú helyzetében mihez kell kezdeni. Lassan odament a teherautóhoz, bemászott a vezetőfülkébe. A ferdén álló kocsiból percekig nézte a rendőröket és a tovatűnő autókat. A rendőrök még mindig jegyzeteltek, tanúkat keresgéltek a betört orrú autók gazdáai között. Rágyújtott egy cigarettára. Lenyelte az első slukkot, s a pillanatnyi csendben hallotta, hogy duruzsol mellette valami. A bekapcsolt magnó zümmögött. A szalag már rég lefutott, s a telepek is kezdtek kimerülni. Kikapcsolta a magnót, aztán lehajolt, és a pedálok közül kiemelte a játék kengurut. Megsimogatta, az ülésre tette. Amikor a Zil az árokba csúszott, a kicsi, dühös kenguru is elvesztette az egyensúlyát és a gumiszőnyegre esett. Ezzel mindörökké véget ért a kenguruháború.

Szívta a cigarettát és tűnődött, mihez is kezdjen. A nap a nyugati égbolton egyre lejjebb csúszott. – „Mi lesz itt velem?” – ötlött fel benne. – „A Zil árokba csúszott, jogositványom nincs... Tenni kell valamit... Tenni... De mit?... Értésíteni kell a vállalatot... Hogyan?... Ki értesíti innen?...” – Hirtelen eszébe jutott valami. Kiugrott a vezetőfülkéből, s gyors léptekkel odament a rendőrség URH-s kocsijához. Az őrmester kérdően ránézett.

- Megkérhetném valamire? – kérdezte Varjú.
- Mit akar?
- A jogosítványom ugrott. Itt vagyok egy árokbacsúszott Zillel. Harminc mázsa betonvas... Valahogyan értesítenem kellene a vállalatomat. Nem tehetne értem valamit?
- Mit?
- Ezen a rádión nem lehetne odaszólni?
- Nem hiszem... De beszélhatok az ügyelet martonvásári központjába, azok majd telefonálnak nekik.

Az őrmester beszólt Martonvásárra, bementa a nevet és a rendszámot.

Varjú visszament a Zilhez, leült a fűre és a keréknek vetette a hátát. Várt. Hosszú ideig nem történt semmi. Rágyújtott egy újabb cigarettára és lassan, a parazsat piszkálgatva, a füstmacskákat bámulva elszívta. Öt óra tájban egy hóékével felszerelt teherautó érkezett. Kiszállt belőle néhány ember és tanakodva körüljárták a Corolla roncsot. Kettő az út szélén maradt és hadonászva, kiabálva irányították a sofőrt, aki visszamászott a volán mellé és beindította a masináját. Keresztbe fordult az úton, majd a hóékével nekiment a Corollának. A roncs megcsikordult és pengve, recsegve kicsúszott az útpadkára. A rendőrök elégedettek voltak az akcióval, mert alig hogy elment a hóékés teherautó, az út teljes szélességében megnyitották a forgalmat. Hat óra előtt néhány perccel a rendőrök többsége is kocsiba ült. Elhajtottak Budapest felé. Csak az URH-s autó maradt a helyszínen a kövérkés őrmesterrel, s a tizedessel, aki az alkoholvérő szondákat kezelte.

A forgalom felgyorsult. A víkendre utazó pestiek alaposan beletapostak a gázba, mert már közeledett az este. Varjú bámulta az autókat, és igyekezett elkapni egy-egy arcot. Férfiak, lányok, gyerekek, asszonyok arca úszott el előtte rögzíthetetlenül. Elmosódtak az arcvonások és a karakterek. Csak a hajak villantak fel színesen és az ingek, trikók, mustárszínű és pepita zakók. Varjú igyekezett elképzelni egy módos családot, ahogy megérkeznek Siófokra, Zamárdira, Szántódra, vagy valahová, ahol a nyaralójukat felépítették. A villa csaknem a parton áll. Szép fehér, nagy teraszáról látni a vizet. A kertben nyírfák állnak, és vöröslevelű, nagyra nőtt bokrok. A kert végéből kapu nyílik a vízhez. Ott lépcső van, csak bele kell ereszkedni a Balatonba. Az asszony és a gyerek, vagy a gyerekek biztosan a vízhez szaladnak és megfürdenek. A férfi, aki mérnök, orvos, vagy igazgató, fáradtan leül egy fonott, színesre festett karosszékbe. Nézi a kertet és sört iszik. Tele van a hűtőgép osztrák sörrel. Két hűtőgépük van, egy fönt Pesten, egy meg lent a balatoni házban. És két televíziójuk, és két kenyérpírójuk. A kutya aztán odaszalad és lefekszik a lábához. Biztosan van kutyájuk. Szép simaszőrű kutya, vizslaféle vagy ír szetter. Kutyájuk egy van, ezért a kutyát viszik magukkal a kocsiban. – Varjú elképzelte magát, ahogyan ül a fehér teraszon a piros fotelben és issza a sört. Erőltette az agyát, de nem tudta elképzelni. Nem is kívánczolt a Balatonhoz, inkább haza, Kőbányára. Az igazgató behűtött sörét viszont szívesen megitta volna. – Nem irigyelte a módos embereket. Semmit sem érzett irántuk. Közönyös lett. A baleset előtt, amikor még jobb kedvű ember volt, persze sokat tervezgetett. Elképzelt ezt is, azt is. Mindig, minden bizonytalan maradt, de elérhetőnek látszott. A nagy álmódosítások idején sem a Balatonhoz akart eljutni, hanem sokkal messzebb, Nizzába, Marseillebe és még tovább, át a határokon, egészen le Nápolyig, vagy Calábria legalsó csücskébe, majd vissza, furcsa tengerparti utakon. De Mar-

seille-ben vagy Nápolyban sem szeretett volna birtokolni egy fehérteraszos villát, mivel Varjú István nem akart megérkezni. Menni akart, vezetni a dromedár, áruval rakott teherautókat, és nézni közben, figyelni a világot.

Felállt, körülnézett. Felkapaszkodott az útpadkára és elindult a Corolla felé. Még egyszer látni akarta a csoda autó roncsait. Lépett feléje néhányat, aztán megtorpant. A zürichi üzletember újságpapírral letakart teste ott feküdt a roncs közelében, az út szélén. Megfordult, visszament a kocsijához. Állt egy kicsit a letaposott fűben, aztán körüljárta a Zilt. Nem tudta, mit csináljon. Járkáljon a mezőn, vagy beszálljon a vezetőfülkébe? Rágyújtott, nyelte a füstöt, és letargikusan várakozott.

A nap már lebukott a dombok mögé, amikor megérkezett a hullaszállító. Alkonyodott, de még jól lehetett látni. Odatolattak a maláj nő mellé. Leszedték róla a köveket és a papírt, aztán betették a kocsiba. A rendőrök ügyeltek rá, hogy nyugodtan, szakszerűen dolgozhassanak. Lassították a forgalmat. A hullaszállítók becsapták a fekete autó hátsó ajtaját, és a Corolla vezetője mellé gurultak. Közben az alkonyi szél felkapta a maláj nőről leszedett újságpapírt és elsodorta. Az újságlapok szétestek, sercegve csúsztak a betonon, majd szárnyra kaptak és bevitórláztak a rétek fölé. Olyanok voltak, mint óriási, fekete madarak.

Mire besötétedett, a hullaszállítók összeszedték az összes áldozatot. Elköszöntek a rendőröktől és elhajtottak. A fekete kocsit mögött tántorogva futott egy asszonyalak, és jajongott. A tizedes kiszállt az URH-s kocsiból és visszatartotta. Lassan az autóhoz vezette, beültette. A tizedes futó pillantást vetett a helyszínre. Úgy látszik, befejezettnek tekintette az ügyet, mert beült az asszony mellé, s azonnal elindultak. Varjú percekig bámult az URH-s kocsit piros lámpái után. – „Ennyi” – gondolta –, „ennyi az élet... Egy rossz mozdulat és vége...” – Egyedül maradt az út szélén. Várt. A hűvösödő esti szél nekilódult a mezőn és megborzongatta. Nedves, nyirkos szél volt. Varjúnak úgy tűnt, hogy néhány kilométerrel beljebb, túl a kukoricásokon valamilyen lápos, mocsaras rét húzódhat meg a berekfák között, s a szél onnan hozza a nedvességet. Várt, reménykedve bámult Budapest felé. De a segítség, a váltás késett.

Beszállt a vezetőfülkébe, magára húzta a bőrdzsekit. Kibámult a sötét, puha rétek fölé. – „Így nem vesznek észre” – ötlött az eszébe. – „Allok itt a sötétben, mint egy fekete bivaly...” –

Bekapcsolta a helyzetlámpákat, majd az országúti világitást is, hogy biztosan megtalálják. Nem tudott a kocsiban maradni. Kimászott a fűre, járkaált. Az este kezdett éjszakába váltani, a segítség késett. A szél bőrdzsekiben is borzongatta, mert a divatos cuccban szabadon maradt a dereka. Járkált, hajladozott, figyelte az utat. Hirtelen az éhség is belemart a gyomrába. Csavarta, égette, kínoztá belülről. Reggel evett utoljára. A sok izgalom késő estig feledtette az évszt, de az izgalom helyére később szomorú fásultság nyomult. Fázott és kínoztá az éhség. Nem akart a fülkében maradni, mert félt, hogy elszalad mellette a váltás, s akkor itt állhat a mezőn reggelig. Rágyújtott utolsó cigarettájára és várt. Bámulta a sötét mezőt, s a megkésett személykocsik felizzó, majd elhamvadó stoplámpáit. Úgy látszott, megfeledtek róla a vállalatnál, vagy talán Martonvásárról nem is jutott el hozzájuk az üzenet.

Ránehezedett a magányosság, az egyedülség alig-alig ismert érzése. Egyre többet kémlelt a mező felé, s az utat elhanyagolta. Úgy tűnt, a távoli er-

dők felől, a kukoricásokat kerülgetve közeledik valami. Közeledik, vagy közeledhet. Meregette a szemét, és néha fekete testű, alakatlan valamiket látott elmozdulni. Fülelt. Hangokat nem hallott. Nem tudta, mi közeledhetne a mezőség belsejéből, nem is félt tőle. De érezte, hogy közeledik valami. Látni akarta, ahogy felkúszik az útra, s a betont, ahol megtörtént a dolog, elfoglalja. Nyugtalanul figyelte az árnyakat, és olyan érzése támadt, mintha ez az egész nem is most történne vele, hanem nagyon régen. A magányra emlékezett. A sötétségre, a magára utalt ember egyedülségére.

Varjú István befelé figyelt, majd újra ki a sötét mezőre. Aztán hirtelen, ahogy két bokor, vagy növendékfa között újra mozdult az ismeretlen fekete testű valami, minden eszébe jutott.

Még élt az apja. Fogta a kezét. Szorongva lépkedtek az éjszakai utcán. 1956 novemberében történt. Kihirdették, hogy akinek valamilyen ruhája, kabátja vagy ágyneműje van a zálogházban, ingyen visszakaphatja. Varjú emlékezett rá, hogy a részeges Pohl bádogos hozta a hírt dél tájban. Éppen az asztalnál ültek és ették a kenyérlevest. Nagyon megörültek a hírnek, mert az apja ünneplő ruhája két éve bent volt a zálogházban. Félték, hogy többet nem hosszabbítják meg a hitelt, s a ruha odaveszik. Másnap reggel elment az apja a zálogházba. Hatalmas sor állt ott, egy karhatalmista ügyelt a rendre. Étlen-szomjan ott állt zárásig, de nem jutott be a zálogházba. Másnap újra megpróbálta, de meg sem várta a zárást, délben hazament. Nagyon sokan álltak előtte. Nem tudta mit csináljon? Este nyolctól reggel hétig kijárási tilalom volt. Nyolckor nyitották a zálogházat. Hiába ment oda negyed nyolcra, már százával álltak előtte az emberek. Nem értették, hogyan csinálják mások. „Oda kell állni reggel négyre” – javasolta az anyja. – „Belémlőhetnek” – fontolgatta az eshetőségeket az apja. „Vidd magaddal a gyereket... Kézenfogva vezeted... Akkor nincs olyan katona, aki belédlőne” – mondta az anyja. – Másnap fél négykor elindultak. Néma, kihalt utcákon mentek át. A cipőjük kopogása visszhangzott a falak között. Valahol a Városliget táján felkelepett egy géppuska. Rövid sorozat volt. Újra csend lett. Varjú az út túloldalán árnyakat látott mozogni. – „Mik azok?” – kérdezte az apjától és a túloldalra bökött. – „Semmit sem látok” – mondta az apja, de megremegett a keze. A kis Varjú István ekkor megérezte, hogy az apja fél. És ha az apja fél, akkor ő már nincs biztonságban. Az apja kezéről az övére is áterjedt a remegés. Rémulten fürkészte az árnyakat, a sötét beugrókat, kapualjakat, mert mindenholnan előjöhettek az a valami, ami a sötétben mozog, és nem lehet tudni, hogy mi az. Az egyik útkereszteződésben szovjet harckocsi állt. Egyik géppuska jobbra nézett, a másik balra. A katonák álltak a toronyban, mint a fekete szobrok. Nem szóltak, nem lőttek, nem mozdultak. Négy óra előtt öt perccel megérkeztek a zálogház elé. Tizenegyedikek voltak a sorban. Kilenc órakor megkapták a ruhát. Boldogan hazavitték. Két év múlva abban temették el az apját.

Varjú állt a Zil mellett és szorongva figyelte, hogyan mozdulnak, közelednek az úthoz az árnyak. A mező sötét mélyén készülődött valami. Sápadtan, borzongva várakozott. Már nem is a váltásra várt, hanem a fekete árnyra.

Fél tizenegykor megérkezett a sárga daruskocsi. Varjú felmászott az útpadkára és kezét fogott a két sofőrrel. A daruskocsi vezetőjét ismerte. A másik bemutatkozott:

– Kozma vagyok.

– Varjú István.
– Mi történt magával?
– Három kocsi karambolozott előttem. A Corollából kiesett egy maláj nő. Jobbra húztam a Zilt, de hiába. A nő kigurult az út szélére, és a hátsó kerék eltkapta. Becsúsztam az árokba, a jogsim ugrott.
– Rohadt ügy – mondta a sofőr és elindult a Zilhez. Varjú követte. Beszállt a volán mögé és indítgatni kezdte a motort. Negyedikre beugrott.
– Jól van, a motor megy... Ezeket leszedhetné – mondta és a Camel reklám felé intett.

Varjú megkerülte a kocsit, és a másik ajtón bemászott a vezetőfülkébe. Egyenként leszedegette a kincseit. A nagyobb képeket gondosan összehajtogatta, és belerakta az Ország-héle angol–magyar szótárba. Az új sofőr fel-sóhajtott:

– Szép kis éjszakám lesz... Pont szombaton...
– Sajnálom, szaki, nem rajtam múltott – mondta Varjú és tovább cso-magolt.

– Tudom. Már kint voltam Pomázon a családdal... Van ott egy kis kertünk...

– Hogyan találták meg?

– Minden szombaton kimegyünk... Tudják a vállalatnál. Valaki mást akartak küldeni, de azt nem találták. Végigjártak hat sofőrlakást, de sehol senki. A hetedikben találtak valakit, de az már a harmadik nagyfröccsnél tartott. Kijöttek értem Pomázra. Ez lett a vége.

Varjú összepakolt, megsimogatta a kormánykereket, aztán átvitte a kincseit a daruskocsiba. Jó fél óráig eltartott, mire felvonszolták a Zilt az or-szágútra, s a daruval helyre igazították a megcsúszott rakományt. Már kö-zeledett az éjfé, amikor kezét fogtak Kozmával és elindultak. Varjú az ol-daltükörből nézte, hogyan távolodik a kocsija. Amikor eltűnt a kanyarban, hátradőlt s az ölében eligazgatta tárgyait. Legalul volt a magnó, azon az angol szótár a képekkel. A kenguru a szótáron ült és előre nézett az útra. Var-jú fogta a kenguru nyakát.

– Nős maga? – kérdezte a darus sofőr.

– Három hét múlva lesz az esküvőm.

– Rosszkor. Nem lehet elhalasztani?

– Nem.

– Majd beosztják garázsszolgálatra. Két napig szemetet söpör, aztán a szerelőkkel dolgozik. Hacsak...

– Hacsak?

– Hát... Nem hinném, hogy lecsukják...

Varjú az utat nézte, éppen úgy mint a játék kenguru. Néha megrán-dult a válla, mintha a volán mellett ülne, s a lába nekifeszült a gumiszőnyeg-nek. Varjú István elfogadta a helyzetet, tudta, hogy utas, nem ő vezeti a ko-csit. De a keze és a lába még nem tudta ezt.

(Befejező része következő számunkban)

A feleség levele

... Ma voltunk Magyaréknál.
 Ott bizony Jánosunk elég
 közepesen viselkedett.
 Nem beszélgetett senkivel,
 egyedül csak a nyuszik érdekelték.
 (Valóban, igen aranyosan
 ugráltak az istállóbeli ketrecekben.)
 Végül, eperevés után
 úgy lepipilte ünnepi bársony
 nadrágját, sőt alatta
 inge, trikója alját is, hogy
 alig lehetett hazavinni benne.
 Indulás közben még
 a hátsóudvaron jól
 megkergette a gyöngytyukokat.
 (Dávid meg közben fölrepitette
 a forgattyut a csatornába.
 Hernyózó ollójával
 kotorta le Magyar Pali.)

A különbség, hogy mindezt
 sokkal könnyebb viselni itt.
 Ez a finom hazai levegő:
 a Bata parti keverék,
 a vízkörnyéki zöldek
 s a kerti nyári illatok...
 hozzá a konyhai ételek, sütések
 szaga és ellenpontként
 a szomszédos baromtiudvarok,
 (Adámka mondaná
 erdélyiesen – majorságok.)
 fűszeres kacsá, malac, tehén-
 illatja, úgy fölfrissítik együtt
 az egész-télen lichthótok, kávé,
 kinti dohos zugok s a hagyma-
 szagán sinylődő szervezetet,
 hogy bár reggeltől délutánig
 segíték, jövök-megyek, itt
 nem érzek fáradtságot.

Rengeteg gyümölcsöt szedünk:
 málnát, epret, ribizlit...

*Mig irok, Fickó,
akár öccse Fonyódon,
épp olyan állhatatosan ugat.
Néha néha a szomszéd kutyák is
fölzárkóznak hozzá és
csihölő, csaholó hangon
kisérik levelem.*

*Ablak előtt nagysietősen
iparkodott el valaki, – lehet,
G. Évika, kiről
D. Bőzsi most is fölemlegette, hogy
„Gömbölyü a szeme és
sokfelé forgatja” – ez
fiai véleménye, –
meghogya azért i l y e n
lányokra is szükség van...*

*A padláson szép, régi családi
írásokat találtam,
többek között egy Moring-levelet.
Apai ükapámék házasságára készült
Pálfán,
piros pecséttel,
1823 május 12-edikén,
s egy gyönki iskolai bizonyítványt,
a föntiek fiáét,
gondos cirkalmasan kitöltve,
szintén piros pöcséttel.*

*Majd elviszem őket,
megmutatom.*

*Szekszárdról, péntekhez egy hétre,
autóbusszal megyünk...*

Öcsény, 1974. június 23.

Déli szél

*Agaskodik a fűből
az eldobált papír.
A víz bodrán vitorlák,
labdák, hajak sörénye,
kiáltás félbetört szava.*

*Valaki tőlem kérdi:
Merre laknak Vidáék?*

*Harmadszor jön szembe velem
egy rejtező fehér mosoly.
Miért nem szól, ha ismer?
Vagy tudja jobban:
nincs hozzám köze?*

*De a berényi traktorosné
(nagyonis jól emlékszem, Ludason
laktak a hosszú-házban)
milyen boldog volt,
megcsókolt a kertben,
mikor harmincöt év után
kimondtam a nevét.
Talán ez volt a fölmentő öröm.
Talán most kellene a jelenlét
összetető drámáját kicsomózni*

*De csak a nyárfák forgó levele,
vagonok, bódék bádogfedele,
ütközők izzó tárcsái, sinek, –
ételhordók ezüstlő billegése,
rakodók, váltók, pályamunkások
okkersisakja, csak...*

Fonyód, 1974 június 26.

KELEMEN LAJOS

Táplálja mégis...

*Mit akar a nők könnyű
napraforgó-arca ilyen nyugodt
fényben? Higgyünk-e az idegek
hintáin játszó idő megronthatatlan
szerelmében, mikor a vágyak éhségeit
vadállat gyanánt
elégítik ki az ujjak, kezek
részeg kapcsai? Mikor a végtelen
távolságokon is átviláglik
a testek bűne, megtapadó szégyene.
Épülne hát a hit alvilága?*

*A tudás elvakult pontjain
megkapaszkodik a múlás
százféle rozsdája, s nincs
igazabb útja az időnek,
mint a meztelen tagadás,
a szégyenült érv: átsüt az öröm
kimért terén a reménytelen
szomorúság?*

*Dacol szüntelen a közöny:
lassan már testetlen is fogható
való. Kapkodva rebben a kéz
elfáradt pilléje;
körülkerüli arcodat –
magába-roskadt, törékeny remény
hűvös bazaltjára száll.*

*Táplálja mégis valami az eszméletet.
Szerelmek, ösztönök szeszélyeit. Ahogy
bűvölve-szépen uralma alá vonja
az érzékeket a mindig új szomjúság.*

Krónika, 1975

*Tapogatózó ujjak jelirő rebbenése
milyen békitő fény cirkál a búcsúk
üvegtábláin mikor az új hatalmak
az új utak érző szigorral elszólitának
a fölhabzó köd-fonta zöld redők
alattomos vonzások felé –
megyek a perlekedő szélben
hazudós kisgyerek
s látom a megálló részletek igézetében
az idő tékozló fortélyait
s a gyenge hártatúkrökben
a szerelmek bosszús szavak
megszentelt toprongyait
tárgyak dolgok tilalmas tanítások
minden mi foghatatlan
most együtt egyé-növekedve
itt forog mutatja készülő gyászát
maradék már-már hihetetlen
tündökletét
elnyűhetetlen kerítő – jössz hát
utánam te vad csábító lüktetés
jössz hát velem betüvetésre késztető
gyűlölet okos-telejtő remény*

KÍMÉLETES HALÁL

1.1

„A modern epikai formák beteljesítését Walter Scott hajtotta végre . . .”

Saul életében a tanulás (gimnázium, majd vörös diploma az egyetemen), a sport (nyáron evezni és teniszezni, télen síelni járt), és a szórakozás (film, színház, muzsika, baráti összejövetelek) harmonikus egységbe olvadtak. Ezt főleg szerencsés alkatának s csak részben jó neveltetésének köszönhetette; mindenki szelíd, természetes egyéniségnek ismerte már gyermekkorától fogva, akiből nem hiányzott az értelem és a célratörés — az ő esetében nem hivalkodó — képessége sem. Őt még az éles hangú házmesterné sem kezelte olyan gyanakvó udvariassággal, mint a négyemeletes bérház néhány, társadalmi helyzetben hozzá hasonló lakóját.

Mióta a mérnöki oklevelet megkapta, a tanulást a munka váltotta föl. A kezdeti — kissé még csapongó — lelkesedés után kitartóan dolgozni kezdett. Az időnként előforduló összeütközések nem vették el a munkakedvét; inkább arra ösztönözték, hogy jobban kiismerje szűkebb — munkahelyi — környezetét. Magyarázatra — és főleg bizonyosságra — vágyott; keresni kezdte tehát az okokat és az összefüggéseket, melyek az összeütközésekhez elvezettek.

Az, hogy ezeket a kérdéseket eleve a társadalmiság és a történetiség nézőpontjából és nem másként — például a szellem vagy az Isten oldaláról — próbálta megközelíteni, a tanulmányaiából (8 általános + 4 gimnázium + 5 év egyetem), a 17 év alatt elsajátított gyakorlatból következett, mely őt — és nemzedékének többségét — a történelmiség és a dialektika eszköztárával ajándékozta meg, úgyhogy Saul magában — eleinte még enyhe viszolygással — már rég megállapította, hogy ha (úgymond) rendszerellenes gondolatai támadnak, akkor is csak ezeket az eszközöket használja, akárcsak a középkorban az eretnekek, akiknek lázadása sosem fajult pogánysággá. Saul cselekedeteit tehát még ebben is a kiegyensúlyozottság jellemezte; az útkeresés is összhangban volt azzal, amit elvártak tőle, és akarva sem sérthetett volna meg uralkodó eszményeket. Ha elfogadjuk, hogy a „szabadság a szükségszerűség felismerése”, úgy az ő személyében ez a mondot megtestesült.

A tájékozódás igénye okozta, hogy egy idő óta többet olvasott. Szerencséje volt; ebben az időszakban már Magyarországon is kiadtak — mégha olykor csak szemelvényekben is — könyveket a magányos tömegről, a fehérgallérosokról, meg a nemzedéki kérdésről. De kezében megfordultak korábbi — klasszikus — szerzők is, részben még az egyetemről ismertek, a jó kötésű sárga és zöld kötetek, gerincükön az ezüstözött betűkkel, s az első oldalon a szerző mindig egyforma, kissé elmosódó fényképével. De akár az új, akár a régi művekről volt szó, kétségtelenül az időszerűekhez tartoztak, ami várható is volt Saul esetében.

— Igen, így van — gondolta olvasás közben. — Ez az! — és merengő

(vagy ostoba: attól függően, kinek mi a véleménye róla) arccal a messzeségbe nézett. Úgy érezte, hogy csak néhány lépés a bizonyosság innen. Mindez érthető, ha meggondoljuk, hogy magyarázatra és teljességre vágyott, mert azt hitte, hogy megszabadulhat a bizonytalanságtól. Így aztán mennél inkább kereste a válaszokat, annál biztosabb feleletekre bukkant. Valójában környezete sem igen ösztönözhetne volna másra. Természetesnek találta ugyan, hogy szüleinek nézetein túllépjen, érzése szerint ez már önmagában is a haladás megnyugtató bizonyítéka volt, ismerősei között pedig alig akadt, aki a bizonytalanságot ne cserélte volna föl inkább a bizonyossággal, mert senki sem él szívesen kettős tudattal.

Olvasmányainak ez a korszaka — mint afféle utolsó föllángolás a kíváncsiság korszakából a biztonság korába átvezető úton — nyilván vagy elmúlt volna (és akkor talán mint iparági főmérnök vagy vállalati fősztályvezető fejezi be életútját), vagy végzetes ámokfutásba torkollik (és ebben a ritkábban előforduló esetben talán gerillaként leheli ki a lelkét valamelyik őserdőben vagy nagyvárosi garázsban, ahol rajtaütnek), ha egy idejekorán eszközölt tollvonás meg nem akadályozza, hogy a dolgok ennyire elfajuljanak.

Egyelőre csak többet olvasott esténként, s a barátait — Szervácius Márk kutatóvegyészt és dr. Haranghy Bennót —, valamint baráti körének társas összejövetelét is elhanyagolta, nem beszélve Veronai Rózsáról, akiben pedig szerelmes volt.

— Talán jobb is, ha egy kicsit pihentetem —, gondolta Rózsával kapcsolatban, aki eddig nem nagyon vizionozta az érzelmeit, s csak nagy ritkán adta oda magát neki, ha vitorlázni ment vele a Bennótól kölcsönkért hajón. Veronai Rózsa ugyanis inkább az erőteljes testű férfiakhoz vonzódott meg a gyors autókhoz, ahol a tekintélyt már nem kellett szüntelenül hangoztatni, mert vitathatatlan volt, s most is egy nőgyógyással járt; a vékony — s olykor még bizonytalankodó — Sault kis lenézéssel kezelte, aki türelmesen elviselte ezt a megaláztatást, amiért Bennó meg Márk épp eleget mérgeződött.

— Mindenki megváltozhat — mondogatta nekik, és kitaratóan bizonygatta Rózsának, hogy az értelem van olyan előnyös tulajdonság, mint a fizikai fölény. Már csak ezért is biztos volt benne, hogy előbb-utóbb belőle is lesz majd osztályvezető, s akkor pótolja a hátrányát a nőgyógyással szemben.

2.

„Walter Scott a minden egyes ember sorsában jelenlevő történetiségnek és társadalmiságnak egyik ábrázolója.”

Saul a hideg vacsora után — a bejárónő csak ebédet főzött — ezen az estén is visszavonult a szobájába, és az ágyra heveredve olvasni kezdett. Anyja tévé-nézéssel egybekötött bridzsezéshez öltözve (ez elkerülhetetlen, ha ennyire tipizálunk) kivitte az edényeket, és mielőtt elindult volna Sztojanovicsékhoz (lovag rátkai és salamonfai, egykor törvényszéki bíró, ma nyugdíjas kazánfűtő), odalépett a fiához. Saul felemelte a fejét és kérdően nézett anyja arcába.

— Semmi, Saul, csak úgy . . . — mondta sietve az anyja és vékony, hosszú ujjával megsimogatta a fia fejét. De miután egy percig tűnődve, mozdulatlanul állt az ágy előtt, megszólalt:

— Csak azt akarom kérdezni tőled, hogy mit olvasol mindig.
Saul becsukta a könyvet. Anyja, Pelagéja felé fordult:

— Ülj le, mama . . .

Anyja kecsesen, hogy ruháját ne gyűrje, letelepedett melléje, és kiegyenesedett derékkal, várakozóan nézte.

— Társadalomtudományi könyveket olvasok — mondta Saul, és nem nézett az anyjára. — Már az egyetemen is tanultam róluk, de csak most tudom, hogy mihez kezdjek velük.

Anyja gyanakvóan vette szemügyre a sárga kötésű könyvet az ezüstözött névvel a fedőlapon, s egy pillanatra úgy nézett a fiára, mint valami idegenre. Bizalmatlanság és ugyanakkor aggódó félelem fogta el.

— De minek ez, Saul? Nem elég, hogy dolgozol, hogy előbbre jutsz a pályádon . . . ? Apád is mindig csak a szakmájánál maradt, annak köszönhetette, hogy nem esett bántódása; se a háború előtt, se azután . . .

— Én tudni akarom az igazságot — mondta Saul —, hogy a lét értelmét megismerjem.

— Az utóbbi időben mindig csak itthon ülsz. Rózsával sem találkozol, pedig mennyire örültem, mikor azután a kis kelekótya Zsabó után végre egy ilyen jó családból való lányra akadtál.

— Tudod, hogy milyen nehéz Rózsával . . .

— Mindenki megváltozhat — mondta az anyja. — Miért nem kéred meg a kezét? Akkor majd ő is látja, hogy komoly szándékaid vannak. Még azt sem akarod, hogy az öreg Veronai doktor vizitjét visszaadjuk, pedig milyen jó barátja volt apádnak!

— Ezt magam akarom intézni, anyám. Az a látogatás szörnyű volt, talán ezért is kezel úgy Rózsa . . .

— Biztos nem hiszi még, hogy tényleg komoly a szándékom. Az ilyen lányok megfontoltak! Látod, én is mennyire haboztam, mikor apádat megismertem, aki akkor még nem volt főmérnök. Tekintélyes udvarlóim voltak, akármelyikhez hozzámehettem volna, de apádnak kitartása volt; s rájöttem később, hogy jól választottam. Mi lett például szegény Tyll Palival, aki már 28 éves korában képviselő volt, s remek military-lovas? Az isten háta mögött, Gyúgypusztán halt meg, s még a második felesége, Majláth Emmi is elhagyta, pedig az ő családjukat is kitelepítették. Ha feleségül veszed, majd Rózsa is rájön . . .

— Én már teljesen másképp gondolkozom, mama —, mondta szükség-szerűen Saul.

— Pedig előbb-utóbb téged is kineveznek osztályvezetővé, és akkor ez számít. Az igazság pedig . . . — anyja sóhajtott — mindig az lesz, ami számít. A Rákosi-időben nem jutott volna az eszedbe, ilyeneket olvasni. Én inkább az unokáimat szeretném látni még, fiam . . .

— Mindennek eljön az ideje, anyám. Ti ezt még nem tudtátok, de a szintézis megteremthető, ha megértjük a dolgokat.

Anyjának jól esett látnia, hogy fia máskor többnyire komoly arca most lágyan, derűsen mosolyog. Két érzés között ingadozott: büszke volt rá, hogy ilyen okos, finom érzésű fia van, mégis aggodalom fogta el, hogy néha idegennek érzi. Bajok, jövődő zürzavarok lehetőségét szimatolta ebben.

— Csak légy óvatos fiam, különben bajba kevered magad is, másokat is.

Saul látta anyja arcán a figyelmet és a szeretetet, és azt gondolta, hogy lassan megért majd valamit abból a szintézisből is, amire ő gondolt, mikor a könyveit olvasta. Anyja azonban kis nyugtalansággal ment el bridzsezni.

„Walter Scott az emberek társadalmi létezését saját tetteik és szenvedéseik eredményeként ábrázolja.”

Julietta lefördött a zuhany alatt, kék munkaköpenyét berakta az öltözőszekrénybe és igyekezett mennél gyorsabban eltűnni a gyárból, nehogy összeakadjon a gitáros Párizssal, aki a marósrészlegbe került át csoportvezetőnek, s ezért munka közben már nem mehetett át a végátvevőkhöz, hogy Julietta körül sündörögjön. Párizs öblös, erőszakos hangjának köszönhette, hogy csoportvezető lett a marósoknál, ahol csupa nehéz ember került össze; eredetileg azonban az anyagmozgatóknál kezdte, s esténként, mikor együttesével valamelyik kultúrházban — vagy nagy ritkán már az Ifjúsági Parkban is — föllépett, híveinek javarésze még mindig volt kollégái közül került ki, akik — nem lévén még semmi vesztenivalójuk — kirívó öltözékekben vették őt körül, foszlott nadrágjuk, vadnyugati dzsekijük, vasláncaik és afrolook hajzatuk csak növelte a gitáros Párizs tekintélyét a gyáron kívüli — s mint a kinevezése bizonyította, a gyáron belüli — közvélemény szemében is.

Julietta eleinte, mikor még a gépen dolgozott s nem került át ellenőrnek, járogatott Párizssal, aki ugyanabban a teremben hordta-vitte a gépek és az átvétel között a munkadarabokat, s Julietta selejtes alkatrészeit olykor kicserélte mások ellenőrzött, jó darabjaival. Egyszer egész hetet töltött vele egy elhagyott szőlőspincében a Balaton partján, de egy idő múlva — különösen mióta végátvevő lett és aláírási joga volt a bizonylatokon — az idegeire ment az örökös cirkuszolás, a fülsiketítő zene és az éjjeli randalírozások a belváros utcáin. Abból pedig még inkább elege volt, hogy osztozkodják Párizson a mindig körülötte sündörgő 15–16 éves lányokkal, akik az Istent látták benne, s ennek Párizs — Julietta biztosan tudta — soha sem fog tudni ellenállni. Párizst azonban mindez még inkább megvadította, s a délelőtti műszak után (este nem, mert olyankor mindig hacacaré volt valamelyik kultúrházban) nem szállt le róla. Az utóbbi időben még a kétéves esti egyetem előtt is meg-megvárta, ahol Julietta politikai gazdaságtant tanult, nem utolsósorban azért, mert 40 nap pótszabadság járt érte.

Julietta sietett. Az úttesten egymást követték a keletnémet, cseh, lengyel és szovjet gyártmányú autók, közöttük számtalan nyugati Volkswagen, Opel, Renault és Fiat. Zöld kötésű, ezüstözött címbetűs könyvét — melyből épp szemináriumra készült — néhány füzetrel a kezében a melléhez szorítva, át akart menni a túloldalra, amikor a lámpa tilosra váltott. — Az istenit, ennek is pont most kell pirosat jeleznie — mondta magának.

Saul is sietett. A gyárból — ez egy másik gyár volt, nem az, ahol Julietta dolgozott (realista szövegben ez fontos) — kilépve át akart menni az úttesten, mikor a lámpa tilosra váltott. — Na, már ez is az utamba áll — füstölgött magában.

Nagyjából egyszerre értek a körtéri aluljáróhoz. (a valóságban a térnek nem volt aluljárója). Julietta már messziről észrevette Sault, amint elgondolkozva közeledett a lejáró felé, s önkéntelenül lassított, hogy együtt érkezzenek a lépcsők elé. Saul valamivel később pillantotta meg a lányt, amint sétáló lépéssel a lejárónak tartott, miközben a válla minden lépéskor kecsesen picikét mozdult.

— Milyen szelíd, komoly fiú — gondolta Julietta, és maga is komolyan

ránézett Saulra. — Ott lakik a harmadik emeleten, az özvegy főmérnökne fia.

— Milyen helyes lány; egyszerű és mégis van benne valami határozottság — gondolta Saul és nem tudta közeledtében levenni a szemét róla. — Ott lakik a földszinten, a bejárat mellett, a házmesterné lánya.

Mikor Saul melléje ért, már mindenképpen meg akarta szólítani (néhány köszönésen kívül eddig még nem váltottak egymással szót). Mikor fölismerte a lány kezében tartott ismerős kötetet, melynek felső éle alig észrevehetően nekiszorult a lány puha, mégis fiatalosan domborodó mellecskéjének, rögtön ürügyet is talált rá, s Julietta, mint aki már várta a — mindegy, hogy milyen — kérdést, azonnal — mint aki fél, hogy lemaradna különben valamiről — válaszolt is. Egy pár pillanatig így álldogáltak a feljáró elején, majd lassú lépésekkel, a beszélgetésben elmerülve lementek a lépcsőn, s útközben — a Rákóczi úton, a Kossuth Lajos utcán, majd a Tudományegyetem (volt piarista gimnázium) árkádjá alatt a Duna-part felé tartva — meg-megálltak, kezüket mozgatták, meg-megérintették olykor egymás kezét vagy vállát, mert azon kívül, amiről azt hitték, hogy összeköti őket (a kérdéseik, a véleményük, a könyveik), azt is pontosan — sokkal pontosabban — tudták, — hogy mit akarnak egy-két óra, esetleg (ha valami közbejönne) egy nap múlva egymástól, s egymás hangjában, ellopott pillantásában, testének még idegen mozdulatában ennek édességét izegették előre, elszoruló torokkal, egyre mámorosabban.

Aznap — mint az ezt követő hetekben és hónapokban majd — Saul meg Julietta csak nagyon későn keveredett haza.

3.1

„Walter Scott csak akkor emelkedik igazi költői magaslatokra, ha azt ábrázolja, hogy miként korlátozza egy ember legigazibb akaratát a történelmi pillanat ellenállhatatlan hatalma.”

Hogy is van . . . hogy is . . . van . . .

— A fenébe is, hát ide! Most csúsztasd rá!

Kapalyag ott ült a konyhaasztal mellett, mögötte Tibor, az öccse, fél lábát a hokkedlira támasztva és egy csavarhúzóval igyekeztek a helyére ugratni a rugót az óraszerkezetben. A konyhát zsírszag töltötte be, a házmesterné krumplit sütött a szombat esti rántott húshoz. Tibor testes felesége segített neki. A tévé már békésen foszforeszkált a homályos belső szobában, valami dokumentumműsor pergett (a hangot lecsavarták), egyelőre csak a két gyerek ült előtte és bámulta a néma képeket. Mióta Julietta nagybátyja elköltözött, csak a hét végén jött össze a család, a lakótelepi lakás túl kicsi lett volna, meg aztán nem olyan meghitt, mint itt, ahol az életüket töltötték. Tibor könnyebben is mozoghatott, mióta megvették az autót. Két liter bor állt a tévé melletti asztalkán a férfiaknak, sör az asszonyoknak.

— Most már lerámolhatnátok — mondta a házmesterné ingerülten, kezében tartva a levesestányérokat. — Vagy újra evés közben nézzük a műsort?

— Legalább egy százas — mondta Tibor, zsebre vágva a csavarhúzót —, ennyit nyugodtan elkérhetsz érte. — Mióta Kapalyag nyugdíjba vonult, a gyárbelieknek (ez egy harmadik gyár volt, nem az, ahol a lánya, vagy ahol Saul dolgoztak) és a lakóknak az óráit javíttatta.

A lépcsőházban csapódott a rácsos liftajtó, a házmesterné ellenőrzésül ki-pillantott a konyhaajtó függönyén, ahol erre a célra nyilást szabtak gondos kezek, hogy ellenőrizze, melyik lakó hanyadszor használja a fölvonót.

— Na — mondta —, csakhogy ezt is megértük. — Julietta gyors mozdulatokkal lépett be, lerakta a táskáját a gázóra alá, és a tükör elé állva megigazította a haját. Kapalyag a reszeléstől érdes kezével a rugókat rakosgatta visz-sza egy dobozba, csak éppen fölpillantott a lányára.

— Ez a Saul is jobban tenné, ha nem vágná be olyan hangosan a lift-ajtót — mondta Tibor, foggpiszkálóval a szájában.

— Még csak az hiányzik, hogy aztán ne halljuk, ki mikor használja a liftet — mondta a házmesterné.

— Ugyan mami . . . — Julietta leült az asztal elé, az egyik hokedlira, és szoknyáját a térdére simította.

Csőnd volt egy ideig, csak az evőeszközök csörrentek olykor, miközben teritettek.

— Benőhetne már a fejed lágya — mondta a házmesterné és fürkésző pillantást vetett a lányára. Már a levest kanalazták, Julietta kissé eltartotta kisujját, miközben a kanalat emelgette, apja mélyen a tányérja fölé hajolt, felesége és sógornője gyors mozdulatokkal kapkodták be az ételt, a két gyerek hangosan szürcsögött. — Csendesebben, te — szólt rájuk az anyjuk és Juliettára pillantott.

— Micsoda hülye név — mondta Tibor. — Az ilyeneknek semmi sem elég jó.

— Nem ő választotta . . . — vágta rá Julietta.

— Kutyából nem lesz szalonna.

— Rendes, jólnevelt fiatalember — dörmögte az öreg Kapalyag és nem nézett a lányára.

A házmesterné fölállt, hogy összeszedje a tányérokat. — A név még hagyján! De ezekkel soha sem tudhatja az ember, hányadán áll. A finom modoruk, az igen, de a beszédjükön nem igazodsz el.

Az asztalra hús került. — Bort! — rendelkezett Kapalyag. — Hozd ide a bort, Julietta — mondta az anyja. — Nekem csak sört, Juli — szólt utána a sógornője.

A szobába behallatszottak a nagybátyja szavai: — Na, csak rá kell nézni az anyjára. Az öreg nagyságos asszony! Mondtam is annak idején, mikor még a régi házbizalmi volt, hogy ezeket is ki kellett volna telepíteni, nem mérgeznék itt a levegőt.

Julietta nagyon szomorú volt.

(folytatás)

3.2

Hogy is volt . . . hogy is . . . volt . . .

— Ej, hát Gyógypusztára, oda telepítették!

— Ott is halt meg — mondta az özvegy főmérnökne.

— A Rákosi-idők után visszatérhetett volna Pestre, de csak szerencsétlenkedett, míg végül ottragadt . . .

— A felesége, Majláth Emmi is elhagyta, pedig őket is kitelepítették.

Saul anyja ott ült testes unokaöccse oldalán a szögletes vázú, sötétre lakko-

zott oroszlánfővel díszített pamlagon, melynek kopott párnázatát még a békeidőkből származó, halványkék Buddenbrook-féle kelmével húzták át. Vele szemben Sztojanovits egy karosszékből, valamivel hátrább pedig Fazekas Anna, a felesége, és valamit horgolt kissé előre dőlt tartással, egyenes vonalú szemöldöke gúnyosan fölünkörödött, széles arccsontján azonban mozdulatlanul feszült a bőr; második felesége volt Sztojanovitsnak, akitől első felesége elvált, mikor a fordulat évében a bíróból minden átmenet nélkül kazánfűtő lett. Fazekas Anna sokáig ápolónőként dolgozott, de vonásai még elárulták az alföldi parasztszülőket. Kovács Imre, az unokaöccs hátradőlt és erős kezét a térdén tartotta; néha egy-egy pillantást vetett Annára, akivel — mikor még a dunajbópparti kórházak felújítását vezette — titokban sokszor találkozott.

— Stimmt, Imre — hagyta helyben Sztojanovits és keretnélküli szemüvege villant a lámpafényben. — Hát az egyik nap ott áll Tyll Pali a krumpliföld szélén, klottgatyában, éppen kapált, mikor megállt mellette egy angol rendszámú kocsis és az utat tudakolták tőle rossz németiséggel. Akkoriban még ritka volt az ilyen utas arrafelé. A Pali elmagyarázta nekik először németül, aztán angolul, s hogy francia szót is hallott a kocsiból, hát franciául is. Azok meg majd hanyat estek, két frottír törülközőt ajándékoztak neki. Pali hiába magyarázott, hogy kitelepítés, nem értették, azt hitték, telepes . . . Azzal mehetek haza, hogy Magyarországon minden paraszt több nyelven beszél.

— Hülyék azok — jegyezte meg Fazekas Anna, föl se tekintve a horgolásból.

— A Palit meg élete végéig ette a mérég emiatt.

Mindannyian nevettek. A tévé már homályosan foszforeszkált a másik szobában, a hangot lecsavarták (egy dokumentum-műsor pergett), senki sem ült még előtte. Kézben tartott tányérből szendvicset ettek, az asztalkán saláta állt és aprósütemény. — Jelzem, ez a nyelv remek — mondta Kovács Imre és lesöpörte a morzsákat a hasáról. — Egyébként pedig, azt hiszem, mindenki a maga szerencséjének . . . hogyismondjam . . . a kovácsa. A Pali mindenestre magának köszönheti: háború idején belemenni egy képviselőségbe . . . hebehurgyaság!

Az előszobából behallatszott, amint a lakásajtó csukódik.

— No, csak hogy téged is látni — fogadta a belépő Saul Sztojanovits. Anyja hosszú, vékony kezével a szendvicsek felé intett. — Köszönöm, majd később, mama — mondta Saul és egy pillantást vetett a másik szobába, a néma képernyőre.

— Hallom, szociológiai tanulmányokat folytatsz — mondta Kovács Imre. Saul megállt az ajtónyílásban és a válla alig észrevehetően megrándult, amint zsebre vágta az egyik kezét. Nagybátyja hangjából azonban csak jóindulat érződött. — Anyád meséli, miket olvasol újabban. Sztojanovits felállt, hogy az asztalkán lévő nyelvsalátából vegyen magának. — Tempora mutantur! Mi annak idején Bölschét olvastuk meg Klagest. Klagest ismered?

Saul nem ismerte. — Biztos valami reakció — gondolta.

— Nem baj fiam, a szerepek nem változnak, csak a szereplők. Megtalálni te is csak ugyanazt találhatod . . .

— Mit, Dezső bátyám?

— A rendet, fiam.

Saulnak imponált is, amit hallott, de valami csapdát is sejtett mögötte, a szégyenteljes, de elkerülhetetlen bukás előszelét, amit azonban semmiképpen sem szabad majd bevallania. Ez ellen — úgy tűnt neki — az erőt és a ren-

díthetlenséget kell majd szembeszegni. — Mások kételye megalázó — gondolta, de csak annyit mondott: — Főztek nektek feketét?

— Kovács Imre elnevette magát, látva Saul arcát. — Azért Saulnak van egy lépés főrja!

Feketét egyébként mindenki kért, kivéve Fazekas Annát, aki nem szeretete. Saul átment a másik szobába, hogy bekapcsolja a kávéfőzőt. A többiek Saul unokaöccsére néztek, aki tréfás arccal, tenyerét a szája elé helyezve, de azért elég hangosan, hogy a másik szobába is áthallatszék, súgta: — Már fiatalon átfogó társadalmi tapasztalatokat szerez!

Sztojanovits visszafogva, dökögve nevetett, a felesége nem értett az egészről semmit, tovább horgolt. Saul anyja halványan elmosolyodott: — Azért mégiscsak időpazarlás ez a kis proli lány . . .

Saul úgy érezte a másik szobában, hogy soha még nem került ilyen távol az anyjától, mint most.

Kovács Imre válaszolt: — Az egy rendes, helyes kislány . . .

4

*„Walter Scott után az írók arra kény-
szerültek, hogy jelenüket a történelem
mozzanataként fogják föl és ábrázol-
ják.”*

— Nincs más hátra, számjegyzézlésű gépeket kell beállítani — mondta váratlanul Lőrinc műszaki osztályvezető és úgy vélte, hogy legjobb lesz, ha Eszkalicsra, az igazgatóra függeszti a tekintetét. Az elégtelen köszörűkapacitás ügye már évek óta húzódik, s úgy látszott, ezen az értekezleten is napirendre térnek fölötte, és nem cserélik ki a jövőben a régi Csurka-féle gépeket. Szándékosan nem mondott NC- (numeric controll-) köszörűket, bár ezt a fogalmat is megjegyezte, mikor a cikkbe betekintett, de attól tartott, hogy a főmérnöknek hamarabb az eszébe jut, hogy néhány további szakkifejezéssel — amit ugyanis már nem ismert volna — nevetségessé tegye.

Simon főmérnök, aki a fordulat évéig varrógép-műszerész volt, a szakértséggel került be az egyetemre, lassan engedte ki ritkás fogai közül a füstöt, emögé rejtve a dühét. Ilyen javaslattal neki kellett volna előállnia, de jó oka volt rá, hogy eddig ne tegye. Találmányaiból, melyeket még az ötvenes években szabadalmaztatott, még most is csurrant-cseppent valami — bár mind kevesebb — jövedelem, és egy ilyen mélyreható változtatás a termelőberendezések szerkezetében csak temérdek bonyodalmat zúdított volna a fejére.

Mivel az igazgató várakozóan nézett rá, válaszolnia kellett: — Az attól függ, milyen programmal.

Ebből senki sem értett semmit, legfeljebb Lőrincnek rémlett halványan, hogy a vezérlés programnyelvéről van szó, melyből lehet több féle, de azt ő se tudta, hogy egy ilyen kérdésnek semmiféle jelentősége nincs ebben a korai szakaszban. Így hát óvatosan hallgatott, vele együtt a többiek is. Csak Csomák üzemvezető kockáztatott meg egy helyeslő fejbólintást a főmérnök kijelentésére, s ha lehet, még jobban gyűlölte Lőrincet, ezt a sunyi parasztot. Csomák, a volt szarvasi anyakönyvvezető, akit a háború után B-listáztak, az ötvenes évek elején úgy csöppent az iparba, mint Pilátus a krédóba. Szerencsére azonban tudott parancsolni, amely képességében az is megerősítette, hogy

az egész világra dühös volt a sorsa miatt, s így hamar művezető, majd üzem- és gyáregységvezető lett. Ennél tovább az ő képezésével senki sem vihette, már több mint tizenöt esztendeje dolgozott a beosztásában. Sovány arcát mély barázdák árkolták, lobbanékony természetét konzerválták az örökös izgalmak, tervteljesítési hajrák. Erről a géptípusról fogalma sem volt, de azt tudta, hogy a végén az ő nyakába szakad majd az egész, az üzembrész egész eddigi szervezete fölborul, tőle azonban elvárják majd, hogy mégis rendet tartson a műhelyekben.

A főkönyvelő, Ábrahám P. László lassan, élvezettel rágyújtott; a szék recscent alatta, amint hátradőlt és átadta magát a szemlélődésnek. Neki itt nem sok nyilatkozni valója lesz. Szemét megpihentette az igazgató csontos arcán. — Ez a betonfejű még nem vette észre, hogy itt valaki bettlire játszik — gondolta. Eszkalics kedvenc játéka az ulti volt. A főkönyvelő hetenként két-három alkalommal fegyelmezetten bentmaradt, hogy a főmérnök szobájában lejátszsanak néhány partit, bár a bridzshez szokott anyának kinszevédes volt ez a primitív játék. Undorát rutinosan, megerőltetés nélkül leplezte, mint akit már gyermekkorában fölkeszítettek erre: „Nur nicht vor den idegenek . . .” Mindenben az igazgatót támogatta.

Lőrinc elhatározta, hogy kiteríti a lapjait, mielőtt még a főmérnök átvehetné a kezdeményezést: — Van itt egy fiatal mérnök a fejlesztésen, majd az megmondja! — Nevető arrcal hol az igazgatóra, hol a főmérnökre nézett, mint aki azt mondja: — Most már ketten vagyunk, ezt nem lehet visszacsinálni.

A főkönyvelő elgondolkozva szemlélte Lőrinc gondosan nyírott bajszát: — Ez a rámenős paraszt előbb-utóbb mindenkit kinyír maga körül, aki az útjába áll. — Most már minden az igazgatón múlt.

— Az kicsoda? — kérdezte Eszkalics komoran, fejét előre szegve. Csomákot kivéve mindenki tudta, hogy még nem döntött. Vastag, fekete szemöldöke alól nézte a társaságot és a válaszra várt.

— Saul mérnök, a fejlesztésről. Kibányászott egy nyugatnémet cikket, pont nekünk szól.

— Hivassák le — mondta Eszkalics, de nem volt idő a titkárnőnek csengetni.

— Itt van a szomszédban, diktál az egyik gépirónőnek — mondta Lőrinc, s maga nyúlt a kagyló után.

A főmérnök hallgatott, csak az ajkát eresztette vissza sorvadtt inyére. Most már látta, hogy hiba volt időt hagyni Lőrincnek. Azt meg végképp neki kellene tudnia, van-e valamilyen titkos vesszőparipája valamelyik mérnöknek. A cikket egyébként ő is látta, a cím és az összefoglaló erejéig valahogy ki is silabizálta az idegen nyelvű szöveget. Hirtelen megúnta az egészet, fáradtnak érezte magát. Mikor Saul belépett, éppen a svájci Orbay-alapítványon tűnődött.

— Számoljon be, kérem, a Wankelmann-féle cikkről, amit a Werkstattechnikben olvasott — mondta szárazon Saulnak.

— Az anyját — gondolta magában Lőrinc, s attól, hogy mégsem nézheti le ezt az embert, gyűlölni kezdte.

Eszkalics elismerően biccentett a fejével, mint aki azt mondja: — Helyes, ezt vártam egy főmérnöktől.

Csomák bizakodott: — Ez a kis senki itt nem ugrálhat.

— Ez feladta — lepődött meg a főkönyvelő —, de miért? — Figyelni kezdte Simont.

Saul rövid tömondatokban beszámolt. Mióta Lőrincsel beszélt, — először abban a reményben, hogy valami ötletet adhat a lakásszerzéshez —, készült rá, hogy hivatni fogják. Érezte, hogy itt a pillanat; Csomák tekintetéből elismerést olvasott ki, a főmérnökéből biztatást, büszkeség fogta el, mint amit akkor is érzett, amikor olvasmányából megértett valamit, egyedül az igazgatótól tartott. De miközben beszélt, igyekezett megfigyelni az arcokat, s hamar észrevette, hogy valami másról is szó van: a főkönyvelő nem rá figyelt, hanem a főmérnökre, s ebből arra következtetett, hogy Simonnak valami nem tetszik, Lőrinc támogatására azonban számíthat, a főkönyvelő pedig valószínűleg semleges az irányban.

— Kis úrigyerek — nézett Simon unatkozva Saul arcába, és a harmincezer svájci frankos évjáradékra gondolva megenyhült, szája újra kinyílt, és láthatóvá váltak ápolatlan fogai.

— Proli — gondolta Ábrahám P., a főmérnököt nézve, és talán ugyan ezt gondolta volna még néhány hónappal ezelőtt Saul is, látva a letöredezett fémkoronákat.

A vállalatot ugyan nem vonták be jelenleg semmiféle nagyobb rekonstrukciós programba, s ezért nagy összegek folyósításáról aligha lehetne szó, de az iparági igazgatói értekezleteken többször is kezdeményezésre szólították föl a jelenlevőket. Eszkalicsnak ugyan nem volt ilyesmire túlzott szüksége, miniszterhelyettes apósa biztos háttérrel jelentett, de most úgy döntött, hogy legközelebb mégis fölveti ezt az ötletet a miniszteriumban.

Saul az utolsó mondatoknál tartott, a bizonylati rendszer megváltoztatásának szükségességéről ejtett még néhány szót.

A főmérnök ezekben a pillanatokban kezdte komolyan latolgatni, hogy a legközelebbi külföldi szabadságáról nem tér vissza többé. A felesége Orbaylány volt, aki az ötvenes években örült, hogy ilyen értelmes munkaskáderhez mehetett férjhez. A svájci Orbay-alapítvány minden külföldre menekült Orbay-származéknak évjáradékot biztosít. — Ennek persze volt módja nyelveket tanulni — nézte utálkozva Sault.

— Erről van szó — mondta elégedetten Lőrinc, mikor Saul befejezte, és a fejével Saul felé biccentett.

— Két derék magyar gyerek — állapította meg elégedetten Ábrahám P., és — más okból ugyan — az igazgatóval együtt bólogatott.

— Az a cikket le kell fordíttatni — mondta Eszkalics, és Csomák rájött, hogy a kérdés az ő kárára dőlt el. A hamarosan bekövetkező gyomorgörcsre gondolt, amely az ilyen izgalmak után az utóbbi időben egyre gyakrabban ágynak dönti esténként, agyondolgozott, kövér és tehetetlen feleségére, aki majd sírva térdel le melléje — mint már annyiszor a nehéz órákban —, hogy megpróbáljanak együtt imádkozni, egyikük sóhajtozva, a másikuk pedig a fogát csikorgatva. („Ha lehetséges, múltjék el tőlem e pohár!”)

Saul — észrevéve végre, hogy Csomák hogyan néz rá — ki akarta próbálni az oroszlánkörmeit, és ezért megjegyezte: — Megfelelő szervezéssel a termelés zökkenőmentesen átállítható. — Fejét kissé félrehajtotta, ajkán fiús mosoly; tudta, hogy ezzel az előtte ülő koros férfiakban rokonszenves benyomást kelt.

Az igazgató meg a főmérnök egyaránt vén reakciónak tartották az öreget, most jóízűen fölnevettek. A főkönyvelő adott magára annyit, hogy kinézett az ablakon. Eszkalics nem állta meg, hogy meg ne jegyezze: — Na, Csomák elvtárs, most aztán majd megmutathatja, mit tud!

Sault őszinte rokonszenv fogta el Eszkalics iránt. Érezte, hogy ez a vezető beosztású ember megbecsüli, hogy pártatlan, igazságos döntésekre számíthat, s ez megsokszorozta a tettejét. Nem is értette, miért tartott korábban tőle, s ha gondolkoznék rajta, az okát elsősorban a saját neveltetésében, a rossz beidegzéseiben találná („Kísért a múlt és a gög!”) Elhatározta, hogy lakáskérélmével az igazgatóhoz fog fordulni.

5.

„Elegendő, ha egy ellenállhatatlan továbbmozgást állapítunk meg, amelynek minden külső és belső ellentmondásosága ellenére iránya, mozgástendenciája van.”

Ejfelre járt, Saul és Julietta ott álltak a Bulcsú-utcai bérház kapuja előtt.

— Jaj nekünk! — sóhajtott Julietta, mikor Saul elmondta, hogy évekil tart, míg valamiféle lakáshoz jutnak.

Sault elbűvölte ez a hang; egyszerre érezte benne a tartózkodó szelídséget és a sürgető felszólítást, s ez a szép egyensúly mindig ilyen marad. Ez a hang — akárcsak Julietta karcsú, formás fiatal teste — soha nem változik meg, nem lesz olyan éles, rikoltó, mint a testes házmesterné kemény, dallamtalan hangja; olyan meg már végképp nem, mint az anyáé, mellyel annyira elpalástolhatók az érzelmek. Ebből aztán végképp kiábrándult.

— Saul, miért vagy te Saul?

— Hogyhogy? — ütközött meg a kérdésen Saul, mert neki inkább a Hamlet jutott volna az eszébe ugyanettől a szerzőtől: „Lenni vagy nem lenni?”

— Egy Saul sohasem költözhetne hozzánk.

— Te meg, Julietta... anyám megkeserítene az életünket, ha nálunk próbálkoznánk.

— De talán, ha más neved lenne? A szüleim talán megbékélnének, ha megváltoztatnád!

— Miért pont én változtassam meg?

— Hát nem érzed? Ezt érezned kellene már, hogy kettőnk közül csak te lehetsz az... Hiába olvastál volna annyit az igazságról?

Saul elszégyellte magát, egy pillanatig úgy érezte, összezsugorodik önzésének súlya alatt. Tenyerébe temetve az arcát, egy ideig hallgatott.

— Igen, Julietta, igazad van! Kettőnk közül csak én: harmadik út nincs.

— Látod!

— Bocsáss meg bizonytalanokodásomért: a bőrünket nagyon nehéz levedleni, — kísért a múlt és a gög.

— Örülök, hogy harcolsz önmagaddal. Látod csak így ismerhetted föl, hol a helyed. És ha megváltoztatod a neved, akkor a szüleim is látják majd, hogy veled lehet beszélni.

— És te segíteni fogsz nekem, ugye?

— Igen, Pál drágám, örökké. — Ártatlanul, akár két szerencsétlen, akiknek tisztasága elválaszthatatlan az aljasságtól, megcsókolták egymást és kezüket gyengén egymás hasa alá csúszatták.

Majd ismét Julietta szólalt meg elsőnek:

— Most pedig menj fel drágám, öhozzá, és kérd meg: adjon neked más nevet, jó?

— Igen, igazad van — mondta Saul, és mielőtt életének eme sorsdöntő lépésére rászánta volna magát, hogy véglegesen és visszavonhatatlanul az el-lentmondások fölszámolásának útjára lépjen, körültekintett a gyermekkora óta annyira ismerős vidéken. A Marx — egykor Berliini — tér felől néha ide-hallatszott egy-egy késői villamos csörömpölése, jobbra a Lehel-piacon Tamari-noff Bogdán, Truckenbrod Rókus és a többi bolgárkertész meg Pest környéki termelősövetkezetek és östermelők standjai olvadtak bele a sötétbe. A kapuval szemben, ahol 1945-ben egy német katona teste hevert hetekig az úton, és később május elsejei fölvonulók dobálták el a magukkal cipelt zászlócskákat és táblákat, most személyautók parkoltak meg nem szakadó sorban. A kapu mögött, a sötét lépcsőházi előtérben már csak a levélszekrényeken szereplő nevek tarka összevisszasága árulkodott arról, hogy ezelőtt kétszáz évvel még alig volt a városnak magyar anyanyelvű lakosa. A kapualj és a szomszédos KÖZÉRT (volt Kaufer-pékség) melletti falon, kézmagasságban, Saul gyakorlott szeme még a sötétben is fölismerte az elmosódott, de néha még újakkal bővülő krétavonalkák csoportjait, ahogy a házbeli asszonyok jelölték a szénhordók által a pincébe levitt kosarak számát. Az utcán nem hált senki, legfeljebb Zsiga, a piaci csavargó húzta meg magát valahol az egyik pincelejáróban vagy a standok között, a másnapi fuvarra és sörre várva. A budai hegyek felől az enyhe nyugati szél erdei levegő illatát hozta el. — Édes hazám, fogadj a szivedbe — gondolta Saul, és hálás volt az olvasottságáért.

— Igen — mondta Júliának, — máris megyek. Biztos nem alszik még.

6.

„Ez olyan fordulat, melynek következményeit ma egy író sem küszöbölheti ki, ha nem akar alacsonyabb ábrázolói szintre süllyedni.”

Saul fölment a félhomályos lépcsőházban a harmadik emeletre, megállt a kettes számú lakás előtt (a folyosón kintfelejtették a nagyobbik gyerek háromkerű biciklijét, majdnem belebotlott), és csöngetett.

Kinyílt az ajtó.

— Most aztán már elég — mondta Ungváry Rudolf, mikor Saul belépett. — Ennek véget vetünk.

Saul tiltakozni akart: — Nekem, akiben a lázadás és a szükségszerűség végre egyaránt megtestesült?

— Testetlen vagy, akár a pusztá nem és a pusztá igen . . .

— Én, akiből csak úgy árad a valóság lehellete?

— Micsoda szavak? A nyelved elárul, akárcsak a stílus, melynek terméke vagy, nem pedig a valóságé. A valóság én vagyok, a személyességem, melyet a te kedvéért elhallgattam, hogy valami rajtam kívül állót, és veled a nemlétezőt létrehozzam. Veled bármit és annak ellenkezőjét is bizonyíthatnám.

— De az alaposan kidolgozott sokoldalúság, a gyökeres és gigászi előirányozás, amit a segítségével . . .

— Ezt vártam, ezeket a kegyetlen szavakat. Az ámokfutók és a megal-kuvók szavai. Magam is azt akartam, hogy idáig eljuss; úgy látom, sikerült . . .

— Éppen ez az: a realizmus diadala! A kidolgozott stílus olyan felismerésekhez vezet, melyek adott esetben írójuk szubjektív elképzeléseinek is el-
lentmondanak.

— Lehet a diadalt szeretni?

— De mikor a diadal kell: a teljes ember, a totalitás . . .

— Csupa cél. Az igazság a hogyanon múlik.

— Hát ez az: az élet igazi drámája, melyben az író próba alá vetheti az alakjait. Nem te tetted ezt?

— Nem tagadom. Az özvegy főmérnöknében azt próbáltam ki, milyen egy anya, ha jobb nevelést kap. Csomák nagyanyám mostohaapja volt, 1936-ban halt meg Derecskén. Elképzeltém, hogyan viselkedett volna, ha száz évvel később születik. Kétségtelen, lehet a kitalálásnak is örülni.

— Tibort kihagyod?

— Róla most ne! Nekem ő a kényszer, a megaláztatás, a félelem forrása. Vajon lesz-e még egyszer hatalma fölöttem?

— Talán bizony engem is ilyesmivel vádolsz?

— Lehetél volna ez is, ha az ámokfutót rajzolom meg. Hamis vágányra vittél; a módszer, amellyel velük együtt téged is létrehoztalak, nem felel meg az anyagnak, amely körülvesz, és amelyből állítólag származnál. Erőszakot kellett folyton alkalmazni, hogy valami pusztuló régít és születő újat találjak, holott ilyesminek magától kellene megnyilatkoznia. Csak éppen a módszer az, amely eltakarja . . .

— De próbáljuk magunkat keresztülhazudni az igazsággal.

— Hogy végül a hazugságot képzeljük igazságnak. Amin aztán se az intenzív stílus, se a konfliktuseszmény nem segít? Akkor már inkább az egyes szám első személy, az önvallomás, az állapotrajz . . .

— Az alakjaid elé akarsz tolni? Így talán etikusabb leszel?

— Ennek nem a módszer a záloga. Inkább esélytelenebb leszek talán. De akkor sincs más választásom. Olyat nem írhatok, amiben nem hiszek és amit nem tudok. Magamat „tudom”, még ha nem mindig ismerem. A személyesség keresztül talán jobban megismerem.

— De hol marad akkor az ellenállhatatlan továbbmozgás, melyet te sem tagadsz?

— Majd jobban meglátszik, ha megszűntetlek.

— Most már látom, honnan fúj a szél: a történelem sötét erőinek uszályába szegődtél! Hozzám ne nyúlj, mert . . .

— Megint ezek a szavak! A tolvajnyelvből elég; a tömegek enélkül se nagyon értenek — zárta le a vitát Ungváry, amit rövid — csak egészen rövid — dulakodás követett, majd rácsapta Saulra a dosszié fedelét, hogy a szomszédos iratrendezőbe fűzött filmkritikák valósággal beleremegtek. Ezután elővette a Tf. 7584/71 („Számjegyzérléses szerszámgépek alkalmazása a folyamszerű gyártásban”) jelű német szakcikket, melyért előző nap délutánján volt benn az OMKDK (Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ)-ban, és hozzáfogott a műszaki szöveg fordításához.

Kíméletes leszámolás

— Ungváry Rudolf *Kíméletes halál* című elbeszéléséről —

Ungváry Rudolf *Kíméletes halál* című elbeszélését váratlan fordulat zárja le. Hőse, Saul felmegy az emeleti lakásba, mint kiderül, magához az íróhoz, ahol azután ingerült vita és egészen rövid dulakodás után teremtője: Ungvári Rudolf egyszerűen rácsukja a dosszié fedelét. Kevésbé kíméletesen vetve véget a novellahős hozsonöt gépelt oldalra méretezett életének.

Meglepő ez a fordulat, hiszen korábban az elbeszélés szabályos rendben haladt a megnyugtató, mondhatnók konstruktív befejezés felé. Talán túlságosan és gyanakvást keltően is szabályosan. Ungváry mindazokat a struktúra építő elemeket felvonultatja, amelyek egy hagyományos realizmussal írott novellától joggal elvárhatók. A történet jól szerkesztett, sőt ügyesen lekerekített. Az író a magyar társadalom jelenkori konfliktusai közül választotta témáját. (Egy „régí úri” családból származó fiatal mérnök és egy házmester lánya, dacolva a családi előítéletekkel, egymásba szeret.) A hősök határozott emberi személyiséget kaptak. Nem utánozzák a modern irodalom elvontan fogalomszerű emberalakjait, sőt a korábbi esztétikai normák értelmében keltenek életre társadalmi típusokat. Az elbeszélő konstrukció szabályos; a novella számokkal jelölt (s némi Wittgenstein-i logikával konstruált) fejezetei mérnöki rendben követik egymást. A 3.1.-el és 3.2.-vel jelölt egységek például egymásnak mintegy tükörképei, szereplőikben és motívumaikban pontos megfeleléssel ábrázolják először a proletár, azután az úri család belső életét, s azt a helyet, amit az ébredő szerelem ebben a két egymással szembe rendelt életkörben betölt. Ugyancsak szabályos rendben haladnak a mondatok; a történetet hagyományos, mértéktartó, sőt (talán szándékosan) igénytelen stílus beszéli el.

A történet annyira kerek s a klasszikus szabályok olyan tökéletesen érvényesülnek, hogy az olvasó már-már dilettantizmusra gyanakszik, hiszen az elbeszélés mindazt felvonultatja és alkalmazza, ami egyáltalában eltanulható. E gyanakvás azonban merőben téves. Már az első lapon kiderül, hogy az elbeszélő konstrukció nem a tanult és iskolázott dilettantizmus műve, hanem szándékosan, mintegy tervszerűen ilyen szabályos és kerek. Ilyen kihívó módon megkonstruált. A jellemzések és elbeszélő fordulatok után használt zárójeles megjegyzések ugyanis minduntalan ironizálják és ezzel elidegenítik (az írótól és az olvasótól) a konstrukciót, a szöveget. „... ez elkerülhetetlen, ha ennyire tipizálunk” – olvassuk például az Anya alakjának megjelenítése után. „... realista szövegben ez fontos” – hangzik egy másik zárójeles jegyzet, midőn Julietta munkahelye kerül sorra. „... a valóságban a térnek nem volt aluljárója” – vág fintort egy harmadik, midőn arról van szó, hogy a fiatalember és a leány a tér aluljárójában találtak össze véletlenül.

Az ironizáló és elidegenítő megjegyzések (a szövegből való kiszólások) sejtetik azt, hogy magának az elbeszélő konstrukciónak (a témának, a cselekménynek, a hősöknek és a stílusnak) is ironikus értelme van. A túlságig csigázott iskolás rend, a történet kihívó lekerekítettsége, sőt még a stílus szándékos igénytelensége is ironikus értelmet kap, mintegy idézőjelbe kerül. Ungváry Rudolf iskolásan használt eszközei, „alulstilizált” nyelve és szándékos egyszerűsítései arra vallanak, hogy maga az elbeszélő forma: a hagyományos realista ábrázolás és a hagyományos novellaszerkezet kap ironikus értelmezést. (Hasonlóan Tandori Dezső újabb verseihez, amelyek a költészetet, mint emberi alkotó tevékenységet teszik ironikus idézőjelbe az eszközök

és a technikák hasonló kezelésével.) És persze mindegyik a végső fordulat teszi a koronát, amely végletes módon idegeníti el és ironizálja az elbeszélő fikciót, az elbeszélő formát és az elbeszélés technikai eszközeit.

Az irónikus elidegenítés további eszközét jelentik Ungváry Rudolf novellájának belső parafrázisai. A *Kíméletes halál* ugyanis több alkalommal is jól felismerhetően parafrázálja (és ezzel ironizálja) a világirodalom egy-egy nagyszabású konstrukcióját. Olyan konstrukciókra gondolok, amelyek valamely emberi kapcsolat vagy konfliktus ábrázolása révén ragadták meg az emberi élet, ha tetszik, a „condition humaine” egy-egy alapvető helyzetét. S ezzel olyan „örök érvényű” szimbólumokat teremtettek, amelyek összefoglaló módon mutatják be az emberi konfliktusok, emberi magatartások néhány alapvető változatát. A modern magyar irodalom gyakran él ilyen parafrázissal; hogy néhány példát említsünk, Déry regényei, *A kiközösítő* és a *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról*, valamint Mészöly regénye a *Saulus* sorra parafrázálták a Szent Ambrus-legendát, az *Isteni Színjáték* pokol-jeleneteit, illetve a bibliai Pál apostol történetét. Ungváry Rudolf most abban tér el tőlük, hogy parafrázisainak irónikus értelmet és szerepet ad.

Az első parafrázis Shakespeare *Rómeó és Júliá*jára utal. Saul és Julietta (akinek a neve is árulkodó) éppúgy két egymástól elszigetelt és egymás ellen gyűlölködő család gyermeke, mint a veronai szerelmesek. Csak számukra nem a pártok között húzódik a választvonal, hanem a társadalmi rétegek között. És ezen a vonalon kell átlépniük. Ám sorsuk nem tragikus, szerelmük legfeljebb némi intrikát okoz, s nem pusztító szenvedélyeket. „*A Rómeó és Júlia* – mondotta Jan Kott, a neves Shakespeare-kutató – az első szerelem tragédiája. Az önfelelt szerelme. E két ifjú szerelmes számára nem létezik a világ. Talán azért választják olyan könnyen a halált.” Saul és Julietta számára nagyon is létezik a világ (a társadalom). És szó sincs arról, hogy a halálra gondoljanak. Éppen ebben rejlik a parafrázis irónikus természete; Ungváry Rudolf a klasszikus konstrukció parafrázisa révén teszi irónikus idézőjelek közé elbeszélésének szerelmi konfliktusát.

Saul nem jut tragikus következtetésekre, inkább megváltozik, sőt megváltoztatja személyazonosságát, felveszi a Pál nevet. Vagyis a novella második parafrázisa a bibliai történetet használja fel. (Csak utalnék arra, hogy Ungváry Rudolf bizonyos mértékig Mészöly Miklós műhelyének vonzásában dolgozik, s mint említettük, Mészöly egyik karakteres regénye is azt a történetet választotta az elbeszélés bázisa gyanánt.) A névváltozás azonban ezúttal, Ungváry hősnél nem jár együtt az emberi személyiség vagy a társadalmi szerep átalakulásával. Saul pusztán osztályának egy lényegtelen előítéletét, a különködő névváltozásban megnyilvánuló szokását vetette le. Egy olyan osztályét, amellyel világnézetében vagy magatartásában már amúgy sem azonosult. A parafrázisnak tehát ezúttal is irónikus jellege van; az átalakulás nevetésesen csekély volta magát az átalakulásra épített személyiségrajzot leplezi le és idegeníti el.

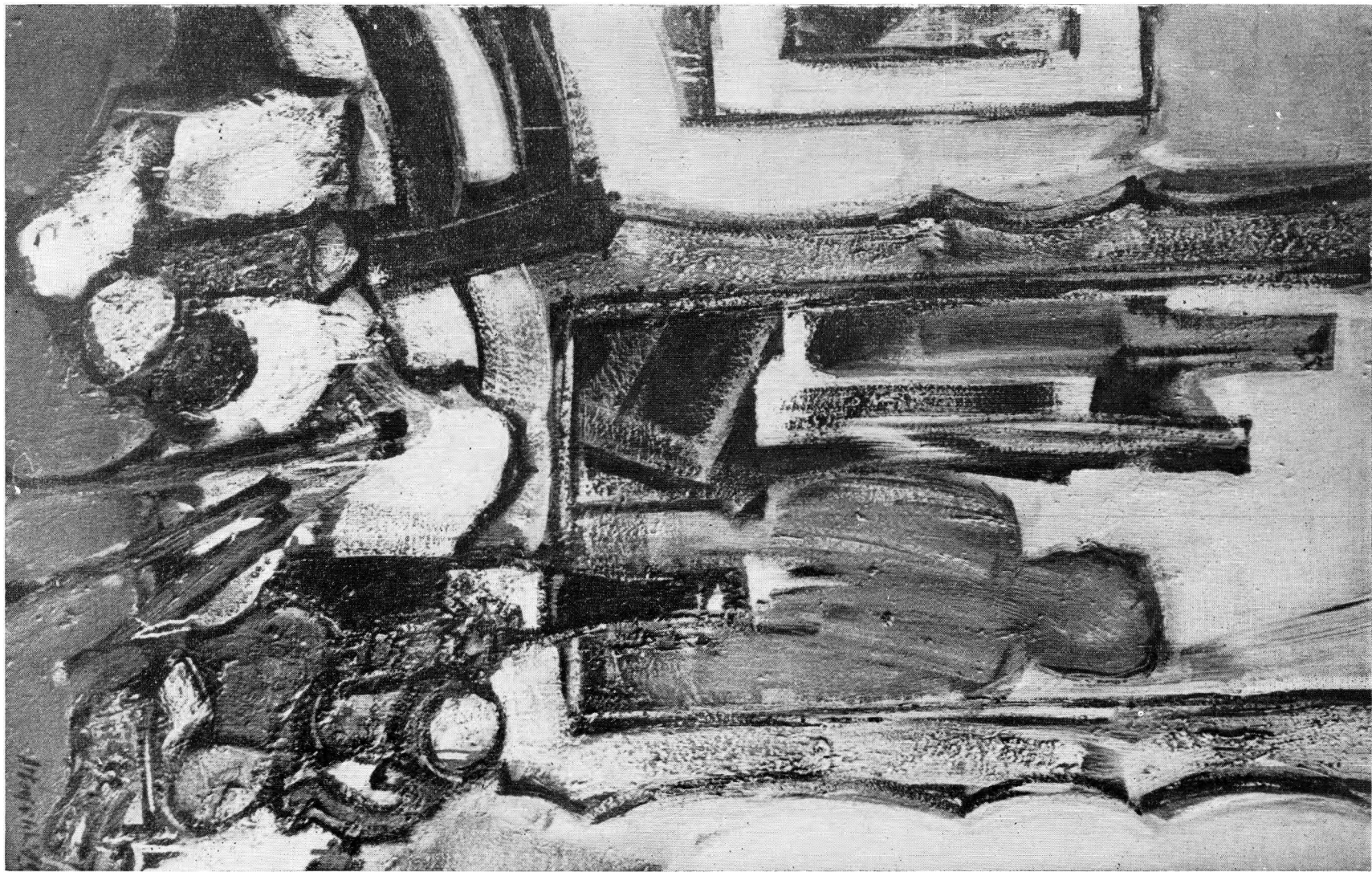
Végül ugyancsak parafrázisszerű Saul és az Anya beszélgetésének jelenete. Ez a jelenet Gorkij *Anyá* című regényének egy hírneves epizódjára utal, amelynek során Pável és Pelagéja Nyilovna beszélgetnek. Az Anya, Gorkij hősnője, ekkor még nem érti fiát s aggódva hallgatja forradalmi nézeteit. Ungváry elbeszélésében ez a konstrukció is más értelmet kapott, s ironikus módon arra utal, hogy valamely karakteresnek tartott irodalmi jelenet szerkezetében más célokra is felhasználható. (Ahogy magában az elbeszélésben olvassuk: „A kidolgozott stílus olyan felismerésekhez vezet, melyek adott esetben írójuk szubjektív elképzeléseinek is ellentmondanak.”) Vagyis a parafrázis ebben az esetben is a realista elbeszélő módszer egy hagyományos elemét idegeníti el.

Az elbeszélő technika és a parafrázisok után az irónikus elidegenítés harmadik eszközét a novellában használt mottók adják. Ezek a mottók Lukács György egy beszédéből valók, amelyet Hannoverben tartott s amelyben a realizmus esztétikájáról vallott nézeteit fejtette ki. A felhasznált mottók (amelyek különben Walter Scottnak a realista regényirodalom fejlődésében betöltött szerepével foglalkoznak) és az utána következő fejezetek között feszültség keletkezik; a fejezet ugyanis mindig a mot-

tó irónikus cáfolata. Az egész novella pedig magát a mottósorozatból kibontakozó regényelméletet helyezi irónikus idézőjelek közé. Mint ahogy a zárófejezet vitája, az író és hőse között is a realizmus elméletét utasítja el.

Az irónikus és elidegenítő jellegű eljárások meglehetősen szilárd meggyőződésről tesznek bizonyosságot. Ungváry Rudolf az epikus fikció, a realista elbeszélő technika iránt ébredt kételyeit fejezte ki. És a realista ábrázolással számolt le, kiméletesen, ám határozottan; ironizálva mindazt a technikát, eljárást és formát, amit a realista elbeszélés megkívánt vagy létrehozott. Úgy tetszik, nem bízik ennek az ábrázolásnak a valóságtükröző szerepében, s ezért irónikus búcsút mond neki. Ezt a meggyőződést egyelőre hitelesebben tudja kifejezni teoretikusan, mint művészileg. A *Kiméletes halál* kétségtelenül logikus és zárt elméleti rendszerről árulkodik, s mint láttuk ez az elméleti rendszer a novella struktúrájából is kiolvasható. Az elbeszélés művészi evokációja nem ennyire erős. A *Kiméletes halál* azáltal, hogy rendre ironizálja egy hagyományos forma strukturális elemeit, elméletileg leszámol valamivel, de művészileg nem. Hiszen a hagyományos formát is csak úgy tudta irónikus idézőjelek közé rakni, hogy tudatosan alulstilizálta a formaépítő elemeket (a konfliktust, a hősöket, a stílust stb.). És ez nem győz meg arról, hogy a realista elbeszélő módszer maga is végképp haszontalan. Legfeljebb arról, hogy ez a módszer „inflálódott” az idők során és ma már „devalvációra” szorul. A módszernek magának azonban még lehetnek érvényes eredményei.

A leszámolás problematikus helyzetbe hozza magát az író is. Hiszen, ha egyszer búcsút mondott az elbeszélő ábrázolásnak, meg kell, hogy kísértse a csend, az elhallgatás. (Mint ahogy a költészet hagyományos szerepével és természetével leszámoló Tandori Dezső is a „csend” kísértette meg.) Vagy választania kell valami mást az elbeszélő fikció helyett. Ungváry Rudolf is ezért tesz erőfeszítéseket arra, hogy valami mást találjon a hagyományos elbeszélő ábrázolás után. S hogy ne az irodalommal magával kelljen leszámolnia. A *Kiméletes halál* írója a dokumentum-prózában látja ezt a másik módszert, amellyel a fikciós elbeszélést fölcserélheti; „az egyes szám első személy, az önvallomás, az állapotrajz” lehetőségére utal. És nem az elhallgatásra, amely elutasít minden kifejezést, minden ábrázolást, elutasítja magát az alkotó-cselekvő folyamatot. Ez a lehetőség valójában a *Kiméletes halál*ban is adott; a novellát csak folytatni kellene, s megírni Ungváry Rudolf történetét, az íróét, aki „kiméletesen” elpusztította novellahősét, Sault. Vajon ezt az egyes szám első személyben elbeszélte történetet, önvallomást vagy állapotrajzot is olvasni fogjuk valaha?

Altorginalstein 1911

Egy álom utószava

*Végül csak az eszelős forgást,
gőzölgő ruháit láttam:
inggallér megint s megint
a mosógép ablakában.*

*Vacogó mosoly szivárog
az aluljáró csempetalán
s kezén*

*– százszor elégett, százszor
újra égő álmok
salakjában gyönyörű
kényszerrel áldott
test a hajnal –*

*fölkelt ma is apám,
fölkelt megint –
halála századik reggelén.*

*Körmére légy száll.
A lehetetlen égboltja ég.
A semmi kivirágzott.
Csillag-porondról süllyed
homloka a hűs
fűrészporig –
teste: veszendő végvár.*

*Mindegy a fának
vidám koporsó-e
vagy konok ladik,
bot-e vagy ág –
bomló erőiben a lét,
termő szeretet
szemléli magát.
Már az „elgurult napok”
– gyülekezve rég –
nyájként vándorolnak,
vissza, a csorda-pásztorig,
hogy százszor elégett álmok
salakjában holtnak
hihesse magát
ki valót álmodik.*

*Fölkelt megint. Fölkelt ma is
apám. Akárha sivatag
csobogna –
vele dúdol a szélben
a kerti-kabát.*

Öröklét zsákutcája

*Ami van, afelett
mindig-hű égboltként ég,
ami lehet.*

*Fölötted áll. Holott vágtat,
holott örök diadalának
zúgnak testedben felhő
szárnyai: csend és kő
lobogásban nő –
s folyton távolodva.*

*Kapaszkodik a romokba –
önnön árvizébe vész
a képzelet.*

*Ami van, afelett
mindig-hű égboltként ég,
ami lehet.*

Fölötted áll. Holott vágtat –
- - - - -

Kesztyűvarrónők

A STEPPVARRODÁBAN

A gépek zúgnak, ropognak – minden más jobban illik, mint a „berreg” –, az ujjak szemmel alig követhető gyorsasággal illesztik össze a vékony bőrcsíkokat, sikliket és zvikliket (kesztyűnként tizenhat darabot), az olló is fűrgén szabdalja a „tulipánt”, amiből ezek a furcsa nevű alkatrészek kikerülnek.

Asszonyok és lányok varrják a kesztyűt a Pécsi Kesztyűgyár Központi Gyáregységének I. sz. Steppvarrodájában.

Farkas Sándorné, Emmi, puhafogású fekete nappával dolgozik, gépe mellett papír, a norma erre a fajtára 32 perc, „meglesz ám ez előbb is...”, mosolyog és 15 perc múlva, szépen kisimítva a kesztyűhalom tetejére kerül az istentudjahányadik pár.

Farkasné, a 11 tagú „Egyetértés” brigád vezetője, 1973-ban is 200 százaléknál többet teljesített. „Idén nem lesz meg a kétszáz, csak úgy százkilencven körül”, – mondja és pillanatra megáll, az óráját nézi, fél kettő, „enni kellene valamit, de ezt a párat még befejezem”, s kissé dagadt csuklója máris igazgatja, varrja, ollóval tisztázza a sikliket és zvikliket. Vele szemben Szabó Marika hüvelykez, laikus szemnek is feltűnik a bőr merevsége, s az, hogy nem csak a bőr fekete és Marika szép szeme, haja, de keze, az ujjai, a tenyere is. „Rossz anyag ez nagyon, fog is, győzőm utána lesikálni magamról a festéket” –, jegyzi meg és fel sem nézve, tovább hüvelykez, reggel hattól délután kettőig, vagy kettőtől este tízig varrja a hüvelykujjakat, ezek majd Emmihez kerülnek, „lesz örömem nekem is” – nézi a vastag sertésbőrt, éppen olyan mosolyogva, ahogy a finom nappát veszi a kezébe.

Baranyi Andrásné, Nagykat (mellette dolgozó lánya, a 20 éves Harcos Katalin, a Kiskati) is nappát varr, bőrszínűt, szépet, s a terem túlsó oldalán Benke Józsefné, Zsuzsa is, de színükön, anyagukon kívül semmi hasonlóság, ahány kesztyű, annyi féle, kapkodom a fejem, hal láthatnék egyformát, de csak csodálni tudom a díszítés ezernyi variációját, a formák, színek harmóniáját.

Két óra felé megindulnak a hallgatag nők, fáradtan szállingóznak a fűrdő, de leginkább az öltöző felé.

Vége a műszaknak és szombat van. Szabadszombat. Ami most csak elv, mert tucatnál is többen a gépnél maradnak este tízig. December, karácsony előtti hetek... a varroda 23-án leáll, egészen január 2-ig. A közbeeső munkanapokat dolgozzák le azok, akiknek már nincs szabadsága – s legtöbbjüknek nincs –, ki-ki akkor, amikor módja, lehetősége van rá, s főleg, ha akad szabad gép.

A zaj – furcsamód – még erősebb, össze-összeránduló idegeim, gyorsabban futó pulzusom mondatja velem: „mint a gépfegyver kattogás...”

„Olyasmi – néz szét Emmi –, s ilyenkor, ha kevesebben vagyunk, még erősebb.”

A kesztyűk ujjközeibe, a siklik közé aprócska háromszögeket steppelnek, hány öltés lehet, nyolc, tíz, hat? s a bivalyerős Albinporkerek ugyanolyan bős nekiveselkedéssel nyelik a centis darabkákat, mint ha száz métert varrnának egyfolytában, s amikor a háromszög csúcsához érnek, megtorpannak, törtmásodpercnyi csend, fordítani kell a kesztyűn, újabb kattogás, csend, kattogás, csend, kattogás . . . Ahány gép, asszony, mozdulat, annyiféle változata, kezdete, csendje a gépek szívet, agyat, ideget táncoltató kattogásának. Így, ha kevesebben vannak, érzékelhetőbbek a szünetek, nekifutások.

„Megkinálhatom?” – bontja Emmi három óra tájt az ebédjét, s amíg esszük a vajaskenyeret, elbeszélgetünk a Házáról, első ottjártamkor – még a tavasszal – betonpadlósak voltak a szobák is és üres a fürdőszoba, „most rá se ismer majd, ne felejtse el, Kokszt utca nyolcvan, olyan gyönyörűen bepucoltuk kívülről is . . .”, ragyog a jólismert Emmi-mosoly.

Vajaskenyerünkkel átme gyünk Benke Zsuzsához, ő tejfelt eszik, rosszkedvűen töri a zsemlét, tizéves kislánya odahaza szépitgeti magát, teadélután lesz az iskolában, ahová úgy indul Zsuzsi, hogy Anyu nem kíséri el, nem is integet utána.

A Katalinok gépe csendes, Nagykatinak van még pár nap szabadsága, Kiskati pedig esti gimnáziumba jár, most vette ki a tanulmányi-szabit, hasonlóképpen Deutsch Erzsé és Szabó Marika is.

A széles ablakpárkányokon frissen zöldellő virágcserepek, s az ablakon túl a Tettye-oldal házai nyugtatják a panelektől zsibbadt szemet.

DIÓHÉJBAN A GYÁR MŰLTJÁRÓL, JELENÉRŐL

Déri János, a gyár műszaki fejlesztési előadója, egyúttal alapos ismerője a pécsi kesztyűs iparnak.

Az irodákban is kapkodós, sietős az élet, újabb árubemutatókra készülődnek.

– Valószínűleg ismeri a város múltjából – kezdi Déri János –, hogy a Tettye környéke volt a malomszeg, Oláh Miklós pécsi püspöki titkár már 1536-ban arról ír, hogy negyven malom is dolgozott itt, a Tettye patak mellett, ez volt Pécssett az ipar bölcsője. A török időkben aztán megjelentek a timárok és később a bosnyák bőrfeldolgozó iparosok.

1861-ben kapott iparengedélyt Hamerli János kesztyűs-mester, bőrkikészítő és kesztyűs műhelyét a mostani Kossuth Lajos utcában alapította. Lévé ez elég illatos szakma, kénytelen volt idetelepülni, az akkori Alsó Puturla utcába, ahol néhány régi malmot, így a Káptalan malom épületét is megvette, utóbbi lett a kesztyűgyár alapja, ebben a nagyon masszív épületben van ma is a szabászatunk.

A műhelyt aztán a századfordulón fiai nagyüzemmé fejlesztették, nem csak hazai vevőkörük, de exportjuk is kiterjedt.

A gyárat 1948 márciusában államosítottuk.

Az államosítás évében már 50 ezer pár kesztyűt varrtak, s 1952-től termelünk exportra a Tanimpex Külkereskedelmi Vállalat közvetítésével.

Dolgozóink száma jelenleg (a kihelyezett gyáregységekkel: Siklós, Dombóvár, Hőerőmű – együtt) 4500, ebből 3700-an végeznek fizikai munkát.

Az elmúlt évtizedben négyszer nyertük el a „Kiváló vállalat” címet.

Több, mint húsz országba exportálunk, a pécsi kesztyű a világ minden tájára eljut. Évente kb. 200 új modellt mutatunk be.

– Hozzávetőlegesen mennyi munkadíjat fizetnek egy-egy pár kesztyűért? Láttam sok-sok kéz szorgoskodása után jut el a szabászattól a végmeóig.

– A munkadíj? Körülbelül 30 forint. Látom, csodálkozik, hiszen a divatkesztyű ára . . . De – és most újra csodálkozhat – az anyagárak olyan magasak, hogy majd ötven százaléka a kész árunak. Részben hazai sertésbőrrel dolgozunk, a nappa divatkesztyűk viszont juhbőrből készülnek, s ennek csak 10 százaléka hazai. A mi kövér legelőinken a juhok meghíznak, bőrük kemény, vastag irha. A jó alapanyagot onnan kapjuk, ahol az állatok a karsztos talajon éppen csak vegetálnak, kapirgálnak a sziklás területeken, s így a bőr rendkívül vékony, szívós lesz, vagyis kitűnő alapanyag.

– Említette, termelésük évről-évre nő, nyilván a nyereség is?

– Igen. Évi negyvenmillió forint. Talán valamivel több. Gyárunknak kiváló munkáskollektívája van, mintegy 160 szocialista és munkásbrigádra számíthatunk mindig, mindenben. Dolgozóinkat nem csak megtartani igyekszünk, keressük is őket, így jöttek létre kihelyezett egységeink.

– A kereseteket megfelelőnek tartja?

– Tavaly, 1973-ban volt béremelés, a nőknél tíz százalékos, a férfiaknál ennél kevesebb, mivel a szabászok keresete amúgy is magasabb. Más iparágakhoz viszonyítva még így is alacsonynak tartom a béreket, az alkalmazottakét is.

AMÍG A BŐRBŐL KESZTYŰ LESZ . . .

Sokszor hallottam, a steppvarrónők munkája a legnehezebb. A kéz, a csukló a levegőben hajlik, mozdul, igazgatva a bőrt, megállíthatatlannak tűnő tempóval, így aztán nyolc-tíz öltés jobbra, balra, fordulva és újra kezdve, nem csak a laikus szemnek látszik nagy ideg és csukló erőpróbának, de a varrónők is erre panaszkodnak leginkább. Az állandó figyelem rongálja a szemet is, s ha egy varrónő táppénzre megy, hát legtöbbször idegkimerültséggel.

– Nézzünk körül a többi műhelyben is – javasolja Farkasné.

A steppgépek dübörgése után mindketten fellélegzünk.

A szomszédban kézzel varrnak az asszonyok, s mert a megrendelők azt is előírják, hová hány öltést kívánnak, nem mindig elég a szemmérték, számolni is kell, hogy „kijöjjön a lépés”. Nagy a gyakorlatuk, ritkán tévednek. Ha mégis, bonthatnak . . .

A Díszítőben szinte ahányan vannak, annyi félét csinálnak.

Az ablak melletti saroknál színes köpenyes, barnabőrű fiatalasszony előrerajzolt vonalakon cikázik ide-oda gépével.

– Szép munka – mondom –, megfizetik?

– A háromezeröttszáz általában megvan – mosolyog –, jó hely ez, megszoktam, szeretem is, régóta csinálom.

Karnyújtásnyira tőle, egy másik asszony is díszít, egy kerek, s egy szögletes végű vasdarab és kalapács a munkaeszköze. A kesztyűn jelek, ahová a lyukdíszítés kerül. Az ujjakon kerek, a kézfejen rombusz alakú. Ahány lyuk,

annyi ütés a kalapáccsal, s mert a díszítők is darabbéresek, ők sem ráérősek. Itt tévedni, melléütni . . . sejejt.

– Géppel nem lehetne ezt egyszerűbben, könnyebben csinálni? – kérdem.

– Szinte minden kesztyű más méretű. A gép nem tesz különbséget. Erre csak az ember képes. Még három évem van a nyugdíjig, de januártól otthon maradok, majd csak kihúzzuk valahogy. Több, mint harminc éve vagyok a gyárban. Az idegeim . . . – mondja és közben sem teszi le a kalapáccsot, a vasakat.

A Szabászatban atlétatrikós férfiak nyújtják a bőroket, meleg van itt is, akár a többi műhelyben.

Úgy képzeltem, az ő dolguk: kesztyűformájú bőroket szabni. E helyett kicsit szabálytalan négyszögfeléket vágnak a bőrből, ezek tovább kerülnek, egy másik műhelybe, a présgépekhez.

A szabászok munkája az, hogy a bárány- és egyéb bőroket nyújtják, igazgassák és biztos szemmell felismerjék a bőr mégoly rejtett hibáit is, és nyújtással folytassák ott, ahol túl vastag, s ehhez kell az erő, nem csak a csukló, de az izmok ereje is, (magyarázat egyúttal arra, miért kevés itt a nő, de aki bírja: kiváló!) aztán „megsaccolják”, mit tudnak kihozni a bőrből, s félkilós ollóval kiszabják a szükséges anyagot. Keresetük nem kis mértékben az anyagmegtakarítás függvénye.

– Nincs olyan gép, ami a legnehezebbet, a nyújtogatást elvégezné? – kérdem itt is.

– Egyes országokban próbálkoznak vele – válaszol egy fiatalember –, de a gép egyformán nyújtja a vastagabb s vékonyabb részeket. Az emberi kéz egyelőre pótolhatatlan. Milliméternyi különbségeket is pontosan érzékel.

A szabázműhely túlsó végén úgy tűnik, könnyű az asszonyok, lányok dolga. Van, aki bélyegez, mások a sikliket válogatják, rakosgatják.

– Egyformának látszanak ezek a bőrcsikok – jegyzem meg.

– Csak hogy nem egyforma ám – hallom az ellenvetést –, a színeknél árnyalatnyi eltérés se lehet, s a pórusok sem egyformák. Erre mind ügyelni kell.

Vagyis „idegmunka” ez is.

A Préselőbe kerülnek a szabászok által kiszabott bőroek, minden darab pontosan lebélyegezve, számozva.

A falakon, polcokon fémből készült formák, olyan, mint egy bábos-műhely kincsestára, s a mester, ha valami különöset akar, hát hosszan elválogathat.

Kesztyű-alkatrészek. Több tizezer. Sok évtizedesek, és a legmaibbak.

A présgép 18 tonnás erővel nehezedik a formára, s innen már halom-szám kerülnek asszonykézbe, varrógépekhez a most már kesztyű-alakú bőroek. Színesek, változatosak. Szépek.

A Mintaműhelyben (vagy ahogy a dolgozók nevezik: Kisszériában) valamennyi munkafolyamat megfigyelhető.

A gondos, precíz munka itt talán még szembetűnőbb. Órabérben dolgoznak, a mozdulatok kevésbé kapkodóak, a „csinosítók” – ez a hivatalos nevük is –, az utolsó simításokat végzik, meleg „praclira” húzzák, gömbölyű kőnehezékekkel fényesítik a kész művet, mozdulatukban érződik a simogatás is, meg egy kis megkönnyebbülés: a polcra kerülő kesztyű szép is, kész is, mehet a végmeóba.

AMIRŐL A BRIGÁDNAPLÓ TUDÓSÍT

Bezensek Antalné, a gyár párttitkára tudja, kesztyűvarrónőket szeretnék megismerni.

Kicsit töpreng, aztán javasolja: „A Farkasné brigádjával érdemes találkoznia.”

A kis töprengés is annak tulajdonítható, hogy a Pécsi Kesztyűgyárban sok a jó szocialista brigád. De talán mégis az „Egyetértés...”

Tizenegyen vannak. 1965-ben alakultak, s 1974 márciusában így köszöntötték őket:

„Brigádjuk hetedszer érte el a megtisztelő „szocialista” címet. Gratulálunk! Érjenek el a jövőben is ilyen szép eredményeket!”

Áprilisban átvették az aranykoszorús brigádérmet.

Ez év tavaszán pedig a legmagasabb vállalati elismerésnek örülhettek: kiváló lett az Egyetértés.

Az alapítók közül öten ma is a brigád tagjai, a többiek valamivel később csatlakoztak. Az összetétel meglehetősen heterogén. A legfiatalabb varrónő Harcos Kati, ő 20 éves, a legidősebb brigádtag pedig ötvenegy.

Kérdeztem is az asszonyoktól, lányoktól, nem zavarja ez az „egyetértést?” Nevetve tiltakoztak.

Legrégebben Benke Józsefné dolgozik a gyárban, szakmunkástanulóként kezdte, most 30 éves. Egyébként ő az egyedüli brigádtag, akinek – jelenleg – szakmunkás végzettsége van. Társai betanított munkások, ami nem hátrány, mivel a keresetet a rátermettség, szorgalom, gyakorlat határozza meg. (1974-ben a legalacsonyabb átlagbér 1756,- forint, a legmagasabb 3064,- Ft volt.)

Minden év elején szerződésben rögzítik, mit vállalnak.

A cél közismert: „Szocialista módon dolgozni, tanulni, élni!”

Valamennyien elvégezték az általános iskola nyolc osztályát. Farkasné most kezdte el a két éves szakmunkásképző-tanfolyamot, a négy lány közül hárman a gimnázium esti tagozatán tanulnak, Harcos Kati és Deutsch Erzszi harmadikos, Szabó Marika elsős.

Lapozgatok a brigádnaplóban. Ami egyúttal esztétikai öröm is, látszik, írója nem csupán formáságból „vezeti.” Színes minikesztyűk, hangulatos virág-matricák díszítik, fényképek, újságcikkek, képeslapok jelzik mi történt, ki hol üdült, hová utazott?

Olvasom a bejegyzéseket.

1973 szeptemberében „... a VII. Békekongresszuson Baranyát 21 küldött képviselte, köztük brigádunk tagja, Baranyi Andrásné. Tizenötödikén valamennyien résztvettünk a 48-as téren tartott chilei szolidaritási nagygyűlésen. Úgy éreztük, a béke biztosítása érdekében az emberek összefogása, egységes akarata rendkívül fontos.”

Október. „Igen nagy öröm, hogy az Ifjúságversenygyőztes brigádunk fiatal dolgozója, Harcos Katalin lett.”

Novemberben „... megkezdődött az év végi hajrá! Brigádgyűlésünkön megbeszéltük gondjainkat. A munka mellett azért jutott időnk egy kis szórakozásra is, a „Szőlőskertben” ünnepeltük Katalinjainkat és Erzsikét. E havi teljesítményünk 145,8⁰/₀ volt.”

Decemberben „közeledik a karácsony, fő témánk nevelt kislányunk, Morzsi megajándékozása.

Valamennyien részt veszünk az építsünk óvodát mozgalomban.”

1974-ben eredetileg 112⁰/₀-os átlagteljesítményt vállaltak.

Egy júniusi bejegyzés: „Felszabadulásunk 30. évfordulóját az eddiginél jobb és több munkával köszöntjük, teljesítményünket 4 százalékkal növeljük.”

Áprilisban: „Ajándékot vettünk Morzsinak. Nagyon örült neki. Mi is az Olympiában rendezett „Kiváló vállalat”-i ünnepségnek, az aranykoszorus brigádjelvénynek és jutalomnak. Köztünk volt nyugdíjas művezetőnk, Juliska néni is.”

A május „... mozgalmas hónap, Kisz tagjaink részt vettek az Ifjúsági Parlamenten, Baranyi Andrásné és Farkas Sándorné pedig a televízió és rádió által rendezett „Előítéletek, hamis illúziók trónfosztása” című hangfelvételes vitaműsoron. A Műszaki Fórumon Farkasné képviselte a brigádot. Életmentő, önkéntes véradáson volt Benke Józsefné, Divják Katalin és Szabó Marika.”

Júliusban hárman nyaraltatták Morzsit.

Szeptemberben „Fiatal brigádtagjaink nehéz feladattal birkóznak. Hárman tanulnak esti gimnáziumban és sok a műszakcserével kapcsolatos probléma, gyakran kell rossz gépeken dolgozniuk. Nagy a lemaradásunk, ezt a szabadszombatok feláldozásával pótoljuk. Valamennyien túlörázunk.”

A szerződés 8. pontja szerint: „Nyugdíjas dolgozóink közül özv. Gurbács Istvánné volt művezetőnket patronáljuk.”

Gurbács Istvánné, „Juliska néni” 1974 januárjában ment nyugdíjba. Pontosan negyven évig dolgozott a gyárban. Neve, személye fogalom. Ha azt mondom, „szeretettel” emlegetik, keveset mondtam. Amiért gyakran meglátogatják, névnapján, húsvétkor, karácsonykor, s minden lehetséges alkalommal keresik közellétét, az nem csak tisztelet és szeretet, hanem valamiféle olyan igény is, amire szükségünk van, ha feloldódásra, nyugalomra, vagy éppen örömmre, gondok felejtésére vágyunk. Juliska néni, a „patronált”, ezt adja mindazoknak, akik becsengetnek hozzá.

A másik patronált a B-i Leánynevelő Intézetből M. Júlia, becenevén Morzsi.

A dolgozóknak, s a gyár vezetőinek egyaránt az volt a véleménye, hogy a vállalatok ne formálisak legyenek, hanem igaz emberséget tükrözzenek. Így aztán az „Egyetértés” nem sokkal megalakulása után elhatározta Morzsi sorsának enyhítését, idő és helyzet engedte nyaraltatását, megajándékozását, az állandó kapcsolatot, amit levelek pótolnak, ha látogatásra nincs idő, alkalom.

Nézegetem ákombákom „Kedves Szüleim” megszólítású leveleit és egy fényképet is, kedveskén mosolyog, kilencéves, fekete kislány.

Most nyolcadikos, s a „szülők” egyik nagy gondja Morzsi pályaválasztása.

A gyárban egyébként hagyomány nevelőotthoni gyermekek segítése.

Ugyancsak hagyomány, hogy a gyakorlott varrónők segítik a kezdőket, ami persze saját teljesítményük rovására megy, mégse mondják egyetlen hozzájuk fordulónak se, hogy „nem érek rá.” A betanítási idő hat hónap, ez időre is havi ezer forintot kapnak a tanulók, de nagyrészüket ez alatt nem tanul meg jól varrni. A norma teljesítéséről nem is beszélve...

A szerződés negyedik pontja alapján: „Új dolgozóinknak segítünk a szakma elsajátításában, a 80%⁰/₀ elérésében.”

Az egyik leány bizony nehezen barátkozik a kesztyűvarrás rejtelmével. S ez az egész brigád gondja. S ezen kívül mennyi minden más . . . mert gond bőven akad mindenki házatáján, éppúgy, ahogy öröm is.

Ezekről beszélgetünk közösen, s külön-külön is a brigád tagjaival.

LÁTOGATÁS A KATALINOKNÁL

Baranyi Andrásnéval csendes, belvárosi lakásában ismerkedem. Határozott, kemény asszony, az a típus, aki már megszokta, hogy ha az átlagosnál több teher jutott is neki magánéletében, hát kárpótlásul a közösségben is többet vállal.

1964 óta dolgozik a gyárban, alapító tagja a brigádnak. Párttag, szak szervezeti bizalmi, s fő-fő felelőse a kezdő varrónők segítségének.

– Hogyan lett kesztyűvarrónő? – kérdezem.

– Mindig arról ábrándoztam, hogy egy nagy gyárban dolgozzam, ahol sok-sok gép van . . . Voltam dohánygyári munkás és egy időben íróasztal is jutott. Utóbbi munkakörömben állandó hiányérzetem volt. Szeretem, ha az, amit csinálok, kézzelfogható, tapintható, kész valami . . .

– Mint most a kesztyűhalmaz?

– Igen. Ami persze rengeteg bosszúságot, kinlódást is jelent, mert sokszor dolgozunk rossz bőrrel, vagy éppen a géppel van baj, s hogy mennyi idő, futkosás, idegeskedés árán javítják . . . és addig jóformán alig keresünk. Az ilyesmitől kikészülök. Egyébként is idegmunka, amit csinálunk. Ahhoz, hogy valaki igazán jó varrónő legyen, kell pár év, s ha elérte a maximumot, 5–6 évig tudja csak tartani, aztán fokozatosan csökken a teljesítmény.

– A gyár vezetősége tudja ezt, nyilván ezért határoztak úgy, hogy 45 éves kortól a varrónők fizetését 10 százalékkal kiegészítik.

– Így van. Mert aki nyugdíjba megy, már nem tudja produkálni azt, amit a korábbi években. Még a fiatalok is megsínylik a hajtást, a nagyon tehetségesek is, mint például a Farkasné. Kétszáz százalék felett teljesít, alig harminc éves, de kérdezze csak meg tőle, hányszor volt táppénzen idegki-merültséggel.

– És ön?

– Én is.

Baranyinérol tudom, hogy első házasságából született lányát kicsi korától egyedül neveli, s amit Kiskatinak adott, az dicséri ugyan az anyát, a helytálló embert, de közben koptak az idegek, az egészség, még akkor is, ha úgy tűnik, Baranyiné nagyon erős.

Az órájára néz: „Perceken belül itthon lesz Katika, elnézést, tálcára készíttem a vacsoráját.”

Mióta Kiskati gimnáziumba jár, Nagykatika tálcára teszi lánya vacsoráját, aki hazajön, kibújik a kabátjából, a táskából előkerülnek a még iskolameleg tankönyvek, Kiskati leül az asztalhoz, s miközben eszik, folytatja, amit negyedórája hagyott abba: a tanulást. Hogy meddig? Általában éjfélig, egyig. Ilyenkor anya és lánya kölcsönösen fárasztja, zavarja egymást, Baranyiné tévét nézne egyetlen szobájukban, Katika hangosan tanul, utóbbi most a legfontosabb, ebben megegyeztek.

Vannak kivételes napok is. Katika ugyan percnyi pontossággal csönget most is, s a hidegtől, meg talán az örömtől is piros arccal mondja: „Anyu-

kám, lazítok egy kicsit, olyan jó volt a suliban, az osztályfőnöki órán meglátogatott bennünket egy Mikulás, ajándékot is kaptunk, nézd . . . , s elhatároztuk, hogy beugrunk a Turistba, tizre itthon leszek.”

Kiskatit sokszor láttam, jó lenne megfogalmazni, milyen? Kitűnő tanuló és az ifjúmunkás-verseny győztese, kedves és intelligens, és, és . . .

A hangjával, valószínűtlen karcsúságával, ragyogó arcával kicsit tünény is, akkor is, ha az utcán jön-megy, ha nagy sóhajokkal izgul vizsgaidőszakban a tantermek előtt, és akkor is, ha kesztyűt varr vagy fegyelmezetten ül a fotelban és pontos mondatokkal fogalmaz.

BENKE JÓZSEFNÉNÁL

Az uránvárosi kétszobás lakás erkélyéről figyeljük az utcát, hamarosan feltűnik Zsuzsa férje és 12 éves kislánya. Jókedvűen, kézenfogva, nevetve közelednek, friss őszibarackot hoznak közeli telkükéről, mindjárt meg is kóstoljuk.

„Jó ez a kis gyümölcsös – mondja a férj. – A munkahelyemen fülrepesztő zajban vagyok, nagyon kell a friss levegő, a csend, kikapcsolódás. Csakhogy technikumba járok, ez heti három nap, az itthoni tanulás, a szakrajzok minden percemet követelik, Zsuzsát a háztartás foglalja le, választani kell, vagy a kert, vagy a tanulás, így nem győzzük a tennivalókat. A tanulás pedig mindennél fontosabb.”

„Az adósságunkat is kifizethetnék – számolgat máris Zsuzsa –, első férjemnek tartozunk, közös volt a lakás. Meg talán vehetnék egy kis kocsi is – csillan fel a szeme –, mindig utazni szerettem volna . . . Egyszer jártam az NDK-ban, több mint tíz éve . . .”

Benkéné 1959 óta varrja a kesztyűket. Szülei, rokonai is a gyárban dolgoztak, bátyja kesztyűszabász. Zsuzsa sohase gondolt arra, hogy más munkát is végezhetne, bár ő is vallja, hogy „kikészíti az idegeket.”

– A brigádnak alakulása óta tagja. Mi az, amit a legjobbnak tart az Egyetértésben?

– Mindenekelőtt az, hogy jobban, szervezettebben dolgozunk. Fügünk egymástól, a többiek munkája nagyon ösztönző. Megértjük egymást, emberileg is közelebb kerülünk.

– Úgy tudom, azok között van, akik rendszeresen otthonukba fogadják Morzsit a szünidőben. Hallottam, a nyáron is itt volt.

– Igen, pár napot. Baranyinénál és Farkasnénál volt legtöbbször. Az utolsó ittléte nem sok örömet okozott. Hirtelen lett kamasz, sok rossz szokással, csúnyán beszél . . . , alig tudtam vele mit kezdeni.

– Mi a véleménye a gyárban dolgozó fiatalokról?

– Az Egyetértés ilyen szempontból rendkívül szerencsés. Mind a négy kislányunk pontosan, jól dolgozik, igazán csak szeretni lehet őket. Hanem a tanulók . . . Nem elég komolyak, van aki „beszól”, ha segíteni akarunk. Sok rossz kesztyű kerül ki a kezükből azután is, hogy már lejárt a tanulóidejük, mert nem tudnak még jól varrni. Ahhoz évek kellene. Türelmük pedig kevés van. Sokan nem szeretik igazán a szakmát, pedig e nélkül nem lehet csinálni. A kereset máshol se több, és ez mégis tiszta munka. Így aztán ha el is hagyják sokan a gyárat, később visszajönnek.”

(Folytatjuk)

Kör és kereszt

*A fájdalmas U-épület közepén,
vaskalapáccsal földbevert
facövek körül forgolódtam én,
asszonylábak közé leső gyerek.*

*Ameddig forgolódtam én
a sötétzöld cövek körül,
a gangsor fogsorként körém-
villant és nevetett, örült.*

*Aztán a két vig bérházemelet
ellenkező forgással indult.
Bomba robbant és eltemetett
U-betűt, kamasztiút, ringyót –*

*az a lány rám kiáltott, élt,
futottunk, védett, nem eresztett.*

– – – – –
*Csípője mögül jött a vér.
Lábát szétcsapta, hasadó keresztet.*

Hosszú tapasztalás

*Készüljünk az útra,
de ne vigyünk sok pakkot.
Elvesziti magát,
ki holmik után kapkod.*

*Hadd el azt a koffert
és add ide a kezéd!
Üsszük lassan körül
az ismeretlen helyet.*

*Lakjuk meg házait,
stílusban, képzeletben.
Teljék el az idő
szándékunknál is szebben.*

*Hosszú tapasztalás,
vastag víz végtelenje,
útjaink horgonyát
vessük a félelembe.*

A GANDHI-DRÁMA NAPLÓJA

(1957. február)

Gandhinak a Fiatal Indiában megjelent cikkeit, Romain Rolland változtatásában, kevéssel a francia kiadás megjelenése után szereztem meg. A kiadás évszáma: 1924., a fiatal orvos kézinyomdával kiszedett nevével van átütve, amelyet feleségem nyomott bele házasságunk első heteiben, tehát 1926 elején meglévő könyveimbe. Egyike volt azoknak a műveknek, amelyeket időnként újra elővettem. Vásárhelyen az ott levő könyveimmel együtt ezt is szétosztottam érettségizett tanítványaim közt. A *Le jeune Inde*-t a legkiválóbb tanítványom kapta, de nemsokára, tán épp Gandhi halálakor, vissza kértem tőle. Más könyvet, tőle vagy róla, a legújabb időkig nem olvastam s tán igazam volt: ebben, mint a VII. Gergely levelezésében, ott van a lélektani padmalyának a hangja s ennél többet róla írt könyvek tucatjai sem adhattak volna.

*

Arra, hogy Gandhi a magyar politikai gondolkozásnak is adhat, ha nem is programot, de sugalmazást, a hitleri időkben gondoltam először, amikor átláttam, hogy voltaképpen mi is gyarmati nép vagyunk.

Az, hogy Gandhiról drámát is lehetne írni, csak jóval később jutott az eszembe. Van egy régi drámaciklus tervem, amelyben a „közös emberit” egy-egy civilizáció jellemző hősének a sorsában akartam felmutatni.

Ez az Örültek írása körül támadott, Indiát azonban akkor még a Buddha felesége című verses dráma közvetlen megírása előtt álló terve képviselte, s csak jóval később, a pesti fordítói évek alatt kezdett mellette egy másik, Gandhi dráma is földerengeni.

Annak, hogy egy ember személyes, rég ismert hangja ilyen soká kezdett drámát szívni maga köré, nyilván az volt az oka, hogy ebben a hangban én a győztes szent s a politikai újító szavát hallottam, s nem éreztem ott a nagy erényekkel kevert öntudatlan emberi gyengeségeknek azt a csábító zengését, ami VII. Gergely leveleiből, Husz vitairataiból, II. József diplomáciai leveleiből, Misztótfalusi Mentségéből vagy Széchenyi naplójából azonnal a dráma fele vitte a képzeletem. Én az ő érdemének azt tartottam, hogy az újkori politikában, amely Machiavelli óta a vallástól és erkölcstől független „tudományá” vált, újra érvényesítette az erkölcs elsőbbségét s megmutatta, hogy az ilyen politika is érhet el nem remélt sikereket. Hogy ennek a kísérletnek is megvolt a drámája, hogy ebben a szentben is ott voltak azok a vonzó korlátozottságok, amelyek a drámai hős vérrendszerét szívemre kapcsolhatják, csak jóval később vettem figyelembe; igazán tulajdonképpen csak akkor, amikor a körvonalyszerű drámatervet a hazai események egyszerre rendkívül kívánatossá tették.

*

De amikor először jutott eszembe egy Gandhi dráma lehetősége, annak a magva már akkor is ott kezdett sűrűsödni, ahol ma: a Mahatma 1922-es lefogatását megelőző hetekben. Lehet, hogy ha Gandhi teljes, részletes életrajza már akkor ott lett volna a kezemben, tán élete utolsó hónapjaiba, a meggyilkoltatását megelőző időbe teszem át a dráma cselekményét. Nehru önéletrajza már 1940 táján sokat beszél Gandhi egyre nagyobb merevségéről, s tán meggyilkolása sem volt annyira az esztelenség képtelen merénylete, ahogy én azt az Örültek utóhangjának írásakor feltüntettem. Nagyon jól el tudom képzelni, s épp India újabb politikája alapján, hogy Gandhi a győzelem, a felszabadulás, a szvaradzs küszöbén törekvései elszigeteltségét érezte: Indiából dominium lett, de a vallás beoltása a politikába nem sikerült, s csak valami Gandhi-ízű képmutatással fogja a politikai szokott mesterkedéseit tarkítani . . . Gandhi utolsó éveiről azonban nemhogy a tulajdon vallo-mása, sőt részletes életrajza sem állt a rendelkezésemre, de még tán nem is lett volna szívem századunknak egyik legszebb kísérletét bukásában bemutatni – Gandhi élete továbbra is inkább mint példamegoldás él bennem, s ha drámát írnék is róla, abban is ott kellene lenni a legenda felfelé vezető vonalának. A Gandhi elfogatását megelőző eseményekben mind a kettő megvan: a vállalkozás csődjének, a kelepccének a megérzése, de a fellebbezés, a lélek fölfelé vivő szárnycsapása is . . .

Gandhi végre elszánta magát: India legszelídebb tartományában, Bar-doliban elindítja az engedetlenségi mozgalmat. A nép mint szentre néz rá, az értelmiség versengve vetteti börtönbe magát: minden a nagy kísérlet megindítását követeli, s akkor egy kis bengáliai faluban a tüntető lakosság rágyújtja a sortűzet adó rendőrökre a rendőrség épületét s vérrel pecsételi be az erőszak-nélküliség erőpróbáját. Gandhi ebben az epizódban vonakodása, félelme szörnyű igazolását látja: India népe még nem érett meg rá, hogy a lélek nagy felkelését végrehajtsa, az erőszakmentés csak jelszó, az erőtlenség kényszerű jelszava, amely alatt a bosszú sötét indulatai keresnek kielégülést s ez az indulat, a felhúzott gép megindítása, ki tudja mibe vinné bele India lakóit . . . Leállítja hát a kirobbanásra kész mozgalmat; otthagyja a börtönökben, akik gyors kiszabadulásukat várták; láncot vet a fúvó nacionalizmusra, s öt napi böjttel s kudarcra megvallásával tisztítja s bünteti magát s magában a népet. Az engedetlenségi mozgalom lefűvése természetesen kihozza a bukást előre vetítő különbséget a vezér és hívei közt. Gandhinak tán nincs egyetlen olyan „drámai” cikke sem, mint az, amit az engedetlenségi mozgalom lefűvése után, a delhii kongresszusi ülés alkalmából írt. A megnyert többség csak tekintélyének volt köszönhető, maga a vezér szinte kívánatosnak tartja a délafrikai időket, amikor átmenetileg elenyésző, de legalább világos kisebbségbe szorult. A kelepce meg van vetve tehát, egyelőre azonban még nyílik szabadulás is belőle; az angol kormány most már el meri fogadni Gandhit, s épp ezzel menti meg s ragadja megint messze a magasba, a sóvárogva utána bámuló tömeg fölé.

*

Egy dráma körvonalai akkor vannak meg, amikor látom: melyik felvonása hol játszódik s körülbelül mi történik benne. A Gandhi dráma két felvonása az első pillanattól rögzítve volt. Az egyik, amelyben Gandhi a csauri-csaurabeli rémtettet megtudja, s a már-már mozgó gépezetet lefékezi.

A másik az elfogatás estéje, a boldog készülődés a szent Asramjában a börtönre. Legfőljebb azt nem tudtam, hogy az előbbi képet hová tegyem: Bombaybe vagy Bardoliba. A két felvonás közé nyilván még egy harmadiknak is kell jönni, amelyben Gandhi az öt napos böjt után megvédi a döntését. Ennek a színhelye nyilván csak Delphi lehet, nem maga a gyűlés, mert honnét vegyünk ahhoz természet és annyi szereplőt, hanem annak valamelyik munkabizottsága. A darab aránylag rövid lesz, csak három felvonásos; akinek beszéltem, így beszélt róla... A négyes szám azonban, úgy látszik, drámai szerkesztő hajlamom mélyebb természetét fejezi ki, s itt is rám erőltette magát. Baktay Ervin Indiájában egy nagyon szemléletes beszámoló van a Gandhi szerzetes telepén, Asramban tett látogatásáról. Kihagyhatom-e a telep képét a darabból? Az utolsó felvonás, igaz, ott játszódik, de este, egy szobában, a búcsú s nem a munka hangulatában. Márpedig Gandhinál az alap a kirepítő fészek: ez a különös szerzetesség, ahol az angol árut bojkottáló fonás, szövés, kártolás s az üdvösség ügye – a rokka édes dalai és Bhagavad Gita himnusza olyan sajátságosan szövődik egybe.

Először arra gondoltam, hogy a delphii tárgyalás és elfogatás közé iktatok be egy harmadik felvonást, amelynek a delphii bukás megemésztése s a börtön új reménye lenne a tárgya. De ez elnyújtaná a darabot, olyan tagot iktatna be, amelynek nem felelne meg a cselekmény határozott izülete. Szébbnek is látszott, ha a bardoli felvonás elé illeszttem be az asrami idillt, amely az engedetlenségi mozgalom elindításával, az alkirálynak írandó hadüzenettel zárul. A darab menete így tiszta: indul az Asramban készülő forradalommal; a második felvonás a forradalomra kijelölt kis városba visz; a harmadik felvonás a nagy vita a fővárosban; a negyedik felvonás az esti szoba, egy hindu utolsó vacsora hangulata...

A felvonások egymásutánjában a Galileihez állna legközelebb a darab: az első és negyedik felvonás ott is egy helyen, a Villa Mediciben játszódik; az első egy fényes tornácon, a negyedik egy komor szobában, a második, harmadik ott is egy nagy, sok személyes összecsapás előkészítése s kidolgozása.

*

A Gandhi-dráma váratlan nehézséggel is szolgált: a mellékalakok sehogysem akartak megszületni. Történeti drámákban a mellékalakok szinte maguktól rajzolódnak föl: a történet a helyükre állítja őket, a rendelkezésre álló anyag meghúzza körvonalukat. A Galileihez Niccolini, Barberini, Castelli, Torricelli maguk mutatkoztak be a levelezésben; azonkívül mások is minduntalan jellemzik őket, nekem csak össze kellett hangolnom a dráma megvilágítását adó központi eszmével. Önkényes legfőljebb két bíboros, s a nem történeti alakok (örök, szobalány, hóhér) fölvázolásában voltam. Azt, hogy milyen volt Kaunitz, II. József minisztere, egy csomó levélen kívül egész anekdotatár bizonyítja; Lichtenstein Eleonóráról, az öt hercegnőről s barátaikról Wolff egész könyvet írt, amelyhez a nemzetközi könyvcseré jóvoltából én is hozzájutottam. A Gandhi-dráma mellékalakjai nem fejlődtek ki együtt a hőssel. A fölbukkanók embrionális állapotban maradtak. Míg máskor inkább az volt a feladat, hogy megritkítsam, selejtezzem őket, itt szinte toborozni kellett. S ezen az sem segített lényegesen, hogy a Budapesten járó Menon – emlékezetes útja alatt – mintha csak megérezte volna szándékomat: két nagyon hiányzó könyvet ajándékozott a Széchenyi-könyv-

tárnak: az egyik Gandhinak épp drámám kezdetéig menő önéletrajza, a másik nagy reprezentatív, nyolc-kötetes Gandhi-monográfia, amelyet D. G. Tandler állított össze a Gandhi-Emlékalap megbízásából.

Önmagában is igen érdekes kérdés, hogy a Gandhi cikkek, még ahol India egy-egy nagy alakjáról, Tagoréról, Ghohaleról, Tilakról ír is, mért válnak olyan ritkán valódi arcképekké. Nem valószínű, hogy ez a mély intelligenciájú bölcs, aki olyan jól tudott bánni az emberekkel, az emberi jellembe be nem látott volna, s ez a kitűnő, szabatos s könnyű-tollú író, ha fontosnak tartja, jellemmegfigyeléseit rögzíteni ne tudta volna. Inkább azt hiszem, hogy Gandhit a szent ember tapintata tartotta vissza attól, hogy jellemképeket adjon. A jellemzéshez úgy, ahogy az az európai regényben kialakult, hiába, kell némi gonoszság is. Az emberek gyengék, – gyengeségeik adják meg jellemük színét; s egy szent természetével aligha fér össze, hogy figyelmét e gyengék kilesésére összpontosítva, – rögzítésükben gyönyörűségét lelje. Tolsztoj óriási pszichológiai tudásával és szímatáival igen sötét szent Gandhihoz képest. Gandhi is tudja mindazt, de csak a figyelme peremével. Őt az emberben igazán csak szociális szerepe érdekli: azt dicséri, menti, s ítéli el, ha a nagy ügy úgy kívánja. Az ilyen társadalmi morális fény-árny kép azonban nem igen ad használható szint a színpad emberének. Még életrajzában is aránylag ritka az olyan történet, ami az emlékiratok borsza szokott lenni, s amiben egy-egy ember titka hirtelen felszínre dobódik. Tán még nagyobb csalódást jelent ebben a tekintetben a Gandhi-életrajz, melynek első kötetei, drámám forrásai, inkább csak a szószerint idézett Gandhi cikkeket, beszédeket kötik össze s szinte meg sem kísérlik az emberábrázolást. Még Gandhi legközvetlenebb körét sem ismerjük meg személy szerint belőle.

A dráma alakjai magából a történetből, a Gandhi-életrajz egy-egy utalásából, névsorából azért lassan mégis megszületnek. Jó hasznát veszem a könyvben közölt gazdag képanyagnak s Baktay India könyvének, Baktay, aki nemcsak mint nagy Gandhi hívő ment el az Ahmedabad melletti telepre, de könyve más helyein is oda-odaállít egy-egy jellegzetes indiai figurát, akit én is betehetnék a darabba, olyasformán, mint a Galileibe az örököt és a szobalányt. Az Asram-ban játszódó két felvonás szereplői közül természetesen nem hiányozhat Gandhi felesége, családjából, mint Baktay látogatásakor, megszólal egyik fia is. Banker, a Fiatal India szerkesztője, akit vele fognak el, nemcsak az utolsó felvonásban, de a darabon végig komoly szerepet kap. Az életrajz felsorolja egy 1919-ben tartott konferencia résztvevőit, amelyen a Rowlatt – törvény elleni tiltakozásról volt szó; Naidu asszony, Horima, Umar Soham, Banker, Assuyabai, lesznek (Horima kivételével, aki Angliában járt) a fogság előtti „utolsó vacsora” vagy „Phaidon-est” résztvevői. A két nő közül Naidu Gandhi gyakori kísérője körútjain is, Assuyabai pedig valóban ott volt elfogatásakor; ő jön vissza a hírrel, hogy a távozó Bankert már el is fogták. Az első felvonásban be szeretném mutatni a telep egy brahman s egy pária-tagját, esetleg Gandhi angol titkárnőjét s egy angol újságíró vagy utazót, aki olyasformán nézi meg s fedezi fel Gandhi azilumát, mint néhány év múlva Baktay. A második felvonás, amely a bardolii próba, az engedetlenség felfüggesztéséről szól, Patel házába vinne; Gandhinak ő az egyik legmegbízhatóbb híve. Itt mutatnék be egy-két népi alakot: a fehérneműt mosásra elvívő páriát, a dhopit, a – a Ramajanát mint ponyvát olvasó inast, a házvezetőnőt. A felvonás egyik mozgalmas jelenetében, amelyben

Gandhi a csauri-csaurai vérengzést megtudja, a kisváros fejesei, s a szaty-jagraha egy-két önkéntese vonulna fel. A legnehezebben a harmadik, a delphii felvonás embertára alakul ki. A koplalásból megjövő Gandhit Banker, Naidu asszony s még egy-két híve kísérhetné. De kik legyenek, akikkel megütközik? A két nagy politikai vezér, Dasz és Nehru apja, akik másképpen gondolkodtak, mint ő, akkor épp börtönben voltak. Magát Nehrut is csak erőszakkal lehet behozni, hisz két héttel később szabadult ki a börtönből. De mégis, Gandhi drámája csak úgy bontakozhat ki, ha az európai műveltségű hindikkal állítom szembe, ezek közt is elsősorban az utódjával. A felvonás épp ezért a börtönből frissen szabadult Nehru érkezésével indulhatna, ő tárgyalná meg néhány fiatal klubbeli társával az engedetlenségi kampány lefűvását; aztán érkeznének meg ugyanazzal az ingerültséggel a régi kongresszusi vezérek, velük ütközne meg a böjtjét befejező Gandhi; a felvonást a letört Gandhi s a hívő Naidu asszony jelenete zárhatná le...

Ezek az alakok azonban még csak nevek voltak – legföljebb a darabban vitt funkciójukból kapnak egy kis életet, – a valóságos élet, a megőrzött múlt igen fukaron adja a természetüket megelevenítő adatokat. Az átöngészett száz oldalak zugaiban azonban mégis akad egy-egy sor, amelyet a jellemformáló képzelet elkaphatott. Gandhi az életrajzában elmondja: hogy amikor mint tizenhárom éves fiút megnősítették, megpróbálta a szigorú férjet megjátszani egykorú iskolás feleségével szemben, Kaszturba azonban nem igen tűrte szabadsága korlátozását, továbbra is eljárt ismerőseihez. Fényképeiről sem valami szende papné – inkább egy szép, bátor fekete arc s elszánt tekintet néz ránk, amely a férje tekintélye által rákényszerített lárvá alatt is megőrzött valamit természetes vadócságából. Van egy délafrikai epizódunk, amely azt mutatja, hogy ez a tanulatlan feleség tudott lázongani is; a Phönix-farm házában nem volt kifolyó, mint a hindu házakban, s a vendégek éjszakára éjjeli edényt kaptak, amelyet az illedelmesebbek persze maguk takarítottak ki. De voltak másféle vendégek is, s a méltatlankodó Kaszturba képét, potyogó könnyekkel az arcán, s a vendég éjjelijével a kezében – szeretném legalább a házások közt felmerülő emlék-formájában a drámába is átmenteni. Gandhi börtönbeli társáról, a Fiatal India ifjú szerkesztőjéről a Gandhi börtön-életéről szóló német könyvben kaptam értékes adatokat. Ez a Shankarlal Banker úgy látszik, neuraszténiás volt; s Gandhi sokáig harcolt, hogy ne szakítsák el tőle, mert nem tud egyedül aludni. Nyilván gazdag, elkényeztetett fiú, Gandhi legalább azt mondja: a börtönfelügyelők nem tudják, milyen házból került ki s milyen nevelést kapott. Naidu asszony viszonyát Gandhihoz az a meleg költői írás eleveníti meg, amiben Krisztushoz hasonlítva őt a pöre tárgyalásáról számol be. Az életrajzban azt is elmondja, hogy ismerte meg őt, 1914-ben Londonban, a háború kitörésekor. Az ott élő előkelő hindu lány tagja volt egy klubnak, amely a sebesültek részére készített tépést, fehérneműt s egy kis szabott zakót nyomott Gandhi markába, hogy azt másnapra varrassa meg. Nehruról eleget mond tulajdon életrajza, amelyben nem is titkolja, sőt tán önállósága bizonyítékául túlozza is, hogy milyen távol állt ő vonzódása ellenére is Gandhitól; általában hogy nézhette a nyugati műveltségű ifjúság az ő böjtölését, vallássosságát, a hindu ősi hitet igazoló-feltámasztó életmódját. Vallabhbai Patelt az a egy mondat szüli meg számomra, amit Gandhi a paraszt-kérdéssel való foglalkozás hasznáról mond vele kapcsolatban; Gandhi fiát az a kérdése, hogy mit jelent az erőszaknélküliség; – ha ott lett volna, amikor az

apja ellen Dél-Afrikában merényletet követtek el, szabad lett volna-e fegyverrel a kézben megvédenie?

Sokkal egyszerűbb azoknak az alakoknak a megformálása, akiknél a történeti név hitele nem feszélyezi az ember képzeletét. A mosóembert, a Ramajanát olvasó inast, az asrambéli brahman alakját a darab igényeinek megfelelően az emberről (s kicsit a hinduról) való tudása alapján költi meg a költő, mint Shakespeare az ő olasz inasait. De a ráánkmaradt emlékek olykor itt is segítenek. Az az angol, akinek az első felvonásban Gandhi telepét megmutatom: eredetileg Banker angol újságíró társa volt, aki riportot jött készíteni. De ahogy a Gandhival való beszélgetését pedzegettem magamban, éreztem, hogy többnek kell lennie újságírónál, egész fiatal ember sem lehet, hanem olyan, akiben a jellegzetes angol szemlélet, ahogy az Gandhit nézte, már kikristályosodott. Az életrajz szerencsére szóról szóra közli Gandhi vallomását 1919-ben a Hunter-bizottság előtt – Lord Hunter kérdései a hindu vezérhez határozott körvonalakat adnak a kissé Shaw szellemében fogant alaknak.

*

Egy régi előszóban azt írtam, hogy a dráma ott kezdődik, ahol a legenda elakad. Legendának a győzedelmes élet beszámolóját neveztem; drámának a megvetett kelepécét, amelyben az ember csak körbeforogni tud. Gandhi élete az indiai esztendőkből – legenda s dráma határán jár... Ha felszínesen nézem, inkább legenda, ha közelebb hajolok, több a dráma benne; ha csak a Szatyjagraha éveit nézem: egy szent küzdelmei; ha hozzáveszem a múltat és jövőt: a túl nagyra vállalkozó ember tragédiája.

Vallás és filozófia örök igénye, hogy a politika a társadalom erkölcsstana legyen. Ahogy az erkölcsstan az egyén cselekvését, úgy szabályozza a politika a társadalmakét. Ez az irány ott dolgozik Pláton Államában s ez készíti Szent Ágoston Civitas Dei-jét. A középkorban ez az etikai követelmény – persze csak mint gyakran elárult ideál – ott is lebeg a politikai élet fölött; s ez egyik oka, hogy a középkor társadalmi rendje a tényleges viszonyokhoz, az egyes ember erkölcsi durvaságához képest, aránylag emelkedettnek mondható. Az újkorban a politika emancipálódik, önálló tudomány lesz belőle, melynek módszereit, fogásait anyag és cél szabja meg. Machiavelli voltaképpen a politikának ezt az önállóságát, tudányszerűségét mondta ki. S az újkor politikája általában machiavellista, a régi abszolutista államok éppúgy, mint a friss demokráciák, nemcsak a más államokkal, de egyre inkább saját polgáraikkal is. A vallási és erkölcsi igény ebben a folyton fokozódó machiavellizálódásában a tudatos vagy öntudatlan álcázás kétszínű fogásává válik.

Gandhi volt az a gyakorlati politikus, aki a clunyi reform, vagy a huszita kísérletek óta először (de mennyivel átgondoltabban s magasabb rendűen) a politikát az erkölcs függvényévé igyekezett tenni. A szatyjagraha, a ragaszkodás az igazsághoz – azt jelenti, hogy a politikát nem az érdekek, hanem az érdek fölé emelkedő igazságszeretetnek, az azért való önfeláldozásnak kell irányítania. Gandhi ennek akarta megnyerni előbb a délafrikai hindu kisebbséget, aztán a hindu-mozlim ellentétű Indiát, majd a hindu felszabadulás példájával az egész emberiséget. Más szentek csak magukat iparkodtak szentségre nevelni; Gandhi azonban egy háromszáz milliós

nemzetet akart szentté tenni. S ez volt az a túl sok, amit a görög arányérzék szerint az istenek már nem tűnnek el. Gandhi olyan sikereket ért el a politikai harcnak erkölcsi harccá tételében, amelyet a világtörténelemben senki sem: ez azonban az ő személyes varázslata volt, csodálatos megfelelés az ő gyermekesen játékos és mélységesen komoly jelleme s a hindu néplélek közt. Az elbűvölő szív alatt továbbra is folynak a népbe az indulat föltörni kész visszerei; európai műveltségű vezértársaiban pedig a vérükbe ivódott machiavellista politizálás megdölgölásai. Az angolokat részben a szatyjagraha hatásaként kiszorították Indiából, de az agg Gandhinak is éreznie kellett, hogy a világ attól nem lett gandhista, sőt még India sem.

De van talán még egy mélyebb, általánosabb megfogalmazása is Gandhi tragikumának. Gandhi, a Tolsztoj tanítvány, nagyon jól értett még két dolgot. Egyrészt, hogy a nyugati művelődés, amelyet mai alakjában ő az ördög szerzésének tartott, a rájuk zuhanó vívmányaival kioltással fenyegeti az ősi civilizációkat; a hinduk megtanulnak angol módra öltözni és telefonálni, de elvesztik a lelküket. Másrészt, hogy a vallás, amelyet a Nyugat elbűvöltjei merő babonának néznek, valami olyan életre-fontosat ápol, amelyet eltorzulásaiból kihántva az emberi lélek javára meg kéne menteni. S éppúgy mint Tolsztoj, ő is megkísérli – nem egy vallás, hanem általában a vallásosság, a valamennyi vallásban ott levő közös lényeknek az igazolását; Ramahrisna újra élését. S Gandhi ebben a kísérletében kétségkívül sokkal sikeresebb az orosz prófétánál. Tolsztojt vallásosságában nem érezzük egész őszintének, amint erkölcstanában is mindig ott van a kitűnés (a szentéavatás) vágyának erőszakitétele természetes brutalitásán; vallásosságában is a félig racionalista belátás, a vallás hasznosságának tudata vett erőt, gyermekkori reminiszcenciákat mozgósítva, megrögzött hitetlenségén. Gandhinál mindez sokkal könnyebben, természetesebben megy. Ahogy erkölcse csillapíthatatlan tevékenységi lázának a közérdekbe való beleszövődésében alakul ki, mint vallásos ember is szinte csak rátalál magában népe hajlamaira s hiedelmeire, amelyeket (a keresztényhez hasonló dogmáktól nem korlátozottam) egy könnyű, világos értelem modernizáló magyarázataival igyekszik igazolni. De talán épp ezért, mert nem esik nehezére, jobban azonosítja magát a hinduság hitével, mint az épp a vallás gondozta emberi tartalom megmentése érdekében kívánatos lenne. Ez az azonosulás nagy előny volt, amikor a hindu tömegekkel kellett összefordnia, de nagy hátrány, amikor azt, ami az ő vallásosságában a lényeges, európai műveltségű fegyvertársaival kellett megértetnie. Az ő szemükben Gandhi mégis csak egy csodálatos fehér elefánt, akit tisztelni kell, mert hatalma van a népen s a felszabadulási harcban bogarai ellenére is hasznos lehet, de épp ez a vallásos többlet, mint a fakírság ellenük-szegzett követelménye, állandóan idegesíti s idegeníti őket...

Kétségtelen, hogy a világot elárasztó nyugati művelődést, ha azt nem akarjuk, hogy eldurvítsa, kiszikkassza, denaturálja a más múltú emberi lelket, sokban korrigálni kell, s e korrekcióhoz annak a világáhitatnak, szeretetnek, önfeláldozásnak az ébrentartása, igazolása is hozzátartozik, amelyet a vallás ápol a emberekben. Ez az igazolás azonban nem járhat együtt olyan hiedelmekhez való ragaszkodással, mint amilyen a lélekvándorlás tana, avagy a siron túli élet általában. Azaz a vallás csak filozófiai formájában élhet tovább az emberségben; ez a filozófia azonban sok tekintetben valóban közelebb jár Buddha vagy Lao-ce az egész szervezetet átjáró bölcseletekhez, mint az újkor bölcselettudomány igénnyel készült rendszereihez. Gandhi egy

lépést jelent a vallástól efelé a filozófia felé, nem túlnagyot, hogy India paraszt tömegei magukra ismerjenek benne, de mégse túl kicsit, hogy a művelt hitetlenséget meghódítsa s Asramja elmosásra ítélt sziget ne maradjon az egymást közömbösítő hinduság és nyugatiság sivár tengerében.

*

A 19. század bebizonyította, hogy kis emberekről is lehet nagy drámát írni, de a dráma azért mindig vonzódni fog a nagy alakokhoz. Kivételes helyzetű, képességű s szerepű emberek jobban kihívják a sorsot; harcukon, összeroppanásukon szemléletesebben lehet megmutatni, mi az a sok, amit az istenek megirigyelnek, vagy ahogy ma mondják, a világ nem bír el... Az ókor ezért vette – néhány kivételtől eltekintve, mint Aischylos Perzsaí – tárgyát a mitológiából. Mitológiai tárgyú drámák ma is vannak, nemcsak Grillparzer legszebb munkái azok, modern francia írók is írtak – némi irónikus árnyalattal, igaz – Elektráról és Euridikéről. A mitológiai drámának mégis föltétele, hogy egy kicsit higgyünk a mítoszban, vagy műveltségünk révén legalább otthonosak legyünk benne. Ahol egy frissebb, hitelenebb és műveletlenebb közönség diktál a drámaírónak, mint Shakespeare korában például, ott a mítosz helyét egyrészt a mese, a mesés novella foglalja el, másrészt a történelem. A mesében apa és gyermekei Lear királlyá, a gonosz és édes királynókké nőnek; a történelemben a machiavellista szörny királyokat és hercegeket tesz el az útjából, s közben az emberi indulat s a rácsapó sors mind a kettőben teret és méretet kap mozdulataira.

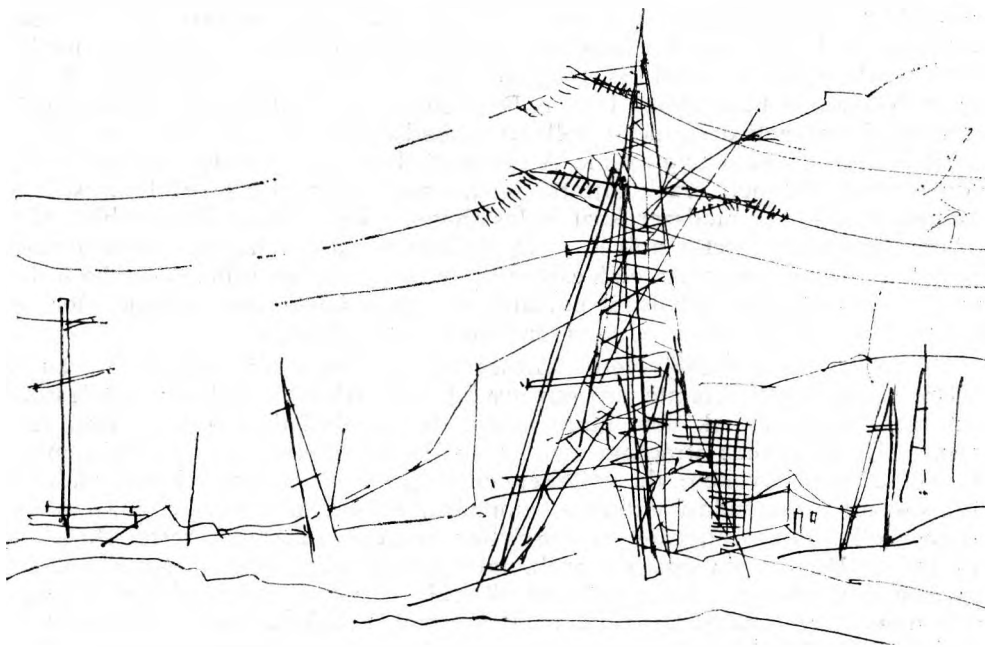
A mítosz azonban a mesében éppúgy tovább él, mint a történelemben: a királydrámák csak egyik arcukkal a vörös és fehérrózsa harca, a másikkal egy dramatizált Iliász, az emberi szenvedély nagy mitológiája. A történeti drámában a történelem csak ürügy s alkalom egy nagy emberi indulat mozgatóására. A XVII. század klasszikus francia drámaiban ez egész nyilvánvaló. A történeti érzék és érdeklődés fejlődésével azonban ez a történelmi álruha egyre hitelesebb kosztümmé lesz. A Don Carlos és Wallenstein szerzője egy szersz mind történetíró is, aki a holland szabadságharcról s harmincéves háborúról kiváló műveket hagy ránk. A történeti drámát – paradox módon – tán épp a növekvő történeti érzék fojtotta meg, vagy fenyegette megfulladással. A drámaíró csak két módszer közt választhatott: vagy minél hitelesebbé, történeti kielégítőbbé tette művét, vagy tudatosan fittyet hányt, szinte fintort vágott a történetiségre. Az első esetben a terhes kosztüm fullasztotta be a darabot, a másodikban (Shawnál például) az ironia keveredett a tragédiába. A történeti dráma így lassan a hamis műfajok sorába került.

Van persze a műfaj életbentartásának egy harmadik módja is: ha a belső, a mitológiai teremtmény erő egyensúlyt tud tartani a történeti hitelességgel; történeti érzékünk nem ütődik meg, de figyelmünk a mítoszi mag felé nyomul. A Galileihez átrágtam magam Galilei levelezésén s az életéről, munkáiról szóló könyveken; de voltaképpen mégsem az adatokból kibontakozó 17. századi olasz tudóst vittem a színpadra, hanem az újkori civilizáció ös-
atyját, jelképes összegezőjét, a csapdában vergődő Igazságszeretetet, akinek a vergődése lényegében épp oly örök, mint Oedipusé a maga csapdáiban. Az egyensúly tartására – ha egyáltalán sikerült – engem érdeklődésem s szépírói módszerem sajátos kapcsolata tett képessé. Érdeklődésem s sorsom is az életből egyre inkább a történelembe szorított, műveim foganása viszont (épp

a Galileinél legkevésbé) azt a pillanatot jelentette, amikor az üldözött sors, az emlékek közelítő üvöltése elől már csak egyfelé menekvés van: visszafordulni, szembenézni, s a költő szemével szimbólummá varázsolni, megkövetíteni őket. Ha drámáimban van valami, ami a történelem ballasztját fel tudja emelni, akkor ez a szimbólumteremtő pillanat az . . .

Gandhi esetében a történelmi dráma teherterele a szokásosnál is nagyobb, hisz nem is történelemről: a félmúlt eseményeiről van szó, a chauri-chaurai rendőrgyilkolás idején én magam húsz éves voltam. A konkrét emlékekben megőrzött részleteket itt még kényesebb a dráma, a jelkép érdekében félretolni. Aztán meg Gandhi épp ebben az időben rengeteget írt, beszélt; a tudományos hajlam ezeket az emlékeket forgatva inkább tanulmányírói jellemrekonstrukciójára, mint drámáiról jellemteremtésre lesz hajlamos. A dráma sikere érdekében az írónak tehát egy merész mozdulatra kell elszánnia magát, s a hitelesség színét megőrizve arra a Gandhira szegezni szemét, aki nemcsak az angolok elleni szabadságharc vezetője, a hindu ember nagy történelmi szócsöve, de maga a megtestesült szatyjagraha, a politikába bemenészedett Igazság-szeretet: aki szent hiszékenységében a legkegyetlenebb végzetet, az emberek természetét hívja ki maga ellen.

Ebben a mozdulatban, ha valaki segíthet, hát maga a hős. Ritkán élt ember a földön, aki a modern élet színpadai közt ennyi igaz egyszerűséggel, minden pillanatát átjáró tevékenységi kedvvel, érdeklődéssel, szeretettel tudta volna megóvni magát attól, hogy a modern élet sztereotip szeméi, a fényképező lencsék előtt pózzá ne merevedjen, s ugyanakkor valami történeten túlnak, mitikusnak a jelképe maradjon . . .

PÉCSI SZÍNHÁZI ESTÉK

SHAKESPEARE-REL MÉRVE

CALIBAN: akkor fejbe verheted,
Csak vedd előbb el könyveit; vagy üsd
Tuskóval tarkón, vagy karóval ontsd
Belét, vagy késsel vágd el a nyakát.
Csak ne felejtse elvenni könyveit:
Nélkülük oly buta, mint én vagyok.

Már a medárdos nyári napokban került sor *A vihar* bemutatására, teljesen időjárászerűen annyiban is, hogy nem teljes, kész nyárként, azaz előadasként mutatkozott be, hanem csak – megejtő szerénységgel – vázlatként. Illetve verzióként. Illetve a *Lehet-e így is?* kérdésével.

Hogy egy mű vázlata mennyiben tartozik a nyilvánosságra, az más kérdés. Manapság mindenesetre eléggé elterjedt a publikálásuk, s ha jól meggondoljuk, a színháznak ehhez valamivel több is a joga, mint más művészeteknek (kivált, ha nem kovácsol könnyű mentséget belőle). Itt a műalkotás megszületése a közönséggel való találkozás pillanataiban újra és újra megtörténik, ami még nem lenne egyedülálló, ám élő és értelmes felek találkozásában a mű-oldal a partner reagálásai szerint módosulhat. *Sik Ferenc* merészségét és szerénységét együtt jelzi, hogy az előadást ilymódon vitára bocsátotta. – Hadd tehessem meg hozzászólásomat magam is kizárólag *nézőként*, mint a „színházban jelen levő ember”, szintén vázlatosan, az értelmezés-megvalósításra koncentrálna, mivelhogy ez a lényege ennek a szokatlan színházi skiccnak is.

Tudtommal *A vihar* tömérdek értelmezéséből, értelmezési árnyalatából két fő tendencia vált ki az idők folyamán. Az egyiket talán Dover Wilson képviselte legmagasabb szinten: e darabban a panteisztikus-idilli megbékélést véelve alapvetőnek. A másik tendencia nagyhatású mai reprezentánsa Jan Kott, aki – számomra is meggyőzően – a tragikus tapasztalatok összegezését, a világtörténelmi vihar emberi folytonosságának ábrázolását látja a shakespeare-i záróműben. (Nem minden részletben azonosulok Kott interpretációjával, de az említett lényeg szerint föltétlenül.) A nyilatkozatokból és az előadás egy-két megoldásából kitűnik, hogy a színház művészei is Kott elemzésére kívánták alapítani előadásukat, amivel lelkesen egyetértek. Azaz egyetértenek – ha valóban a kotti értelmezést láthattam volna megvalósulni. De az alkotók tán eltévesztették a lapszámot, ti. Kott tanulmánykötetében. Azokat a megállapításokat, melyeket a szexus jelenlétéről és jelentőségéről más darabokról szólván tesz – pl. a *Szentivánéji álom* és főképp az *Ahogy tetszik* kapcsán – egy az egyben „beleolvasták” a *Prospero pálcájá*-ba, végeredményben *A vihar*-ba. Az előadásban aztán olyan mértékben *dominál a nemiség* és ennek testi kifejezői (egyetlen lehetőség nem marad kiaknázatlan, akár van ott és úgy értelme, akár nincs), hogy a darab világtörténelmi összegezése, a Prospero–Ariel–Caliban hármass félelmetesen mélyértelmű költőisége, az egésznek világdráma jellege úgy szólván kitörölődik. Ezen az Öröm-óda elzúmmögött dallama sem változtat. – A „légi szellem” Arielből a színen Prosperoval coitáló – igaz, nagyon szép formában coitáló – igencsak testies lényecske lesz; a „szent, őszinte tisztaságot” vállaló Miranda Kocsmá Jennyre valló elszántsággal veti szét a lábát Ferdinánd előtt; szegényfeje Caliban, bár „vad és idétlen sehonnai”, itt többféle fajtalanságra is kapható... ám ez utóbbi még hagyján volna. De mi lehet így Prosperóból? Egy kap-

kodó, varázslatával mit kezdeni nem tudó, céljátvesztetten letörő, érthetetlen nemtudomkicsoda, akinek kár volt varázspálcát adni a kezébe. Igaz, nem is adtak – *nád-pálcát* suhogtatott helyette. (Tán olvasta az Édes korbács-ot?) Persze ebből is, a fahordás folytán előhordott dákókból is phallikus jelképek válnak egyre-másra.

Számomra az előadásból *a szellem* hiányzik; a világnak, az embernek, Shakespeare-nek, Prosperonak a szellemi oldala, léte. Nem a lelke, hanem az értelem szerinti léte. (Bővebben lásd: József Attilánál – „A szellem és a szerelem”). Enélkül *A vihar* érzéki csalódások és csalások kavargása, érzéki zürzavar. Kottnak egy szava nincs arról, hogy ebben a drámában szexuális vihart kellene látnunk, sőt: nagyonis Prospero humanitásból – nem mellékesen: erudicióból is – eredő „varázslóvá” emelkedésére, majd Caliban okozta, kiteljesült tragikumára s ebből is fölmagasló jövő-hitére irányítja a figyelmet. Úgy gondolom, ez az értelmezés megfelel Shakespeare művének, mai szemléletünknek is, de aligha lehet kényre-kedvre kontaminálni *más* művek elemző magyarázatával. – Mielőtt rámsütnék, hogy valami letagadott, titkolt prudéria hánytorog bennem, felelősségem tudatában kijelentem, hogy semmi kifogásom nincs a színpadi egyértelműségek ellen – ha van értelmük. Most azonban jórészt kevéssé voltak értelmesek, vagy éppen értelem ellenesek voltak, legesleginkább azért, mert ellenpontjuk, a másféle létezés jelenvalósága hiányzott.

A vihar Prospero drámája, ez aligha kérdéses. Prospero bölcs és nagy, aki világ- és embermegismerésével lesz „varázsló”, vagyis szellemi erejével. E hatalmát Arielen keresztül gyakorolja, ki ilymódon szinte lényének része. S kin gyakorolja? Legbiztosabban azt tudjuk, hogy a darab kezdetéig, tizenkét éven át varázslat alatt tartotta, szellemi fölényével leigázta a vad, érzéki Calibánt, de közben tanította, képezte is. Caliban hát éppúgy tekinthető Prospero lényének részeként, akár Ariel; de az ember ellentétes erői ők. Csak vágyuk egy: a „szabadság”, amin mindkettő önmaga korlátozatlanágát érti. Az *ember* tud egyensúlyt tartani közöttük, korlátokat vetve saját túlságainak. Arielről megtudjuk, hogy Sycorax boszorkány foglya volt a szigeten Prospero érkezéteig, mivel „finnyás szellem voltl arra, hogy / Megtedd érzéki, rút parancsait”; ugyanakkor Calibánról ezt halljuk: „Emberi / Gondod viseltem disznó; s itt saját / Tanyámon laktál, míg erőszakot nem / Akartál tenni lányomon.” Kott is utal rá s még nagyon sokan, hogy Shakespeare művén rajta van a hajdani *moralitás*ok nyoma. Azoknak mindig fontos része volt az Erények és a Főbűnök táncra. Nem minuciózus megfelelően persze, de éppenséggel Shakespeare emberi, költői többlettel *A vihar* két különös – emberfeletti és emberalatti – szereplője mintha ezeket összegezné. Tulajdonságaikban a moralitás-alakok szinte létári pontossággal feltalálhatók. Arielen: az értelmesség, értelmi ügyesség, szellemi-akarati tevékenység, igazságosság, mértékletesség, jóra való készség; Calibanban: a jóra való restség, torkosság, bujaság, irigység, mohóság, dühöngő-gyűlölködő harag. Ha Shakespeare legszemélyesebbnek tekintett műveit, a szonetteket nézzük, meglepő, hogy a későbbi szonettek mennyiszere variálják a „Becstelen, gyilkos, véres, szörnyű, talmi, / Vad, állati és hazug szenvedély” meg a szellem és lelkiismeret csatáját, hisz „A szellemet mocsokban tékozolni” nemcsak „kéj”, de mindig „bűn” is; elvakít („Te vak bolond, Szerzelem mit csinálsz / Szememmel, hogy néz, s nem látja, amit lát”) és lenyűgöz, elvarázsol („Villik rajzanak körül, száz lidérc, / Villik, szeszélyek, vágy, kéj, ezer álom”). Ám: „Két szerelmem van, az gyötör s vigasztal; / Szellemük szüntelen hajtóerő; / Gyönyörű férfi az egyik, az angyal, / Az ártóbb szellem egy rút-szinű nő” – amiben nemcsak e kettőség elválaszthatatlansága, de a moralitás-szemlélet alapos meghaladása is benne rejlik. – Mindezzel csupán azt szerettem volna alátámasztani, hogy a maga valóságában egyenlően nélkülözhetetlen Ariel és Caliban, illetve az arieli és calibani létezés egyformán fontos, különböző szféráik nélkül nincs Prospero, nincs Vihar, vagyishogy értelme nincs. Az arielség, *a humanista szellemiség elnyomásával* és az ösztönerők előtérbe állításával *rendezett előadást nem értettem*.

Mikor az előcsarnokban a „tői, halmi, nádi” népség beat-ritmusú zenebonája

fogadott, tudtam, hogy „már kitört a vihar”, s mint jólidomitott mai néző beletörődtem, hogy a helyemet sem foglalhatom el kényelmesen; de annyi baj, hisz nyomban a színen is zeng a vihar, a hajótöréssel káprázató. Jobban zavar, hogy amikor Ariel „égi zenéje” kéne hogy hangozzék – s nemcsak uniszónó a IX. szimfónia dallamrészlete – mikor a „lággy zene” uralja a cselekményt, a békák-nimfák abba is belericsajoznak, s a kétféle zene összemosódik. Az arieli gyenge, erőtlen, semmi „hatalma” nincsen. A kézfogó-jelenetből – ahol legerősebben kellene hangzania – kiszorítja az az ötlet, amivel Sik Ferenc ezt a mitológikus-bukólikus káprázatot egy aafódi parasztlakodalom paródiájává alakítja. Megint nem értem: miért? Azt sem, hogy Sik miért törekszik mindenféle jelentést, lelki tartalmat néhány sztereotip mozgásformára redukálni (ezeket meg halmozni), holott föltehető, hogy másféle izgalmak, belső feszültségek fűtik Prosperot, mint az Istenek csatája Nimród királyát vagy az idei Illyés-dráma Bábjátékosát. Mégis: oly differenciált tartalmaikat hajszálra azonos, mechanikusan ismétlődő mozgásforma volna, volt hivatva kifejezni. (Nyugtalan körözés a színpadon.) A mozgássztereotípiák miatt Sik Ferenc utóbbi néhány rendezése mintha indigóval készült volna. (A Zóra magas kivétel!) Hogy részletekkel is tetezzem értetlenségemet: miért kell a nézőteret körülvevő nádiaknak-berkieknek álmot fűjni a nézőkre is, mikor a hajótöröttek álomba merítése történik? Miért kell a szerelmesek sakkozását olyan jelzéssel megvalósítani, amit a darab előzetes ismerete nélkül senki fia nem érthet?

A „vázlat” kuszasága azért zavart igazán, mert mindemellett van, ami őszintén tetszett benne. Méghozzá a Kott-tól eltanult *alaptónus*, a szemléleti árnyalat. Az, hogy ez a vihar nem egy petyhüdt varázsló-mese, nem langyos természeti idill, nem balett-özön, hanem az élettanulások zseniálisan keserű, tragikusan feloldódó összegezése felé irányul. Ahol ez a szemlélet (vagy: életérzés) tisztán érvényesülni tud – mikor megszűnik a sok rohangálás, kapcsolati tisztázatlanság, tehát a végső pillanatokban – az előadás egyszerre megrendítő lesz. Nagyon szépnek és igaznak vélem a befejezést! Addig jórészt eltorzult figurák, *féloldalas*, hamis *világegész* vetül az alaptónusra, érthető egésszé nem érik. Kevés néző követhette figyelemmel a történést eddig a végig, ahol az előadás méltó lett önmagához.

A műsorfüzetben olvasható egy mondat, melyből egy részletet emelnék ki: „... az elemi formarendszert igyekszünk megtisztítani...” Az jutott eszembe, hogy az „elemi formarendszer” miléte roppant bizonytalan, homályos megjelölés. (Ki, hol, miben kodifikálta?) Az „elemi” jelenthet elementárisat, de kezdetlegeset is. Minden kifejezésrendszernek vannak elemei – ez tény; de fogalmam sincs, miért lennének eleve magasabbrendűek az összetett eszközöknél, miként az idézet sejteti; miért lennének valódiabbak és alkalmasabbak összetett jelentések, mondandók kifejezésére? – Tulajdonképpen egyetlen dologban vagyok biztos: hogy Sik Ferencnek, ha szakítani tud az „elemi formák”, a mechanikus mozgássztereotípiák *dogmatizmusával*, meg a gyorsan előregedett „kegyetlen színház” incselkedéseivel – kitűnő, shakespeare-i előadást sikerül rendeznie. Ehhez nemcsak a színészek mozgatására, de *átlelkésítésére*, emberi kiteljesítésére is szükség van. A látottak alapján azt hiszem, hogy hajlamosak lennének rá. – Az előadás új változatát izgalommal és teljes bizalommal várom.

*

HAMLET: Édes úr, nem lenne szíves a színészeknek jó szállást adatni...? ... jól kell aztán velök bántani, mert ők a kor foglalatjai és rövid krónikái...

A dráma vagy színház elsőbbségét feszegető viták elültén, ma már körülbelül kiegyenlítődnek a vélemények abban, hogy nincs köztük sorrendiség; a dráma és a színház mindegyike önálló művészet, gyakran és többnyire sajtósági szimbiózisban. Mégis, bár öt éve számolunk be a Pécsi Nemzeti Színház prózai előadásairól,

mindig több szó esett a bemutatott művekről, drámákról, mint a színház öntörvényű művészi minőségéről. Irodalomcentrikus egyoldalúságból, kívülállásból talán? Bajos lenne védekezni, ha nem adódna igen nyilvánvaló magyarázat: a színház oly kizárólagos eredetiségre törekvése a műsorban. Új darabok ősbemutatói, első hazai bemutatók, mindig ismeretlen művek reprezentálása, melyeket magukat is be kell hát mutatni.

A lezárult évadban 8 prózai bemutató volt Pécssett, közülük még egy új magyar művet – kettő új drámaíró is – avatott, további két előadás mai külföldi – szovjet és lengyel – szerző műve volt „először Magyarországon”, két előadás meg klasszikusokat biztosított, Molière-t és Shakespeare-t. Ha még a Gyermekszínház két produkcióját is említjük, ezek is mai magyar műveket hoztak színre. Az arányok mértani pontosságánál csak az a még szembeszökőbb, hogy a pécsi színház mennyire *tudatos és egyedülállóan az élő, ma születő drámairodalom színpada*, s legfeljebb a múlt legnagyobb csillagaiért mond le néha erről az igényéről. *A drámacentrikusság*, ilyen értelemben tehát, a színház akarata.

Évadzárásul fordítsunk mégis némi figyelmet a színház nem dráma-oldalú, ettől elvben független, belső világára. Ha igaz, hogy a színházművészet önálló, specifikus művészeti ág, meg kell határoznunk a maga megkülönböztető, immanens „nyelvét”, ami nem egyéb, mint a színészi megtestesítés. Évezredek folyamán a színház már sok mindent magához rántott, illetve eltaszított magától, de egynek a létezése soha nem változott benne: *a színészé*. Nem a „rendezői színház” divatos irányával szemben szeretnénk kijátszani valami újszerűt, „színészi színházat”; gyanúnk szerint új szerepük és helyük e művészetben merőben különféle, nem mehetnek egymás rovására, legalábbis a színész a rendező rovására (soha), ha jól foglalkoztatják. Bármekkora jelentőséget, fontosságot tulajdonítsunk az előadások megteremtésében ma a rendezőnek, nem változtat azon a tényen, hogy ti. a színház manifesztálójá végül is mindig a színész. Valahogyan annak a különös jelenségnek lehetünk tanúi, hogy míg a színházművészet szinte a szemünk előtt küzdötte ki önállóságának esztétikai, normatív elismertetését, addig olykor maga szorítja a figyelem másodvonalába saját önállóságának garantált eszközét. No, nem a reklám hiányára gondolunk! De arra, amikor ma – bárhol és bárki nálunk – színházat tervez, gondol-e eleget Vele (mármint a színésszel). Egyéni alkatával, amiből soha sem bújhát ki; képességei határával, amit nem ő szab meg – ám tehetsége, s ez fejleszthető, de el is sorvasztható? Fegyelmével – a színpadon, és művészi igényeivel – amennyiben reálisak? És egyáltalán azzal, hogy a színházban *legyen színész*, ne csupán személy, akire rá lehet osztani egy-egy szerepet, hanem aki beszéd-, mozgás- és mimikus kultúrájánál fogva képes bizonyos egyéniségek, tipikus hiteles megvalósítására? Hogy ne csak legyen, ám *legyenek* többen, kik együtt tudják a világ emberi arculatát ezen a sajátos módon, eleven rendszerként megtestesíteni? Tulajdonképpen minden színház törekszik erre, a törekvés mégsem érvényesül elég következetesen. (Pozitív honi kivételként a Madách Színház példája emelkedik ki.) Igaz, a színészeket elsődleges értelemben nem a színház képzí, csak megszerzi, megtartja vagy elveszti őket. Ebbe igen sok művészetén kívüli tényező is beleszól, részben szükségszerűen, de vajon nem több-e, mint amennyi művészetpolitikailag ésszerű lenne?

A kérdések sok – ha nem is valahány – színházunkhoz címezhetők lennének, a pécsiekhez azért, mert sokszínű és érdekes műsorpolitikájuk kifejlesztése mellett, mintha kevesebb gondjuk, figyelmük fordult volna ebbe az irányba az utóbbi időkben. A problémát a megoldás számos nehézségének tudatában jelezzük. Tudjuk, hogy a világot jelentő deszkákon mindig többen voltak hivatalosok, mint a választottak; több a szakmabeli, mint a művész; népesebb az anya- és apaszínészi gárda, mint a fiatal és fiatalabb hősöké, hősnőké; több az epizódista, mint a tragikus erejű vagy komikus vénájú, felkent komédiás. A kiválasztásnak és aztán az irányító, fejlesztő hatásoknak azért van itt külön jelentősége és annyiféle következménye. – *A színészválasztás* zökkenői az elmúlt évadban egy határozott, de igen kiugró területen mutatkoztak: a Pécssett új, újonnan színre lépő színésznők színpadi kvalitásai feltűnően alatta maradtak a várakozásnak, szerepeik igényének. Nem kevés nosz-

talgiával gondoltunk néhány nemrégiben eltávozott művésznőre, akiknek helye többé-kevésbé betöltetlen maradt. A *színészekkel való gazdálkodás* többértű probléma, jórészt a műsoralakulás menetéből sarjad. Közelebről abból, hogy az évi műsor konkretizálódása gyakran „menet közben” történik, a darabok sorrendjének alakulása is. A színészeknek így alig van lehetőségük egy-egy fontosabb feladatra elmélyülten, nem csupán a kurta próbaidőszakban felkészülni; ha előfordul (mint előfordult), nem biztos, hogy a hirtelen szükségessé váló újabb egyeztetés nem fosztja-e meg őket a várt szereptől, s nem helyezi-e másfélébe. (Pl. a Don Juan címszerepének efféle sorsa aligha használt az érintett művészeknek és a produkciónak. Ugyanígy a tavalyi Kispolgárok Tatjanájának szereptörténete.) Az „utolsó percben”-szereposztásoknál törvényszerűek a kényszerű megalkuvások, illetve a kész skatulyák szavatoltan biztonsági megoldásai. (Pl. Paál László foglalkoztatása eklatáns példa rá.) Összefügg ez a rendezők túlterheltségével, amit már jeleztünk (az igazgatóság 3, a főrendező 4 produkciót állított színre ez évben), s ami szükségképpen a legkézenfekvőbb, legkészebb megoldások felé lökte, illetve megalkuvásokra készítette őket, mivelhogy „mindenkinek eleget kell tenni”. A jó szereposztás értékeit idén a Krasinski-darab előadása igazolta kiválóan; nem akadt benne gyenge alakítás. – További része a dolognak, hogy a *darabválasztásoknál* nem mindig lehetett fölfedezni a szerepben-színészben gondolkodó tervszerűséget. Távol áll tőlünk azt pedzteni, hogy a műsört az éppen meglévő színészgárdához kell hozzászabni, de a színészi kapacitás biztosítása, az adottságok nagyobb mérvű figyelembevételére föltétlenül hasznot hozna. Annyit pedig kíván is jelenteni ez, hogy a darabok választásánál legalábbis egyik fontos szempont lehetne a *játszhatóság*, megformálhatóság; hiszen nem minden darab s szerep játszható egyazon játékmóddal, illetve nem minden színésznek vannak sokoldalú eszközei, változatos játékkultúrája. (Játszhatatlan szerepek is akadnak.) Igaz, hogy Shakespeare-t jól vagy rosszul, de játszani kell, mégis – játszuk inkább jól. Repertoárja elég gazdag, hogy válogatni lehessen benne, pl. éppen a színészi adottságok szerint. Klasszikusoknál a színészben gondolkodás különösképp kiemelt igény; klasszikus szerepet ugyanis – napjainkban egyre inkább – kevesen tudnak eljátszani. Ehhez magas beszéd- és mozgáskultúra, meg értelmezési mélység kell.

Vérlázító igazságtalanság lenne ugyanakkor említés nélkül hagyni, hogy a pécsi színházban éppen az elmúlt időkben több színész *művészé* *érelődött*, ami valószínűleg a számukra adódó, nekik adekvát feladatoktól nem függetlenül történt. Az idei évadból így emelkedik ki néhány nagyszerű egyéni alakítás emléke. Mindenekelőtt *Pásztor Erzsé* (a Zórában és a lengyel darabban), *Szegváry Menyhért* revelációként ható Sganarelle-je, *Kézdy György* Káplánja a Zórában és a Vérkeresztység-beli bravúrja, *Holl István* tiszta emberségű, mégis eltérő alakjai Illyés Gyula drámájában és a Vérkeresztységben (bár az előző években ő nagyobb feladatokat kapott, tisztább művészi eredményeket adott), és ne feledjük *Győry Emil* vibrálóan többértelmű ál-Műgyűjtőjét (szintén a Krasinski-darabban). Róluk annak idején részletesen szoltunk. Kérdés: ha ennyi jó, sőt nagy alakítás akadt egy évadban, van-e jogunk, okunk aggályoskodni egyért-másért? Talán azért van, mert ezek mellett a fények mellett, törvényszerűen, sötétebben látszanak az árnyak.

Nagy színészi teljesítmények nélkül nem lehet meg tartósan a színház, noha az előadásokban meg kell valósulnia a kollektív játék nélkülözhetetlen egységének is. A színházból távozó néző – a legkevésbé iskolázott és a leginkább vajtfülű egyaránt – elsősorban mindig a színészi alakítások emlékeit viszi magával. Kézenfekvő példa volt rá a Madách Színház rendkívüli sikerű pécsi vendégjátéka az idén. Azoknak, akiknek e csere-vendégjáték létrehozásában részük volt – nehezen lehet elegendő köszönettel adózni. (Örömmel hallottuk, hogy hasonló csereegyezmény van készülében a kaposvári színházzal is.)

A színész jelentőségét nem voluntarista módon akarjuk centrikussá tenni, – a művészet valósága teszi azzá, s ennek felismerésével emelkedhet a színház, benne a többnyire irányító funkciójú rendező is a maga művészi teljességére. Amit a színház mint intézmény tehet a színészekért, legnagyobbrészt a rendezőkön keresztül

teheti, akiknek saját művészetüket is jórészt a színészekben kell felnövelni. A Pécsi Nemzeti Színház nagyszabású éves programjának teljesítése a múlt évadban túlsúlyal két – más vezető posztot is ellátó – heroikus rendezőn múlott: *Nógrádi Róberten és Sik Ferencen*. Hogy két ember ilyen megfeszítetten nem dolgozhat tartósan, az teljesen nyilvánvaló, nem szorul bizonygatásra. Remélhetőleg „jobb jövőnek” néznek elébe.

Nem először, de az idei évfordulón tán újult joggal hivatkozhatunk Thomas Mannra; szerinte a színházat mindenkifelett az teszi színházzá, hogy „milyen jól játszanak benne”. Az elmondottakkal erre kívántuk volna a színház, a közönség, a magunk figyelmét orientálni, vagyis a színház *színészi erői* felé.

TAXNER ERNŐ

SZÍNHÁZI LEVÉL BUDAPESTRŐL

Régen zártak ilyen gyengén sikerült idényt a budapesti színházak. Jó lenne, ha ezt nem feledtetné, hogy a nézőterek általában megteltek, a közönség nem fűtyült és nem tüntetett az unalom ellen. A telt ház ugyanis nem mindig az adott előadásnak szólt, gyakran csak az író, a rendező és a főszerepeket játszó színészek neve gyakorolta a vonzerőt, s az is hozzájárult, hogy az elmúlt évtized néhány jobban sikerült évada ismét hozzászoktatta az embereket a színházba járáshoz. Egyelőre ismét divat színházba járni. De még a divat teherbírása is véges.

Csak találgathatjuk, mi lehet a sok unalmas előadás, a rendkívül kevés kiemelkedő eredmény és főleg a magyar dráma már-már biztatóan megnyílt forrása váratlan kiapadásának oka. Kedvetlenség? Kifáradás? Vagy valami más?

A konzervativizmus lenne az ok. De hiszen a maga hagyományos eszközeit tiszteletre méltó következetességgel megvalósító, a maga minden látványos újítástól tartózkodó (de mégsem konzervatív), útját alapos meggondoltsággal járó Ádám Ottó nevéhez fűződik az évad talán egyetlen maradéktalanul dicsérhető előadása (és legnagyobb sikere), Gorkij *Nyarálok* című színművének bemutatása. Az újítás szele vite volna zsákutcába a budapesti színházakat. De hiszen Major Tamás ismét (a fiatalabbakat megszegyenítő) izgalmas példáját adta merész kísérletező kedvének. Ben Jonson *Bertalan napi vásár* című vígjátékának nemzeti színházbeli előadása csupa ötlet, vállalkozó szellem; jelentős lépés egy új fajta színházművészet felé vezető úton. Az előadás nézőit szokatlan gonddal megkomponált jeleneteivel, sajátos stílusával lepi meg, valamint az önnön rangos művészetüket megújító szereplőkkel. (Egy vonatkozásban kérdéses csak ez a kísérlet, amiben a Madách Színház *Nyarálok*ja olyan lenyűgöző: a hangulat, itt bizony erősen mesterkélte.)

E két előadást bizonyára megőrzi emlékezetében a néző. Amit a szakmának nem szabad elfelejtenie, az a Vigszínház Goldoni bemutatója. *Nyarálni mindenáron* – hirdeti a cím, s ez időszerű mondanivalójú vígjátékot ígér, hiszen sok jel mutatja, hogy a „rongyrazásnak” elég erős divatja van nálunk. E divat persze megnyilvánul az öltözködésben is, de ez csak *jelenség*, az ok, amivel foglalkozni érdemes, mélyebben rejtőzik. A Vigszínházban vendégként rendező Lengyel György azonban mintha azt hitte volna, hogy egy, a XVIII. századi Olaszország jellegzetes világába ágyazott történetet egyszerűen a szereplők modern divatnak megfelelő öltöztetésével korszerűsíteni lehet. Maga a darab azonban (ha ugyan ezt a Goldoni-trilógiából meglehetősen henye összevonással és szerkesztései rogtónzótt *vázlatot* darabnak lehet ne-

vezni) szokásaival, gondolkodási mechanizmusával és komikumával egyaránt a régi világban maradt, s így az időszerűsíthető mondanivalóból semmi nem kerül felszínre, a görcsösen erőlködő színészek mégcsak a Vígyszínházban megszokott könnyű nevetést sem tudják kiváltani. A commedia dell'arte rögtönzéses léletszerűsége helyett egy mesterkélt vígjátékot láthatunk, amiben a mesterkéeltség nem lenne baj, ha kitűnően kidolgozott, pergő ritmusú jeleneteket jelentene. Az általános unalom sem a színpadon rég látott Turay Ida *nevének* varázsa, sem Tordy Géza markáns színészi teljesítménye nem tud segíteni. A kudarcot nem magyarázhatjuk azzal, hogy a más színház más stílusához szokott rendező nem tudta magát megértetni színészeivel, hiszen talán a leggyengébb szereplő nemrég még Lengyel György színházának kitűnő tagja volt. Annál szomorúbb ez, mert akik ismerik Lengyel György kitűnő rendezéseit, azt remélhették, hogy új szellemet hoz a Vígyszínházba, s egyúttal megújítja saját művészetét. Nem így történt.

Az aggodalom, amit az évad első részének új magyar bemutatói keltettek a drámairodalmunk fejlődését szíven viselő szemlélőben, aligha csökkent Karinthy Ferenc vagy Kopányi György színműveinek láttán. Az utóbbi mentsége lehet a tapasztalatlanság és – talán – a megfelelő dramaturgiai segítség hiánya. *Igazolatlan ősz* című színműve sokat ígérő ötletből indul, aztán az ellenséges környezetben magányos hőrsé emelkedő, a békés közösségben helyét nem találó Öreg története ellaposodik, kidolgozatlan marad, nem sűrűsödik drámává. A Katona József Színház előadásának egyetlen eseménye Kállai Ferenc játéka, aki az Öreg szerepében rendkívüli színészi erővel játssza el egy ember teljes széthullásának lelki folyamatát. Karinthy Ferenc már többször bebizonyította, hogy mestere a színpadnak, remekül szerkeszt, jó dialógusokat ír, szellemes, ironikus és az élet ismerője. *Hetvenes évek* című darabjában mindebből szinte semmi sincs. A javakorbéli férfi és a „mai” fiatalok szerelemmel átszőtt konfliktusát kellő ironia nélkül színpadra vinni egyszerű tévedés. Hiába siet az író segítségére virtuóz ügyessége, túlságosan együtt érez a megcsalt férfival (legalábbis túlságosan sajnálatja vele önmagát) ahhoz, hogy kellő humorral és megértéssel tudja szemlélni ezt a legjobb esetben is tragikomikus, de inkább vígjátéki helyzetet. Ezen az alapvető írói tévedésen a Madách Színház előadása sem tud segíteni.

Csak ironikus értelemben megnyugtató, hogy a klasszikusok a témahiányban szenvedő kritikusként is segítségére sietnek. Ezúttal egyedül a *Bánk bán* bemutatója indokolja, hogy ezt a színházi beszámolót érdemes megírni. A Nemzeti Színház fölújítása ugyanis valóságos csemege: a szokatlanul alapos elemzés annyi izgalmas részletet világít meg, hogy ezek szinte feledtetik a közönség jelentős részének más élményét. Aki ugyanis először látja színpadon Katona művét, az a legjobb esetben is csak az iskolai emlékeit viszi magával, s így nem tudja élvezni a részletek újszerűségét. Az előadás egésze pedig nem több, hanem kevesebb a részek összegénél: nehézkes, hiányzik belőle a lendület és az erő. Pedig a *Bánk bán* minden egyes jelenete csak azt szolgálja, hogy kellő mértékben megvilágítsa azokat az okokat, amelyek végül a „nagyúr” lelkében fölhalmozódva a végzetes robbanáshoz, a szenvedély sodrában elkövetett gyilkossághoz vezetnek. Ezen belül egy jó előadás rendezője elsősorban azt kell, hogy mérlegelje, melyik ok a nyomatékosabb, mi a fontosabb érv, Petur nemzeti szellemű lelkesedése, vagy Tiborc panasza, Melinda tragédiája, vagy a csábitó Ottó aljasságán keresztül a királynő udvarának romlottsága. A nehézséget az utolsó felvonás értelmezése szokta okozni, ahol a drámaiság menete és jellege ilyen világosan nem állapítható meg.

A mostani előadás rendezője, Marton Endre arra törekedett, hogy lehántsa Katona művéről a korábbi bemutatók értelmezési hagyományait, s eredeti formájában állítsa elének a drámát. Ezt szolgálja a drámai nyelv régies jellegének kihangsúlyoztatása a szereplőkkel és ezt Petur, valamint Tiborc szerepének néhány korábbi előadás túlzásaitól megtisztított beállítás. Horváth János kutatásaiból (aki egy kitűnő tanulmányban dolgozta föl a *Bánk bán* utóéletét) tudjuk, hogy a maga kora egyáltalán nem méltányolta a mű értékeit, s csak a harmincas évek közepén vették észre nemzeti mondanivalóját, de még egy Vörösmarty nagyságú kritikus sem figyelt föl a dráma igazi értékeire. Mindennek figyelembevételével azt kell mondanom, helyes

a rendezőnek az a törekvése, hogy megfosztotta Peturt egyrészt a korábban divatos lánglelkű magyarságának ríktó színeitől, másrészt pedig attól az utóbbi években kialakult elképzeléstől is, hogy személyében Katona a nemesi nacionalizmus üres szalmalángjának szatírját rajzolta meg. Tiborc figurája is helyére került. Tiborc alakja történetileg tökéletesen érthető megtestesülése annak az aggodalomnak, amit az 1815 utáni két-három év éhínség hullámai sokakban kiváltottak. Nem szegény, elesett öreg paraszt és nem forradalmár. A Katona korában divatos historizmus kétségtelenül szívesen emlegette történelmünk minden sötétebb lapjával kapcsolatban az ország romlása gondolatát. Mégis szerencsétlennek érzem azt az ötletet, amely a „romlás” gondolatának színpadi kifejezésére málló vakolatot rakatott Csányi Árpád palota-díszletére. Ha ugyanis a merániak fényűzése a darab alapgondolata, a királynő palotája sem lehet elhanyagolt. Arra pedig semmiféle magyarázatot nem találok, miért kell boltíveket a színpadra belógatni, amikor azoknak sem funkciója, sem szimbolikus jelentése nincs?

A színpadtér dicséretére viszont el kell mondani, hogy végre olyan lehetőséget adott a rendező kezébe, amellyel elkerülhette az ügyetlen ajtó mögötti hallgatóságok zavaró mozzanatait. A véletlenül látottaknak és hallottaknak jelentős szerepe van a cselekményben, s ezt a mostani rendezés az emeleti folyosóról nyíló belátás és az oszlopsorok segítségével természetesen véletlennek tudja föltüntetni.

Sinkovits Imre Bánk bán alakítása magán viseli az előadás bizonytalanságának nyomait: hiányzik belőle a töretlen lendület. Néhol, mint például Melinda számonkérésének jelenetében, elhalványul meggyőző ereje. Petur megfigyelése viszont sokáig emlékezetes jelenet: Sinkovits itt igazi „nagyúr”, egyéniségének olyan ereje van, hogy néhány perc alatt le tudja csillapítani a lázongó magasra föltüzelt indulatait. Ugyancsak kitűnő az utolsó fölvonásban, ahol keményen tartva magát a rázúduló vádakban mélyebb igaza tudatában szálfaként áll, Melinda tragédiájának látványára azonban összeomlik. Ezen az emberi tragédián van az előadás hangsúlya: Bánk gyilkosságához a gátszakító lökést az adja meg, hogy Gertrudis kigúnyolja Melindát. Ezzel tetőződik az a folyamat, ami a Melindával kapcsolatos gyanúval kezdődött, elcsábításával folytatódott, és a nemzetet ért csapások, megalázások élményeinek tudatosodásával telítődve a királyné meggyilkolásához vezetett. Az utolsó felvonásban ismét Melinda neve a „jelszó”; ez teszi teljessé Bánk személyes tragédiáját, értelmetlenné áldozatát. Ennek az áldozatnak az értelmét adja aztán meg a király fölismerése, hogy csak országa érdekeinek megfelelően lehet jó király.

Az utolsó felvonás az előadás legizgalmasabb meglepetése. A gyilkosság körüli érvek és ellenérvek, Bánk, illetve Gertrudis bűnösségének kérdése és az elszabadult indulatokban rejlő veszélyek (a végső soron ártatlan Petur megölése, Melinda meggyilkolása, Bánk otthonának fölégetése) sokrétűen segítik elő a király önmagával vívott küzdelmének kibontását. E küzdelmet játssza el Sinkó László II. Endre elég hálátlan szerepében. A magánemberi fájdalom és indokolt bosszú- (vagy igazság) vágy csap össze az államférfi kötelességtudásával, s ebben az emberi gyengeség, bizonytalanság rovására a királyi erény kerekedik felül. Nem emberfölötti magabiztossággal, hanem meggyőző értelmi belátás útján.

Szokatlan újdonsága az előadásnak, hogy Básti Lajos azt a Petur bánt mutatja meg, aki majd ártatlan áldozata lesz Bánk királyné gyilkosságának. Eltűnteti az ital mellett szövetkező, könnyen lángra gyúló, de tehetetlen jellemre valló motívumokat. Az elégedetlenek hivatott vezérért állítja színpadra, aki a királyért hozott áldozataival bizonyos erkölcsi jogot nyert is már erre a szerepre. Ehhez tette hozzá, hogy ő kezdeményezte Bánk bán hazatérését és az összeesküvést is, amely – éppen a gyilkosság perceiben – nyílt lázadásá fejlődött. Básti alakításának gyengéje, hogy addig tompította a szalma lángjának lobogását, míg Peturjából a nagy belső tűz jelentős részét is sikerült kioltania. Így önmagában teljes és hiteles személyes tragédia körvonalait rajzolja ugyan föl, de a fő cselekményben játszott szerepe – Bánk tragédiájához hozzáadott érveinek súlya – kevesebb a kelleténél.

Hibátlan alakítás viszont Avar István Tiborca. Ez a Tiborc nem megjelenésével, hanem sorsával idézi elő a szánalmat; olyan szánalmat, ami végső soron átformálja

a „nagyúr“ gondolkodását. Más kérdés, hogy érveinek megrázkódtató ereje nem kap kellő hangsúlyt Bánk szenvedélyének érlelődésében. Arra pedig, hogy az elemzés mélysége mikor nem szolgálja a dráma egészének kibontását, alighanem Biberach megformálása a leghatásosabb példa. Őze Lajos önmagában kitűnő alakítása a figura lélektani indokainak mély megértéséből épül fel. Egy keserű filozófust állít színpadra, aki nagy aljasságát, az álom- és hevítőpor átadását azért követi el, hogy kipróbálja Ottó jellemtelenségének, züllöttségének határait. Csak az oszlopok mögötti settenkedése jelzi előzőleg, hogy valami az ő jellemével sincs rendben, de aztán az a benyomásunk alakul ki, hogy Biberach a darab minden szereplőjével szemben óriási szellemi fölényben van, mert ismeri az élet minden rétegét, baját, gazságát és a sikerek forrását. Csak éppen fizikai erejét nem érzékeljük, s így eleve védtelennek látszik Ottó törével szemben, aminek végül áldozatául is esik. Remek viszont, ahogy a gyilkos szúrás után megpróbál úgy tenni, mintha az egész semmiség lenne, hiszen ő már annyi mindent átélt, neki meg se kottyánhat egy orvtámadás, egy kis vérzés, fájdalom. Talán maga Ottó is így gondolkodik, oly méla közönnyel követi el aljas tettét. Téri Sándor Ottója különben sem Katona József, hanem a hippik világából jön puha mozgásával, álmodozó tévovaságával – és könnyörtelen nemtörődömségével. Vágyait a lehetőség növeszti nagyra, ő maga mindig mindent megkapva, elkényeztetve és ezért céltalanná, eszménytelenné válva lődörög a színen – és gyilkol. Ez a magatartás önmagában hiteles, de megint nem szolgálja kellően a dráma kifejlődésének egészét.

A *Bánk bán* előadások egyik sarkpontja mindig Gertrudis szerepének értelmezése. Minden jel szerint ezzel a hősével kínlódott a legtöbbet Katona is, itt volt a legbizonytalanabb. S ezen a mostani szerepelemzés nem tudott változtatni. Ronyecz Mária kitűnő, amikor a hatalmával élő királynét kell megmutatnia (például a Simon bánnal való jelenetben), vagy amikor gúnyolódhat. Gertrudis titkát azonban nem sikerült megfejtenie: nem világosodnak meg szándékai az öccsét üszítő jelenetben, nem érzékeljük – Katona József szemében oly fontos – göggjét kellő mértékben. Mindennek ellenére ő a legelevenebb Gertrudis, akit valaha láttam. Szomorúan kell megállapítanom, hogy a másik nehéz női szerep alakítója, a tehetséges Vörös Eszter végleg nem tudott megbirkózni Melinda talán még nehezebb figurájának színpadra állításával. Könnyebb dolga volt Farkas Zsuzsának Izidora szerepével, noha ez az alakítás is gyenge pontja szokott lenni a *Bánk bán* előadásának. Ezúttal azonban pontosan kidolgozott, világosan érzékelteti azt a lélektani folyamatot, amely az Ottó iránti szerelmén keresztül Melinda bűnének leleplezésére, Bánk üszítésére, majd a gyilkosság után megbüntetésének szinte mániákus követelésére ösztönzi. Kitűnő gondolat az is, hogy idegen – nem meráni – voltának hangsúlyozásával bizonyos függetlenséget kap az udvarban, amit Ottó kedvéért áldoz föl. Ezen az előadáson Izidora izgalmas, eredeti egyéniséggé nő föl. Petur, Tiborc, Biberach, Ottó és – főleg – II. Endre király szerepének meglepő gondolatokra vezető értelmezése mellett ez is új színnel, gondolattal gazdagította ezt a sok részletében igen érdekes előadást.

Felejtsük el! – ajánlgatják mostanában a labdarúgó-mérkőzések televíziós közvetítői. Nem hinném, hogy ezt kellene ajánlanom ezzel az évaddal kapcsolatban. Nem is annyira a sikerek és félsikerek miatt lenne érdemes illetékeseknek az évad tanulságait alaposan megvizsgálniok, hanem a kudarcok, az összkép szürkesége és főleg az új magyar drámák meghökkentően kis száma és lehangoló színvonala miatt. Reméljük, hogy ez a beszámoló a budapesti színházak hullámvölgyének mélypontjáról szól. Ahonnan fölemelkedés következik.

ARCTALAN PORTRÉ

- JEGYZETEK ALTORJAI ISTVÁN KIÁLLÍTÁSÁRÓL -

A budapesti Stúdió Galériába lépve a *déjà vu* érzése fogott el. Nemcsak azért, mert felsejlettek a Pécssett élő Altorjai István képeiről őrzött emlékeim – Altorjai 32 éves, számos kollektív kiállítása mellett ez immár az ötödik önálló tárlata –, hanem mert a Stúdió Galériában, a fiatal képzőművészek kiállítóhelyiségében minden második festészeti kiállítás hasonló benyomást gyakorol a belépőre. Van aki kedveli ezt a „konformistán expresszív” festésmódot – hogy valami nevet adjunk neki – és most is örömmel nézett körül. Van akit az első benyomás elriasztott. És van aki az egyén arcára is kíváncsi lett, ezen keresztül pedig az uniformis indokát kereste. Próbáljuk most ezt az utat járni.

A tucatnyi kép három év tükre, egy stílusára találó, beérő művész portréja: nagy, lendületes festésű, ívelő körvonalú foltok, néha kicsit elcsurgatott, vastag festékréteg, zsiros színek. Dunántúli tájak, a tájban asszonyalakok vagy bányászok álldogálnak. Ember és gép, vagy két férfi egymással szemben. A téma ennyi, de hisz a „téma” csak azért fontos, hogy stílusának hatókörét megvonja. Ecsetjét – s ebben semmi meglepő – még részben mesterei, példaképei vezetik. Horizontja a magyar festészet jelene. Konfár Gyula és Ridovics László faktúrái, Kmetty János szigora, Lóránt János csendje.

Útja nem volt könnyű, de semmi meglepőt sem tartogatott. A normális lét sodrába sehol nem került nagyobb zátony. Az eredménynek is egyfajta szabványhoz kell tehát alkalmazkodnia?

Szemeljünk ki két képet. *Csendélet, 1973*. Az előtérben, egy falrészlet előtt, a való világ rendetlensége, esetlegessége. Az összefogott formákból nehezen deríthető ki a tárgyak mibenléte. Nem is lényeges, hogy miféle üveg az ott a festőasztalon, vagy miféle doboz; a kép szempontjából csupán ez az esetlegesség számít. A tárgyhalom fölött a jellegzetes, íves formákkal keretelt tükör, benne azonos formák jelenítik meg a festőt – arctalanul – állvánnyal. Körülötte a rendezetlen felsorolás mostmár a tükör által megtörtén, elmosódottan folytatódik: végeredményben a külső és belső világ hasonló rendszerére mutat.

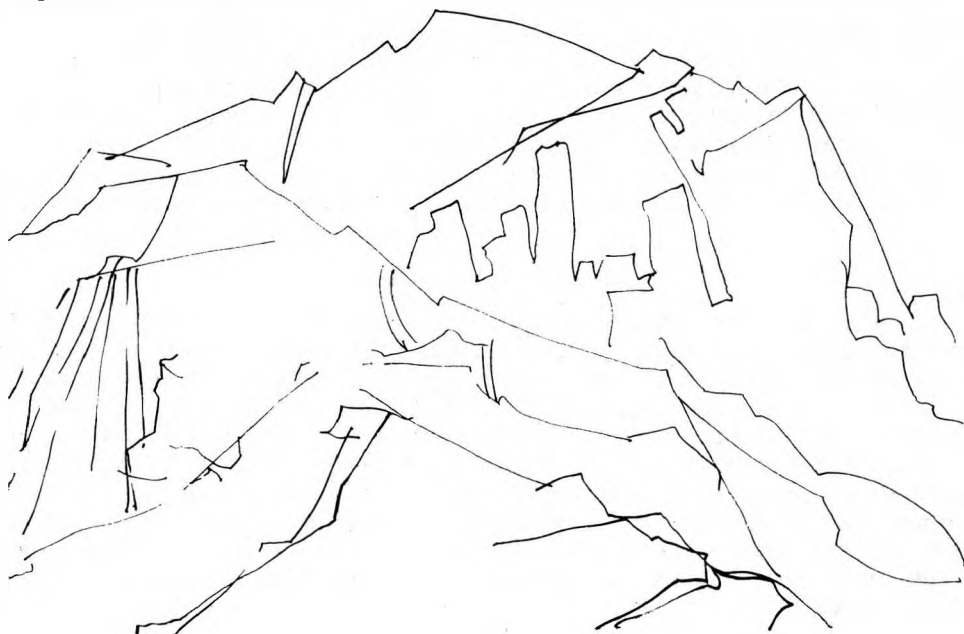
Uránbánya, 1975. Két bányászalak szembesítése sorsukkal, a hegygel. A motívum két évvel korábbi képén, a *Bányán* is feltűnik: ott egynemű anyagból formálta meg a hegyeket és az embereket, így konfliktusuk tragikumát a narancsvörös egy árnyalatának képi szétterjedésében oldódott föl. E megoldás elégtelenségét érezve az újabb képen a figurákat magukra hagyja, a hegyet pedig köréjük, föléjük sorolja. Érzékeltetés helyett tehát elmagyarázza nekünk, hogyan nyomasztja ezeket az embereket a természet kiszámíthatatlan ereje. Ime Altorjai festészetének problémája. Az érzelem kifejezését egyrészt formáira és színeire bízta – hiszen ezért fest. De formái „egyformák”, ön-

magukról szólnak, színei hangulattalanok, nincs jellemük. Így magyarázkodni kezd, a képi logikát külső elemekkel terheli meg.

Pedig lendületében erő lapul és optimizmus. Egyes képek, mintha akarata ellenére, dionüszoszi világunkban apollói szépségeket teremtenek. Egy vertikális és íves alak kapcsolata, kapcsolódása, s a közük zárt emberi melegség. Egy madonna-emberanya mandorlaformában felmagasztosul. Mégis visszavisszatér bennem az érzés: Altorjai formáihoz keres témát.

A művet – leegyszerűsítve – választott vonatkoztatási rendszerén belüli helye és maga a rendszer minősíti. E két szempont valamelyikének elejtése az értékelés megrendüléséhez vezet (és vezetett nemegyszer), mert megsérti a mű kontinuum vagy diszkontinuum voltát, illetve ezek dialektikáját. Nem eleendő tehát, hogy Altorjai Istvánt, mint mesterei eredményeit elsajátító, annak lényegét többé-kevésbé átgondoló, sajátjává fordító festőt jellemeztem. Altorjai problémája egyben egy generáció, a mostani harmincas festők komoly hányadának problémája is; Altorjai problémája művészeti, és ugyanakkor szociológiai – mert társadalmi szerepének, helyzetének tisztázatlanságával függ össze. Festészete, festészetük fesztávja a műteremtől a kiállítótermekig és nem a nézőkig tart.

Ha feltételezzük, hogy Altorjai és sok-sok társa nem egyszerűen megélhetési forrásnak tekinti a táblaképfestést – márpedig ennyi jóindulattal rendelkezünk kell –, akkor mentalitásuk legjellemzőbb vonásaként az önigazolást fedezhetjük föl. Sarkallójuk a vizuális érzékenység, tehetség és a támpont-keresés a művészet beláthatatlan burjánzásában. De csatájukat a hagyományt és korszerűséget, festőiséget és témát csak látszólag kibékítő, felemás komponálási – és tegyük hozzá: gondolkodási – móddal vesztik eleve el. Az egyszerű kompromisszum pedig, tudjuk, újabbakra serkent, egyre nagyobb formátumban. Ez Altorjai István útjának veszélye. A tünékeny szépségek hamar elfoszlanak, a tartalmatlanság formába, a formátlanság tartalomba csaphat át.

FÜLEP LAJOS ZENGŐVÁRKONYBAN

Rippl-Rónainak kevés könyve volt. Keveset olvasott. Tudtommal egyetlen alkalommal olvasott végig könyvet, a Rouget noir-t. De a Nyugat minden száma ott volt műterme asztalán, meg a Nyugat íróinak könyvei, Ady-nak, Móricznak néhány soros ajánlásával.

A huszas évek elején lehetett, a kaposvári Róma-villa műhelyében egy nyáron kezembe adott két könyvet, Kandinszkij „Über das Geistige in der Kunst” és Fülep Lajos akkoriban megjelent „Magyar művészet” kötetét. Ekkor találkoztam először Fülep Lajos nevével.

*

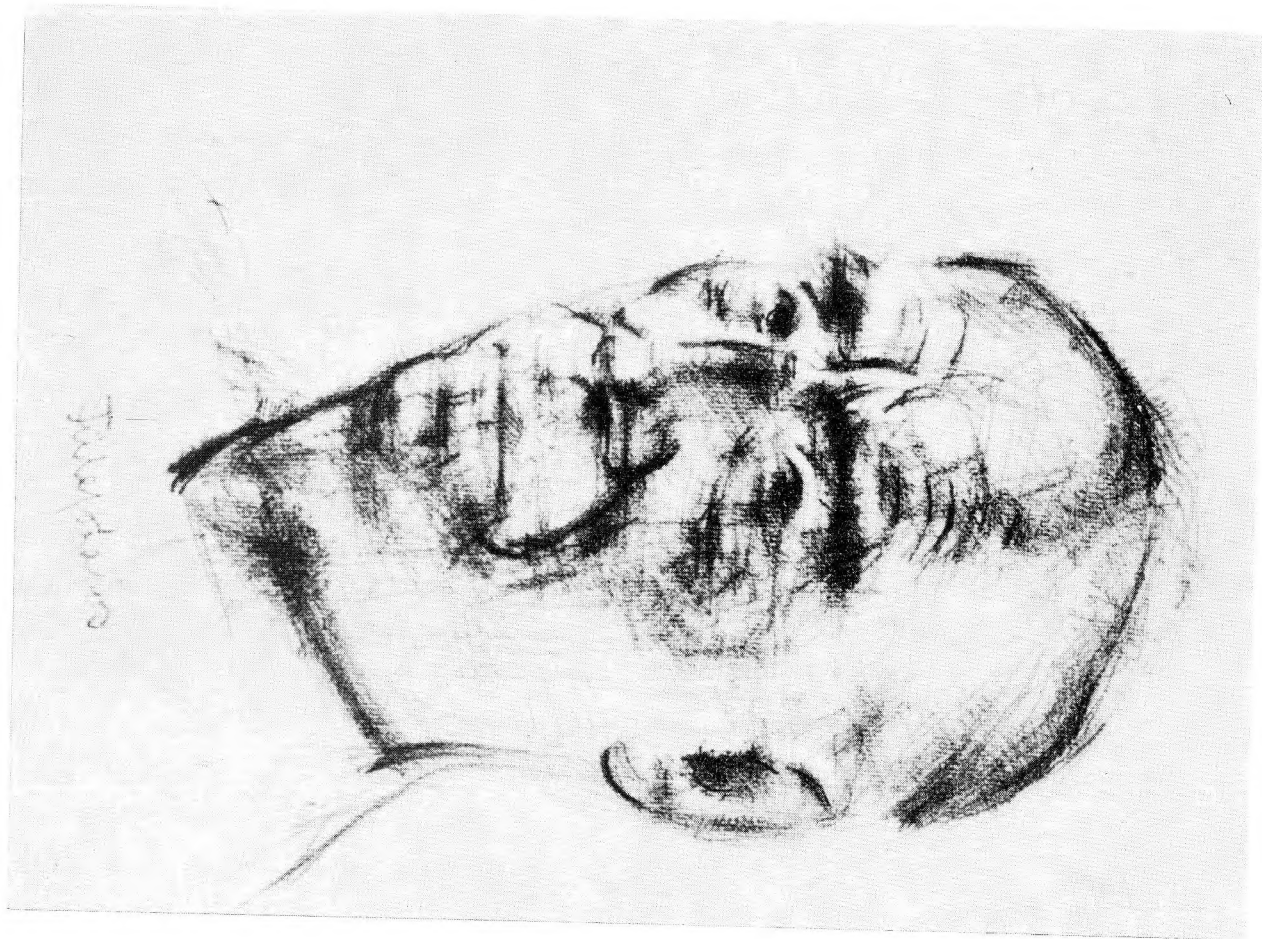
A háború első hónapjaiban – számunkra a jövő egyetlen napra volt érvényes – Itálián keresztül hazajöttem Franciaországból. Pécsi hegyoldalon, szőlők között találtam egy üres házat. És viszontláttam Zengővárkonyban Fülep Lajost, aki ott református lelkész volt – a „nagytiszteletes”, ahogy a falubeliek mondták.

Várkony a keleti Mecsek egyik völgyében szétszórtan épült kicsiny falu, református magyarokkal – ha voltak akkor ötszázan –, a falu „kültelke” meg Pécsvárad, ahogy tréfált Fülep.

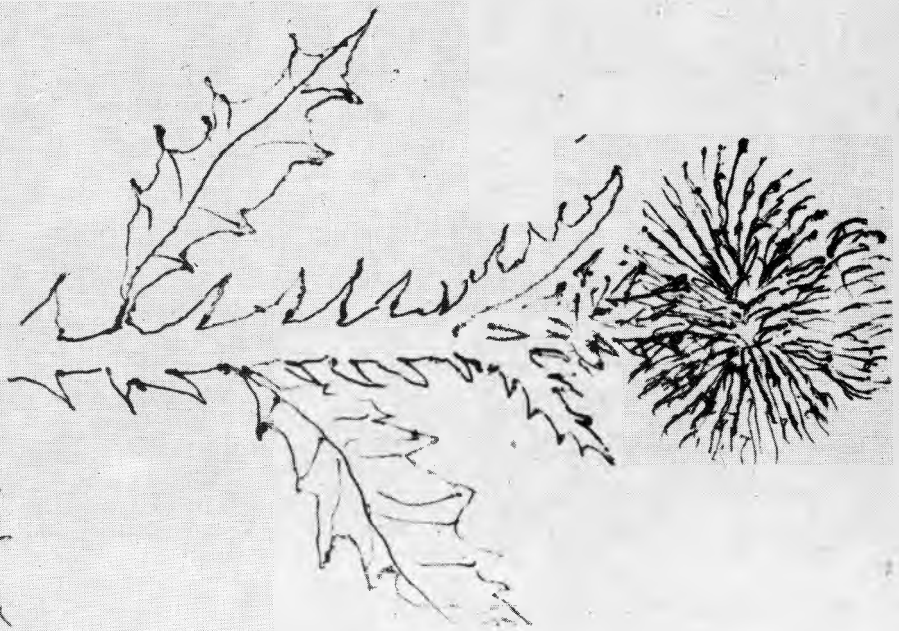
A falusoron középtájt fehér fallal körülvett kicsiny erőd a templom és a paplak, nincs rajta egyetlen függőleges és vízszintes. Körös-körül sokszáz éves szelidgesztenyés hamvas lombsátora, fekete dárdáival, mint uszályos sereg áll mozdulatlan a domboldalon. A paplak szükös-szerény rokon a templom oldalán, alatta gyepes udvarban a tiszteletes irodája; ajtaján az áll, hogy mielőtt belép a látogató, törölje meg a lábát. Az öreg falusi bútorok előtt állva hárman megférnek, feketére öregedett könyvek az állványon, Fülep Lajos ezekbe beleírja, kik születtek, kik házasodtak, kik mentek el. Kevés volt az írni való. A falon meg egy Cézanne és a Chartres-i katedrális fotója.

*

Fülep Lajos a „Magyar művészet”, a Tihanyi Lajos festmény idején szikár, magas, rötszakállú, mutatós ember volt. Nem tartozik ide – a nők számára une tête hors de combat. Várkonyban már kissé hajlott volt tartása, mozdulatai lassan indulók, lába elé nézve lassú járású. Feje előre hajlott, mintha erős, különös rajzú orra húzta volna alá, orra hegye fölfelé ívelt, visszafelé meg akként, mint a délieké. Fülepet ülve látja az ember, ültében egyenes a gerince, jobb kezét gyengéden fölemeli, ezt a hosszú ujjú, puha fogású, érzékeny kezet, mellyel nehéz munkát aligha lehetett végezni. A kampos orr két oldalán behúzódozó szemek, szürkés kreol arcszín, valami megcsutakolt bajusz, lefelé ívelő, fáradékony száj, koponyáján meg gyér, kósza, fehér hajszálak.

Artis major et ex mag. major, haurim. her-
nalyte, haurim. alantus, haurim.
majorum, haurim. a haurim. haurim.

Vasárnap délutánoként a gesztenyéből ereszkedtünk a gyümölcsösbe, jégalma-, berkenyefák közé. Fülep a könyvtárhoz támaszkodó lugasban ült, Joyce-ot olvasta. Hogy el ne hagyjam, a kertben állt maga építtette könyvtára, jókora helyiség a mennyezetig tele könyvvel, mindjárt a bejáratnál Pázmány. Tárva-nyitva volt a terem, hogy jól szellőzzék, mert a keleti Mecsek völgyeiben párateli volt a nyár is. – De hát hol kezd rágni az ember ennyi rengeteg könyvet, mikor annyi a látnivaló – Fülep az effajta észrevételre nem nagyon mozdult.

Es még valami, a könyvtár közepén hosszú leterített asztal, azon néhány arckép között Arany Jánosé, közepén meg frissen teleírt, fölpöndörödő papiros-lapok. Nemegyszer kérdeztem, megkérdezhettem, hogy áll a munka, mindenkor azt felelte, hogy a nagyobbik fele megvan.

Akkor ott a kertben igazi csend volt, hallani lehetett a méhek röptét. Háború volt. És e csendben mégis minden kiejtett szó, lélegzetvétel a háború gyomrában hányódott. Bármiről beszéltünk, minden szót elemésztett a fasizmus, a hitlerizmus átka. A kerten túl, az ide vezető földúton, a falubeliek arcán, minden riadt szemben, a madarak röptében, a gesztenyés fényeiben a háború kegyetlen szoritása.

Malomkő-asztalnál ültünk és bár utunk a valóságban nem vitt messzebbre a faluvégnél, a Balázs forrásig, esteledőn meg, mikor Pécsváradig elkísért – megállva egy percre, mert előttünk egy búbos banka táncolt az aranyló porban –, könyvek között, olvasás közben, még a vasárnap délutáni templom levegőjében – Fülep Lajos mindenkor kész volt messzi, képzelt utazásra.

Írországról kérdezett, belépő volt ez számomra előszobájába. Mi mindent tudott a szigetről! – az angol börtönökről, a költők ázott ácsorgó szobráiról Dublinban. Cashel-ről, a faragott ír keresztokról, a Killarney-i pálmákról, meg a pompás ír litográfiáról.

Bizonyára rosszul mondom, Fülep Lajos szavak előtt a látás, a láttatás, a meglátás embere volt; kevés beszédű, a keze ügyetlen, nem tudott rajzolni. *Jelenlét* volt tehát sétánk.

És míg felettünk elhúzott egy északra tartó német gép, fegyelve, ellenőrizve a nyugalmat, már az Ile de France-ban, Párizsban jártunk, a tízes évek Párizsában, ahol fiatalon járt-kelt. Ott lődörögtünk a két szigeten, balparton a Cluny környéken, megint jobbról Perrault kolonnádjá alatt. Hosszan leállt a Tour Saint-Jacques előtt, megmérte tekintete, mert igazi toronyfogalom, óriás, semmire se jó – eredetét is tudakolta, ami valahol a látott mögött létezett, az erő éltetőjét, mely létrehozta – megint csupa kép. Tovább aztán a Théâtre-ban újra megállt a másik oszlop, Racine-é előtt. Bár ócska, koszos helyről hallgattuk, elragadtatva füzte Athalie néhány sorához a magáét. Közelebb hozzánk aztán, a két háború közötti Párizsban azonban nem követte az utat, újból a régiről beszélt, az újabbhoz nem volt ideje megmondja, meg hogy aki nem élte, arról mondják, hogy eljárt felette az idő: Vezelay-t elrontották, Napoleon kézmosóját, az athénienne-t bidetnek keresztelte, Lanson-ra nem kíváncsi, mit mond Racine-ról.

Ott álltunk sétára, a botját tartó Füleppel, ott álltunk a parókia kicsiny kapujában.

Lassan a kenderázatok felé baktattunk, a csordogáló patak mellettünk kihányt lábasokat áztatott. Vasárnap délután volt, a várkonyiak letették az ünneplést, hazatartott a jószág, ha akadt szembejövő falubeli, megállva köszöntötte a tiszteletet. De Fülep nem állt le.

Az egyik portán belátni a nyitott nyári konyhába – vasárnapi vacsora, a gazda éppen eszik. Ül a falhoz támasztott asztalnál, oda könyökölve, testesen, súlyosan. Mellette állva a felesége, két kezében a tál, várja, hogy szólítsák, hátrább meg az anyós fehér kendővel, az is hallgat. A kendőt! – így a gazda, és egy lerágott csontot hajít maga mögé a konyha földjére. Látom a dolgot, Fülep meg jól ismeri, nem szól ő sem. Az udvar végén meg, az istállóajtónál ott áll az após, ágyastól kirakták a sarokba, mert köhög, meg csupa seb a két szeme. Fülep mégis megszólal, el akarta vinni az öreget a pécsi profesz-szorhoz, de a menyecske félrehívta, azt mondta, ne vesződjék, hagyja úgy, ahogy van.

*

Maga mögött Itáliával és maga mögött ifjú-kora nevezetes írásaival már közel két évtizedet élt Várkonyban. Lassan elmosódott a köztünk álló kor-különbőség, kortársak lettünk; mondta, hogy amit tapasztalt, látott, átgondolt – mert hiszen oktató, nevelő természetű volt –, kész átadásra. Bizott benne, tudta, hogy erre sor kerül. Meg kell mondanom, magam nem tanultam tőle, de tanúja voltam annak, hogy bár nem lehetett közgazdász adottsága, kéretlenül részt vállalt a falu minden teendőjében – a fernay-i „Kolléga” jutott eszembe, más szerepben az is ültetett gyümölcsöst. Kissé félenken, egymástól messze égtek Várkonyban az utcai lámpák, a köves bekötőút kopott volt, a községházi kicsiny könyvtár inkább zárva, mint nyitottan, mégis a falu vízellátásáról, a vízmű megépítéséről tárgyalt, többgyermekes családokat telepített át a Hajdúságból. A maga módján körülményesen, aggályosan mindenkor készen állt ismeretek közlésére, nem csupán tanítóként, tudomány szólt a szájából. Hosszú, rég elfelejtett naptár oldalait Fülep Lajos közösen írta a faluval, és míg együtt élte sorsát, bizonyára nemegyszer élesen, metszően beszélt, közelítésre nem gondolt, a távolságot tartotta. Várkony elfér egyetlen tenyérben, amit róla mondott, egy egész országra értette, messzire látott és messziről tekintett vissza a keleti Mecsekre. Egy rajzát őrzöm, öreg aggályos kézzel lerajzolta, elküldte egy szerény várkonyi vadvirágnak képét, s a rajz alá a következő sorokat írta: „Az is szép, de ez még szebb; honunk legszebbje; barbár akanthos, de akanthos, szegény rokona a hellénnek, de rokona.”

*

Szerették Fülep Lajost a várkonyiak? – Az egyik úgy, hogy nagy tudású ember, nem ide közénk való; a másik úgy szó szerint: én igen, szeretem. Ő meg azt tudta, hogy ez a várkonyi atyámfia lélegzet nélkül hajt, télen aratásra, betakarításkor tavaszra tervez, hogy a falu határán túl nincs számára maréknyi föld, nem tehet másként, egyformán becsüli feleségét meg a jószágot – nem tud, nem is akar önmagánál különbb lenni. De nézd, nézzél be a temetőbe – ugyanaz a várkonyi, ha szólt ideje, maga elvégzett minden munkát – a tölgyfakereszt helyett műkö a divat, élni akarás helyett temetkezés, eltemetődés. Ilyenkor szitokká, káromlássá váltott a szó. Mert talán belefáradva a tilalmakba, felejtve, amit annyit hallott, magára maradt a soha el nem mondott vallomással, melynek úgyszincs szava, az elképzelt átöleléssel, aminek kezdő mozdulatát megszakította, megállította értelmé. Miféle féltés, aggodalom, rettegés, ragaszkodás volt ez a Fülep-i szerelem!

*

Túl a falusoron, a gesztenyésben jártunk már. Kendőt kötött nyaka elé, nem ember, csak asszony jön velünk szembe. Ez is köszön. Fülep meg elmondja, hogy ennek a koros asszonymak – mert, hogy gyakori volt a faluban a golyvás beteg – azt ajánlotta, operáltassa meg, azt, hogy elrendezi, előkészíti a dolgot a városban. Az asszony azt felelte, tudja ő, mit kellene tenni, mi lehet jó, az, hogy tengeri szivacsot kéne szerezni, aztán kenyérsütéskor porrá égetni, a port meg pálinkába öntve apránként meginni. Elcsodálkozott a mondotton és hozzáfűzi, hogy később, talán egy angol folyóiratban arról olvasott, a kolóniákról, arról, hogy távol-keleten a jódot tartalmazó tengeri szivacs ismert gyógyszer. Miképpen, milyen úton jutott mindez Várkonyba, hogyan rakosgatták, őrizték, hogyan maradt meg – Fülep ezt kutatta, kérdezte.

*

De egyre közelébb morajlott, már érintésközelben robajlott a háború. 1944. március 19-e után egyszer-kétszer a fasizmus elpusztításáról, az ellenállás, a megmaradás lehetőségéről beszélünk Várkonyban. Fülep Lajos egyetértett. De el kellett fogadnom, együttműködésre nem számíthattam. És amikor elköszöntem a néma, magára maradt Füleptől, nem is kérdezhettem, látom-e még.

Csak aki átélte, követheti, emlékezhet a reménytelenség, az esztévesztett őrjöngés poklára – a várkonyi templomkert képét hogy elfújta a vihar! – internáló tábor, Auschwitz, kilenc hónap illegalitás következett.

De hogyan, miért maradnak meg azok, kikre kiszabták a pusztulást, a felszabadulás után erről Várkonyban nem beszélünk. Ajándékkal, gyalogosan jött Pécsre, máskor meg kucsmásan, bundában parasztkocsin.

Egy napon aztán kirámolták a várkonyi könyvtárszobát, az utód Fülep egyetlen sorát nem olvasta, a pécsi esperes meg annyit tudott róla, hogy református lelkész volt.

*

Néhány éve Széher úti otthonában – a házat Dohnányival együtt szidta – lerajzoltam. Gondolom, háromszor ült szépen, nyugodtan, mozdulatlanul. A végén megmutattam, megnézte a rajzot, közepén alul ráírta a nevét. Azt mondta, Don Quijoté-t juttatja eszébe. És csakugyan elképzeltem, láttam őt nyeregben, valami rozoga lovon, borbély-tányérral a fején, láttam dárdát tartó kezét, hosszú ujjú, munkára alkalmatlan, világos kezét – ahogy végigporoszkál a hangtalan Zengővárkonyon. Észrevéve e különös lovast, az ajtóból utána néz, hátra beszél a házba a jóvágású Apariné: Ott a nagytiszteletes úr!

És látom emlékek tengerén, mint távolodó vitorlást, a közelit és jelenlévőt, a mindenkor magányos távolit. Alakja egyre kiféhéredőbb felhő – lovon, szikáran, vagy elmosódó vitorlasként, nekem egy a kettő.

A PROFESSZOR

Röviddel azután, hogy átvette a művészettörténeti tanszék vezetését, kerültem mellé docensként. Néhány évvel korábban ismertem meg azt a Fülep Lajost, akiről odáig olyan sokat és egységes képpé nehezen illeszthetőt hallottam. Egyetemi működése alatt mindvégig együtt voltunk, sokáig egyetlen munkatársként dolgoztam vele, így olyan közlőre láthattam professzori működését, hogy ha nem is jutottam volna abba a kiváltságos helyzetbe, amit közeli hívének és barátjának volta jelentett, mégis ez feszélyezne minden vele kapcsolatos megnyilatkozásban. Ugyanakkor tudatában vagyok annak a már-már nyomasztó kötelezettségnek, hogy ha nem is adekvát módon, közöljem az utókor számára, milyennek mutatkozott, milyennek láttam ebben a minőségében. Mint minden Fülep Lajossal kapcsolatos kérdés, ez is sokkal bonyolultabb, semmint az alábbi, tényekre és szükséztűségekre szorító mondatok láttatják. Tíz évén át alig volt nap, hogy legalább telefonon nem beszélünk volna a tanszékkel, az oktatással, a hallgatókkal kapcsolatos kérdésekről. Kellemes és megoldhatatlan, jó és rossz természetesen olyan sokféle változatban vésődött emlékezetembe, hogy nehéz a legfontosabbat kiemelni. Bizonyos, hogy emlékemben mindig az alább következő, lényegében mindig helyes példát mutató módon él, ez az oldala gazdag egyéniségének sem súlytalanabb azoknál a tudomány szempontjából fontosabbaknál, amelyekről nem fogok szólni.

Az 1950-es évek kezdete minden téren, de főleg a sok nehézséggel küzdő és súlyos háborús megtépázottságból éledő művészettörténeti tanszék számára objektív és szubjektív tekintetben nehéz viszonyokat jelentett. Bizonyítani kellett, hogy szükség van a szakunkra, hogy nem valami, a jelentől távol álló szobatudomány, hogy múltjával és jelenével nélkülözhetetlenül beletartozik a megújuló hazai kultúra egészébe. Mindehhez sem megfelelő helyiséggel, sem korszerű felszereléssel nem rendelkeztünk. A meglévőt megtartani, megővni és rendezni, a legszükségesebbeket lehetőleg megszerezni kellett. Máig felejthetetlen számomra, hogy ezekben a gyakorlati, nagyrészt szervezési kérdésekben milyen fáradhatatlan agilitással, energiával, a korszerű szükségleteket felismerően cselekedett. Szinte érthetetlen, hogy a mindig visszavonultan, a világtól távol élő, praktikus kérdéseket magától távortartó egyéniségébe hogyan fért bele mindez az új kötelezettségekkel járó képesség. Nagy kár, hogy az első évek számos tanterv- és előadástervezetének kéziratái, a jelenlegi épületbe költözés hely- és felszerelésigényeit tartalmazó iratai, beadványai fellelhetetlenek. Nemcsak tartalmuk mutatja egy alig ismert oldaláról Fülep Lajost, hanem – és ez már nem meglepetés – olyan pontos és tömör, minden szokványtól eltérő fogalmazvány-nyelven íródtak, amely új „hivatalos” nyelv kialakulását segíthette volna elő.

Ehhez az energikus cselekvéshez tartozik jellemzőként a gyorsaság is. Akár veszületett türelmetlensége, akár a helyzet diktálta veszély elkerülése: mindig azonnal akart intézkedni, válaszolni a beérkezett írásokra vagy megfogalmazni a fellépő kíváncsi írásbeli alakját. Legtöbbször kézírással írta meg az adandó választ vagy javaslatot és behozta a tanszékre lemásolásra. A gépelést gondosan ellenőrizte, majd összegyűrtte és eldobta az eredeti fogalmazványt. Elve volt, hogy a „muszáj dolgokat” – ide tartozott a hivatali ügyintézés – azonnal kell elintézni, nehogy a minimálisnál több időt igényeljenek. Ezekben az első években – előbb említett tevékenysége érdekében – részt vett minden értekezleten, akár az oktatás, akár a művészettörténet valamely tudományos, szervezési vagy publikációs kérdésével volt kapcsolatos. Bosszantotta a sokat beszélés, a mellébeszélés, de tudta, hogy mi a vég-

cél és ennek kedvéért elviselte a számára terhes, hovatovább gyűlölt értekezleteket. Semmit sem nézett le a felmerülő kérdések közül mint számára nem méltót, szerényebb szinten elintézhetőt, sőt többnyire a hangot is eltalálta, amellyel igazáról a szembenállót meggyőzni lehetett. Ez annál figyelemreméltóbb, mert a köztudat mint nehezen megközelíthető, diplomáciai érzékkel nem rendelkező egyént tartja számon – és élete utolsó éveiben többnyire ilyen is volt.

Ez a szinte hivatalnoki pontosság, amit – természetét és belső elfoglaltságát tekintve – sokszor alig értettem, jellemezte tanári munkáját is. Soha nem mondott le előadást, az óra megállapított kezdetétől egy percet sem tért el, nem mulasztott vizsgát vagy megbeszélést. Szerette, ha előadás után a hallgató kérdéssel fordult hozzá, ha észrevehette, hogy a mondottakból valami továbbmunkál a fiatalban és nem sajnálta sem az időt, sem a fáradságot, sem saját könyvtára igénybevételét, hogy az érdeklődést kielégítse. Elsősorban nem a tehetséget nézte, hanem az emberséget – ahogyan ő mondta –, azaz azt, hogy a fiatal mennyire felel meg azoknak a magas emberi és szellemi ideáloknak, amelyek őt fűtötték. Mindannak, ami számára fontos, sőt szinte szent volt, a másik számára is fontosnak és szentnek kellett lenni. Mivel ez – természetesen – ritkán adódott, sűrűn csalódott és kezdeti érdeklődése gyakran teljes elfordulásáá, nem-érdeklődéssé vált. Nem vetett számot a másik fél – többnyire tapasztalatlanabb-tudatlanabb – másféle észjárásával, abból indult ki, hogy az igazi „tanítvány” azonnal megérti mesterét. Fel sem merült, hogy őt megérteni a szokásosnál bonyolultabb volt.

Fülep Lajos mindenkor a szellem birodalmának teljességét képviselte, olyan szélességben és mélységben, amivel jóformán egész életében nem találkoztam. Ez a tág érdeklődés minden művészetre kiterjedt, ezért nagyon méltatlankodott, ha a képzőművészetekkel foglalkozó fiatal, irodalom vagy zene terén, járatlan volt. Különösen bosszantotta, ha ezt jó képességű tanítványnál tapasztalta. Mivel ilyen átfogó képességekkel kevesen rendelkeztek, e téren is sűrűn támadt hiányérzete.

Még egy jellegzetességét kell itt említenem, ami professzori működése alatt sok keserves percet szerzett számára, de a másik oldalnak is sebeket okozott. Fokozódóan nem szerette, szinte gyűlölte Pestet, a „budapestiséget”. Minden ami laza és pontatlan, ami gyökértelen vagy túlságosan hajlékony, ami megalkuvó vagy álnok: az számára nem egyéni vonást jelentett, hanem a pesti atmoszféra bűne volt. A lazaságnál, a linkségnél jobban nem utált semmit és ha ilyet tapasztalt, hiába volt érvelés, kérések, nem lehetett őt meggyőzni esetleges tévedéséről vagy túlzásáról. Ez okozta alapjában kiváló emberismeretének számos kisiklását, olykor torzulását. A legtöbb esetben az első benyomás, az első beszélgetés alapján kitűnően ítélte meg az előtte lévő egyéniségét, főleg tanítványiét, akik fiatalságuknál fogva még nem tanulták meg az álnokságot, ahogyan ő mondta. Ha azonban csalódott bennük, azaz volt bennük hamisság vagy nem volt szent előttük egy olyan eszme, ami Fülep számára az volt – idetartozik a művészet minden magasabb értelemben vett ügye –, akkor az illető meghalt professzora számára. Korántsem merevség vagy saját nézetének elfogadtatása vezette, hanem eszméi magas mércéjéhez ragaszkodott és ez a gyakorlatban sokszor alkalmazhatatlan volt. Legtöbbször a „bűnös” előtte nem az egyén volt, hanem Budapest, amely megméltelyezett mindent és mindenkit. Eközben büszke volt a város tehetségére és szépségére, semmiért nem adta volna oda fiatalkori éveinek idekötődő emlékeit, de kialakította magában egy gonosz és csalfa Budapest képét és ez erősödött benne, sokszor alaptalanul.

Ez a csalódottságból fakadó szenvedélyes felháborodás, amely már fiatalon a sok vihart kiváltott Munkácsy-kritikához vezette, olyankor hatalmasodott el rajta, amikor úgy vélte, hogy az egyén nem teljesíti azt a maximumot, amit a sors kegye képességek vagy szerencsés körülmények tekintetében neki lehetővé tett. Professzori minőségében is gyakran találkozott ilyen esetekkel, nemcsak a fiatal és kialakulatlan egyéniségek gyors, olykor nem világosan érthető alakulása folytán, hanem az ötvenes évek elejének sokszor torzító hatású atmoszférája miatt is. Ilyenkor nemcsak csalódottnak, hanem egyenest becsapottnak érezte magát, a tehetségét eltékozló fiatal nem megtévednek és keresőnek, hanem bűnösnek ítélte. Itt sem

csupán a saját maga tekintetében mindenkor felállított legmagasabb mérce vezette, hanem az a – nagyrészt helyes – tapasztalat, sőt meggyőződés is, hogy a fiatalok alakulásának éve nemcsak a szellemi és emberi alkat formálása szempontjából döntőek, hanem, hogy ezekben az években a teljesítmények szinte végtelenül fokozhatók. Elpocsékolta idő és erő tehát – így gondolta –, ha valaki ezeket a lehetőségeit nem használja ki teljes mértékben, még inkább azt, ha a fiatal egyéniség jellemtorzító habitusokat vesz fel.

E látszólag merev és a reális léptéket nélkülöző magatartása mellett, sőt ennek ellenére nemcsak érdeklődésben és megértésben, hanem jószágban és áldozatkészségben meglepő sok cselekedetre, még több gesztusra volt hajlandó. Elegendő volt azt közölni vele, hogy valakinek ilyen vagy olyan hiánya, nehézsége van, ami gátolja tanulmányait: kitűnő ötletekkel és nagylelkű kézzel talált megoldást. Egyetlen kikötése az volt, hogy az érintett soha se tudja meg, honnan a télikabát, a szanatórium beutalás, a gyorssegély. Mivel mindezt az egyetem is nyújtotta, de az igények természetesen túlhaladták a lehetőségeket, könnyű volt egy-egy többlet elintézését közéje keverni.

Amennyire szerették hallgatói előadásait, amelyek eleinte – a kevesebb tanszék okozta hiány miatt – világirodalmi és esztétikai kollégiumokat is nyújtottak, annyira félték tőle, mint vizsgáztatótól. Ilyenkor komoran és szótlanul ült, nem lehetett arcáról leolvasni, jó-e vagy nem a felelet. Pedig egyáltalán nem volt szigorú, nem kívánt részadatokat, előadásainak pontos elismétlését. Sőt, akkor örült, ha önálló nézetekre talált, ha maglonc helyett egyéni észjárású jelölttel találkozott. Ilyenkor azt mondta: van köze a művészethez. Másrészt nem törődött azzal, hogy remegnek vizsgái előtt, mert úgy vélte, ez valami gyerekes gyöngesség jele és nem szívesen számolt azokkal az idegtényezővel, amelyek általában jellemzik a vizsgázókat. Ezért fordulhatott elő, hogy közepes képességű vizsgázó, ha bátran felelt, jobb jegyet kapott olyan kiválónál, aki gondosan megtanult és folyamatosan ledarált feleletével alapján boszszantotta. Nagyon ritkán buktatott, ezt nem tartotta célravezetőnek, helyette kíméletlenül eltanácsolta a legelején a neki nem megfelelőket. Ezek a sokszor komoly megrázkódtatást okozó sommás kijelentései nem mindig voltak indokoltak, de abból a mély meggyőződésből fakadtak, hogy tartozik a művészet nagy kérdésének az igazmondással, még ha fáj is. Mert akinek fontos – mondta –, az kibírja, sőt erősödik általa és mindent el fog követni, hogy igazát, azaz professzora tévedését bebizonyítsa. Az ilyen eseteknek – melyek természetesen nem lehettek gyakoriak – rendkívül örült és utólag is büszkén mondta, semmi sem lett volna belőle, ha első buta feleleténél nem szidom össze. Ez is hozzátartozott ahhoz, ahogyan élesen elkülönítette tanítványait – ezek az értékesek – a hallgatóitól, ezek a többség.

Magas emberi igényessége és szigora ellenére soha nem engedte, hogy a végzős hallgatót elbocsátó „jellemzésbe” negatív vonások kerüljenek. Bizott a fiatalság fejlődőképességében, ami korántsem zárul le az egyetemi évekkel, de tudta azt is, hogy idegen szemek sokkal hátrányosabbat tudnak kiolvasni a talán bizonytalan szavakból. Ha nem való a területre, korábban kellett volna megmondani – volt a véleménye. Most, amikor kilép az életbe, semmi felesleges nehézséget ne okozunk. Az ilyen tanulmányidőt lezáró jellemzései is, mint minden hivatalos fogalmazása, hihetetlen tömör volt, lényegre törő és félreérthetetlen.

Rendkívüli képességeinek tartozéka volt nagy nyelvkészsége is. Hónapok alatt tanult meg, túl a 60. éven oroszul és minden öt érdeklő művet eredeti nyelven olvasott, latint és hébert beleértve. Nem tudom, hány nyelven olvasott, de biztos, hogy olaszul és franciául anyanyelvi szinten beszélt. Ezt természetesnek és nem valami különös képességnek tartotta. Ha egy hallgató közölte, hogy ezt vagy azt nem olvasta, mert nem ismeri azt a nyelvet, olyan csodálkozó felháborodással nézett rá, mintha féllábú közölte volna, hogy versenyfutó kíván lenni. Mert szerinte minden nyelv néhány hetes megerőltetéssel megtanulható, legalább passzive, ha az illetőt komoly érdeklődés fűti.

Fülep Lajos professzori működésének második, években számosabb felében a kezdeti lelkesedés, mondhatnám bizalom és jóhiszeműség megtorpant. Sok csalódás

és bosszúság érte, sokszor nem vihette keresztül az oktatásra, tanmenetre, szelektálásra vonatkozó javaslatait. Sőt, a maga rendkívüli igényeihez mért követelményei olykor inkább ellenállásba ütköztek, semmint megértésre találtak volna. Mindig túlérzékeny természete, ezen a számára oly fontos egyetemi helyen még érzékenyebben reagált minden valódi vagy vélt kudarcra. A helyes lépték iránti érzéketlensége, a dolgok reális mértékének és súlyának semmibevevése – ha számára fontos kérdés forgott fenn – okozta, hogy mindjobban visszavonult, professzori tevékenysége is egyre szűkebb körre koncentrált. Igazán szívesen csak néhány tanítványával, főleg aspiránsaival foglalkozott vagy azokkal a más területekről érkező és körje sereglő fiatalokkal, akik közt – szerinte – megértésre talált. Miközben a maga igazságáról rendíthetetlenül meg volt győződve és eszméiből semmit sem engedett, mindinkább a kevesek, az egyesek érdekelték és nem a nagyobb létszámú hallgatóság. Nagyjában válogatás nélkül fordulhatott hozzá mindenki tanácsért, útbaigazításért. Lakásán is felkereshették, de sem ülésekre, sem összejövetelekre nem ment többé szívesen. Hogy az önmagába zárkózás mély sebet takart, mutatja az, hogy korábbi harcosságát sem folytatta, mert úgy látta, hogy fellépése, odaállása veszélybe hozza a jót is: ez fokozatosan mindent betöltő állásponttá vált. Kialakult benne az a téves meggyőződés, hogy az ellenállás – amibe olykor ütközött – személyének és nem az ellenállás tárgyának szólt. Mivel ő nem engedett, a teljes passzivitást, visszavonulást választotta. Teljesen visszavonult hát mindentől és szinte mindenkitől, feladva nemcsak a művészettörténettel, hanem annak képviselőivel korábban fennállt jó kapcsolatait. És amikor nyugalomba ment – de az egyéb visszavonulásra kissé készítették is –, a magunkra-maradás dermesztő riadtságában is tudtuk, hogy az általa túlérzékenyen észlelt jelenségek nem személyének szólnak. Noha ekkor még kitűnő testi és szellemi erő birtokában volt, alig lehetett valaminő szakmai szereplésre rábírní és minden apró hibát személye elleni mozzanatnak ítélte. Ennek következményeként csakhamar teljes visszavonulás következett be, mint ahogyan korábban is inkább az elvonulást, mint a cselekvést választotta volt. Bár ez a mag és mások elé állított magas igényekből fakadt és túlérzékeny lényéből, volt igazi magja is. Fülep Lajos összetett egyénisége, félelmetes esze és akarata olykor bénítólag hatottak a külvilágra, amely kevésbé tapintatos gesztusokkal felelt. Idő előtti elszakadása a művészettörténet ügyétől nem bénította meg sem saját munkáját, sőt néhány tanítványával való foglalkozását sem.

A Fülep Lajos által levont következtetés túlzott volt és súlyos helyzetet teremtett elsősorban hívei számára. Azóta sok minden változott, az ellentétek tompultak, Fülep Lajos nagyságát mind szélesebb körök elismerik. Akik közel kerülhettünk hozzá, életünk nagy nyereségének tekintjük.

A PEDAGÓGUS

Miután Fülep Lajos 1955-ben megírta *A művészettörténelem megszűnése az egyetemen* című újságcikkét, némiképpen megváltozott a művészettörténet hallgatóinak létszáma az egyetemen. A kétszakos tanárképzés keretében az 1957–58-as tanévben tizennégy nappali hallgatót, az 1958–59-es tanévben tíz nappali és három levelező hallgatót vettek fel, részben közvetlenül, részben kérésükre más szakokról való átvétellel művészettörténet szakra, amely tanári és múzeológusi képesítést egyaránt adott. E két évfolyam huszonöt hallgatójának adta elő az 1957–58-as, illetve 1958–59-es tanév mindkét félévében heti egy órában Fülep Lajos a *Bevezetés a művészettörténetbe* című kollégiumot. A kollégium anyaga egyfelől a művészettörténettel korábban igen keveset, vagy semmit nem foglalkozó elsőéves egyetemi hallgatók jegyzeteiben maradt fenn. Másfelől Fülep Lajos hagyatékában, feltételezésünk szerint, fellelhető a kollégium menetének, lényeges mondanivalójának és az ajánlott irodalomnak feljegyzése is, mivel a két évfolyam hallgatóinak emlékezete szerint Fülep Lajos minden előadáson ugyanazt a pepita füzetet rakta ki maga elé a tanári asztalra.

E kollégium néhány fő gondolatának felidézése előtt, előre kell bocsátanunk, hogy a rekonstrukció munkáiához, amelynek csupán a kezdetén vagyunk, eddig az említett füzetet nem használtuk, hanem csupán néhány hallgató jegyzetét.* Megkíséreltük rekonstruálni Fülep Lajos egykori szavait. Tudatában vagyunk annak, hogy a jegyzetek így csak töredékeiben idézik fel az elhangzott előadásokat. Ezért munkánk aligha tartozik Fülep művészettörténeti nézetei történeti felméréséhez, hanem sokkal inkább pedagógusi munkássága egyik fontos momentumának szemléltetéséhez. Ez akkor is így van, ha szükségtelennek látszik a jegyzet anyagának bármiféle pedagógiai módszerekkel történő összevetése, mert ezzel arról az elsődlegesen fontos kérdéstről, hogy *mit* tanított Fülep Lajos e kollégium keretében a sokkal kevésbé fontos és feleslegesen agyonbonyolítható *hogyanra* terelődne a figyelmük.

A kollégium Fülep módszere szerint nem tudománytörténeti bevezetést jelentett. A tudományágat Fülep a *művészettörténelem* terminussal jelölte, s bár a kollégium során példaként említette a tudomány egyes képviselőit, módszereiket és interpretációikat, távol állt attól, hogy a tudomány történetének adatait és eseményeit ismeresse. Fontos megállapításként közölte viszont már az első előadásokat, hogy a művészettörténelem tudomány tárgya a művészet története. s hogy ez a kollégium a művészettörténetbe, a művészet történetébe fog bevezetést adni, tehát nem a tudomány, hanem annak tárgyával foglalkozik. Jelezte, hogy ez sem időben, sem térben nem kis terület, hiszen az egész Glóbus művészetét jelenti (a primitív népeket is!) s azt az őskori művészetnél kezdődő óriási nagy komplexust, amely teljes egészében még nincs is feltárva. A tudomány tárgyának tágasságát hangsúlyozva helyezte be a művészetet az emberiség történetébe, majd elválasztva az ember másnemű alkotásaitól sajátos, önálló jegyeit kereste. Fülep egyik első konkrét példája az altamirai barlangfestészet volt, amelyről, nem mulasztotta el kijelenteni, hogy igen magas rendű művészet. Nem mondható el, hogy a művészettörténet példái a későbbiekben időrendben sorakoztak volna fel az előadásokon. A távoli területek közötti összefüggéseket és különbségeket igen változatos korú, műfajú és technikájú alkotások említésével

* Az 1958—59-es tanévben Molnár Veronika írta le igen részletes jegyzetben az órán elhangzottakat. Jegyzetét összevetettük az 1958—59-es tanév hallgatói közül Dávid Ferenc és Marosi Ernő, az 57—58-as tanév hallgatói közül Pap Gábor és Szabó Júlia vázlatosabb jegyzetével.

érzékeltette. Ezeket, teljesen természetes és egyszerű módon, azok közül a műalkotások közül válogatta ki, amelyeket különösen jól ismert, nagyon szeretett, s így mindig igen alaposan és érzékletesen le is írta a hallgatónak, amennyiben pedig versről vagy énekről volt szó, akkor néhány sorát elő is adta. A képzőművészeti és irodalmi példák közül néhányat említünk csupán, amelyet Fülep Lajos, *vetítés nélkül*, csupán szavakkal idézett föl: az altamirai barlangrajzokkal együtt kerültek említésre a néger plasztikák, a görög tanára szobrocskák, Goya női portréja a Louvre-ból, Manet női portréja a budapesti Szépművészeti Múzeumból, Grünewald isenheimi oltára, Rembrandt rézkarca a dísznőről, Dürer Mária életéről készített fametszet sorozata, szárvasbogárt ábrázoló rajza, M. S. mester Vizitáció képe, a Parthenon friz, a Sixtina, Cézanne önarcképe, Klee vonalrajzai, s egy kehely 1513-ból Magyarországról. Magyar költészetből a Szeptember végén és a Kis kece lányom kezdetű népdal, világirodalomból a Divina Commedia, Verlaine: Chanson d'automne-ja, Rimbaud-tól: A magánhangzók szonettje, Shakespeare III. Richárdja, a japán kis kétsoros versek. A példák ismereteket tételtek fel és olvasásra, műalkotások megismerésére ösztönöztek.

A művészet történetébe való bevezetés először azzal foglalkozott, hogy mi a művészet, s a műalkotások sajátosságainak logikai megközelítése közben igen erősen utalt azok érzékelhetőségére. Fülep a verbális ismereteken nevelkedett hallgatókat a vizuális gondolkodás alapformáira vezette rá. *A műalkotást a természeti produktumoktól elválasztva emberi produktumként határozta meg*, kiemelte, hogy a művészet *materiálisan érzékelhető*. Úgy tűnik, az érzékletesség fogalmának megvilágítását az 1958/59-es tanévben még részletesebben feladatául tűzte ki Fülep Lajos, mert ekkor hosszabban időzött a kérdéssel, többször visszatért rá, s mint az egyik, igen részletes jegyzetből kiderül, ilyen alapigazságok ismétlését tartotta fontosnak, hogy „a műalkotás tapintható, látható, hallható, érzékszerveinkkel felfogható. A műtárgy érzékletes tárgy, tehát nincs érzékelő szubjektum nélkül. Ebben különbözik a természeti tárgytól. A kő az kő az ember nélkül is, de nem szobor. Ember nélkül a műtárgy éppen olyan fizikai objektum, mint bármely más. Az érzékeléshez szubjektum szükséges, maga a szubjektum természeti produktum is, valamint egy közösség konvencióinak produktuma.” (Fülep keveset és nem szívesen használta a társadalom kifejezést. Helyette pozitív és negatív értelemben egyaránt a *közösség kifejezést* használta a német *Gemeinschaft* értelmében. *A konvenció* szót mindig elítélő hangsúllyal ejtette ki.) A művészet létrehozásának és felfogásának emberközpontúsága tehát nemcsak „Az ember a legcsodálatosabb” görög eszményének szellemében szerepelt Fülep Lajos bevezetésében, hanem negatívumként is, létrehozó és felfogó közötti fényvéknél is nagyobb távolságok közösségi (társadalmi) meghatározottságának ismeretében. Ilyen szituációk ismertetésére Fülep szívesen használt természeti hasonlatokat: „A sugár meg a világmindenségbe, meg, amíg bír. De ha nincs valaki, aki érzékszerveivel felfogja, nem fényként megy, csak hullámként... A világ elvben végtelen, a valóságban nem az, mert felfogóképességünk nem végtelen. Mindez megjelöli azt is, hogy ebben a relative végtelen világban mi is az emberi kultúra tulajdonképpen.”

Kevésbé poetikusan fogalmazta meg az érzékelés, az esztétikum felfogásának problémáit, amikor kijelentette: „Az ember két lábon járó konfekcióproduktum. Csupa keszen kapott dologgal találkozunk. Mi mindig arról beszélünk, amit tudunk, olvastunk, hallottunk. Nagyon nehéz megmondani, hogy itt, vagy ott mit látunk. Amit a valóságban látni lehet, hallani lehet, azt az emberek nagy része soha nem érti meg. *Ki kell, hogy törjünk ebből!* A szerelő-életből át kell kerülnünk az *érték-sztérába!*”

Ez a szféra legalább annyira fontos volt Fülep Lajos művészet meghatározásában, mint a művészeti alkotás érzékelhetősége. Az értékelés egyszerű és konkrét formáját az érzékeléssel kapcsolta össze (műtárgyként sem tudok semmit felfogni, ha nem értékelem), ugyanakkor az értékelés viszonylagosságáról és az érték objektivitásáról szóló fejtegetésekbe ismét bekerült a művészet történeti léte, mint a viszonylagosság oka. Érdekes és figyelemreméltó, hogy bár Fülep a viszonylagos és változó értékelésre igen sok ismert és kevésbé ismert példát említ a művészet történetéből,

érezhetően sokkal nagyobb, sőt elsődleges jelentőséget tulajdonít az érték objektívitasának, amelynek létezését nemcsak a tétel többszöri ismétlésével, hanem több irányú megközelítésével igyekszik bizonyítani. Az érzékelés és értékelés közös objektív alapjait keresve a műalkotás jelentésének *érzéki konkrétságához*, másképp mondhatatlanságához jut el egyfelől, tehát ahhoz, hogy a képen nem mindegy a szín, a forma, a méret viszonya, a versben a hangok, a szótagok egymásutánja, s hogy az érték ott van a műalkotás minden részében, minden porcikájában, ami érzékelhető; másfelől viszont a színek, hangok fiziológiai tulajdonságaitól ismét visszajut az emberhez, s az ember világában is az *erkölcsi szférához*.

Az etikai és esztétikai értékszféra közeli rokonsága, egymáshoz való viszonya sarkalatos pontját képezte Fülep Lajos művészetről adott meghatározásának. Sem az egyiket, sem a másikat nem tekintette emberen kívüli, vagy emberfölötti autonóm területnek, noha megemlítette, hogy minden értékben van valami végső, ami fogalmakkal nehezen definiálható. Az érték és értékelés alapvető fontosságát időnként olyan lírai formában igyekezett figyelmünkbe ajánlani, hogy „ha nincs értékelés, nincs értelme az életnek sem”, máskor viszont csupán tömören így fogalmazta meg: *„Az értéknézet világnézet is egyben”*. Fülep mind az érzékelés, mind az értékelés számára, az ember számára adott maximumokban jelölte meg a feltérképezhető területeket. Az érzékelés különböző fajtáit elemezve az esztétikum érzékelése és értékelése alapfeltételének a *konkrét érzékelést, konkrét szemléletet* tekintette, amelyet viszont nemcsak a művészeti alkotásokra, hanem minden érzékelhető és értékelhető tárgyra kiterjesztett. A konkrét szemlélet a tárgyak tulajdonságainak kimeríthetetlen gazdagságát tárhatja fel. Ez a gazdagság éppen úgy jellemző a köznapi tárgyakra, mint a versre, a festményre, vagy szoborra. Okfejtésének következő lépésénél Fülep eljutott ahhoz a gondolathoz, hogy a *konkrét tárgyak jelentésvilága* a konkrét nyelv, a művészet nyelve, a művészetten kívüli valóságban létező tárgyakkal és tulajdonságaikkal éppen az érzékelhetőségében rokon. Fülep a művészetet – bizonyára szándékosan és felvilágosító célzattal – ebben a kollégiumban igen élesen elválasztotta a tudománytól, a tudományos megismeréstől, a fogalmi analízistől, amelyeket a műalkotás konkrétságával ellentétes absztrakciónak nevezett. „Ha mindent el tudnánk mondani absztrakt nyelveken, mi szükség lenne a művészetre? – tette fel élesen a kérdést, s válaszul ezt adta: „Az esztétikai jelentés más nyelvre lefordíthatatlan, nem fejezhető ki logikai-grammatikai eszközökkel”. A jegyzeteket olvasva érezhető, hogy számára nem volt elsődlegesen fontos a műtárgy izolálható jelentésrétegeinek feltárásához szükséges segédeszközök gyakorlati alkalmazása – bár ezekről különböző felsorolásokban említést tett –, hanem sokkal inkább a műtárgy teljes gazdagságának átélése az élményben, s az esztétikai élmény konkrétságának szoros összefüggése az ember teljes élményvilágával, ítéleteivel, erkölcsével és cselekedeteivel. A művészetfilozófia és az életfilozófia közelségével, vagy a művészet és világnézet összefüggéseivel foglalkozott Fülep Lajos ezen a kollégiumon? A Bevezetés a művésztörténetbe című előadásorozat hallgatói nehezen tudtak volna erre a kérdésre válaszolni. Az azonban jellemző, hogy nemcsak nagy számú képzőművészeti műfaj és technika pontos és alapos leírására, nemcsak néhány jelentős művésztörténész (Wölfflin, Panofsky) és filozófus (Kant, Hegel, Lukács György) gondolkodási módszereinek és tudományos eredményeinek jellemzésére törekedett Fülep Lajos ebben a két félévben, hanem arra, hogy megismertesse a művésztörténet-művészetelmélet és esztétika közös kategória-rendszerét, s ezek összefüggését az etikai kategóriákkal. Önálló gondolkodóként, művészetfilozófusként összefüggéseket keresett az emberi közösségek különböző mértékei között. Egyes korokban, így saját korunkban is a közös mértékesség hiányát nemcsak megfigyelésekben konstataulta, hanem alapvető kritériuma volt az az erkölcsi mérték, hogy ha valami nincs is, azért munkálkodni, cselekedni kell, hogy legyen.

A KORPROBLÉMA FÜLEP LAJOS ÍRÁSAIBAN

Kevés szó akad ma történetírásban és történetfilozófiában, amit gyakrabban – s természetesebben – használnánk a „kor” fogalmánál. S ugyanakkor aligha van alapjaiban vizsgálatlanabb. A történetírás, amióta csak létezik, valószínűleg mindig is önként érhetőnek tekintette; olyasminek, amire kár lenne szót vesztegetni. A történetfilozófia XVIII. századi nagy megalapozói közül Vicot és Voltaire-t ugyan erősen foglalkoztatta a kor-kérdés, de a hihetetlen mértékű forrás-bővülés – érthetően – csak hamar elterelte a töprengésre hajlandó történészek és a történelem iránt fogékony filozófusok (mindkettő elég ritka jelenség) gondolatait a *kontextus* és a *textus* – az összefüggések és a szöveg – irányába anélkül, hogy akárcsak érintették volna a tulajdonképpen-való alapkérdést, a kor fogalmát. Értetlenül haladt el mellette a pozitívista és a szellemtudományos inspirációjú történetírás és történetfilozófia is, Buckle voltaireánus és Dilthey vicói inspirációja ellenére. És tán jobb is, hogy így járt el, hisz megoldásaik épp a voltaire-i és a vicói hagyományokból kibomló területeken – Várkonyi Ágnes, illetve Erdélyi Ágnes terjedelemben különböző, de mélységben megegyező bevezető tanulmányai eléggé igazolták – szükségképpen „koruk” korlátaiba ütköztek. S nemigen járt szerencsésebben a kor fogalma a többi történetiszemlélettel sem. A historizmus különféle áramlatai és árnyalatai eleve Istentől, illetve a Néplélektől teremtettnek tekintették a korokat. A történetfilozófia „logikai pozitívista” korszakát inauguráló R. G. Collingwood metafizikát orrontva – nem egészen alaptalannul persze – a „kor” fogalmában, eleve kihagyta a történetírás meta-nyelvét kereső fejtegetéseiből. Az analitikus történetfilozófusok pedig – megváltójuk, Wittgenstein rugalmasan interpretálható intencióihoz híven – visszatérően (meta-szinten keresztül) a nyelvhez, megteremtették a történettudományos „elbeszélés” minuciózusan kidolgozott „lingvisztikai” modelljét, anélkül, hogy közben akárcsak észre is vették volna a „kor” fogalmában rejlő buktatókat. Nyugodtan állítható tehát, hogy történetírásban és történetfilozófiában ma kor-probléma nem létezik. A „Zeitgebunden”-ség természetesnek vétetik, s ha valami, hát legföljebb az okoz gondot a történésznek, hogy miként rekonstruálja minél „korhűbben” a „kötöttség” minél több kötelét.

*

A nagy kérdések azonban rendszerint nem tűnnek el azon nyomban a világból, ha a szakemberek cserbenhagyják őket. Vegetálhatnak vagy akár virulhatnak is a perifériákon, burjánozhatnak dilettánsok képzeletvilágában. Így történt ez a kor-kérdéssel is: többé-kevésbé átalakult formában nyugtalanította a nagytörténelem perifériáin szakmává izmosodó művészettörténet-írást, művelődéstörténetet, tudománytörténet-írást, eszmetörténetet. És csillapíthatatlanul izgatta a különféle rendű és rangú dilettánsok fantáziáját; nékik ugyanis – amennyiben valódi „dilettanti” és nem csupán sznobok – épp a fantázia a nagy lehetőségük és előnyük a szakemberekkel szemben. A különféle művészet-, kultúr-, tudomány- és eszmetörténeti kormeghatározások és a dilettáns korrajzok azonban többnyire valamilyen kész konstrukcióval – stílusáramlatokkal, tudományfejlődés-modellekkel, kulturális kódokkal, értékrendszer-változásokkal, kultúrtaxonómiával stb. – állanak elő, s így a tulajdonképpeni problémát – legalábbis általános szinten – szintén megkerülik. És éppen itt, és éppen ezért fontos Fülep Lajos filozófiája és történetírói gyakorlata.

*

Fülep Lajos a monarchiabeli publicisztika kicsiny és kivételesen rangos – hisz olyan neveket tartalmazó, mint Ady, Szabó Ervin, Karl Krauss – élmezejéből csepett fiatalon Firenzébe. Két felforgató élmény kísérte: Ady poézise és Cézanne piktúrája. Két hatalmas jelkép-erdő; s a jelkép-erdők – ez épp a jelentőségük – mindaddig bolyongásra kényszerítenek, amíg az ember az igaz utat nem leli. Az igaz út azonban önerőből meglelhetetlen, szellemi vezető kell a megtalálásához. Fülep Vergiliusza Asszisi szent Ferenc és Dante volt. Ők mutatták meg az utat a Monarchia és a korabeli Európa poklán keresztül Itália – egy szellemi de a mindennapok hétköznapi és ünnepi valóságaiban gyökerező Itália – Purgatóriumához. A poverello és a büszke száműzött alakja nekünk kibékíthetetlenül ellentétesnek látszhat, de Fülep még élte is a bartóki normát, s így gondolkozásának megközelítésénél eleve le kell tennünk a harmónia igényéről. Fülep Lajos – zenei szakszerűséggel értve a szót – diszharmónikus lélek, filozófiája – hasonlóan Karácsony Sándor ellentéteiben is és éppen így mélységesen rokon gondolkozásához – a kakofónia élményéből sarjad. A mélységes keresztény alázat és a világbíró – azaz viláigazító – gőg az ő szellemi útjukon komplementer és elválaszthatatlan, úgyannyira, hogy önmagukban nem is léteznek, hiszen csak eszmei képei egy valójában létező – és így jelenségvilág fölfogására alkalmas – kölcsönhatásnak. Ez a kölcsönhatás a tulajdonképpeni Vergiliusz, akinek jelenlétében és jelenléte miatt a világ körein szem elé kerülő jelenések és jelenetek – Nietzschétől Csontváryig, a beuroniai művészetétől a vár kupolájáig – szükségképpen értelmeződnek és ítéletnek, pusztá megjelenésük által. Vergiliusz útmutatásában azonban megváltozik a dolgok mérete, vonatkozásrendszere és következésképpen jelentése. Mennyire mássá, felismerhetetlenségig újjá alakul például Odüsszeusz az Inferno huszonnadodik énekében! S az alakváltozás folytán hogy megváltozik az elbeszélés egész jelentése! S vajon Kolumbusz, vajon Kopernikusz korát siettetette-é, mennyiben siettetette, hogy Dante a pokolban látta – és láttatta – Odüsszeuszt Heraklész oszlopain túl bátran Nyugatra törni, s közvetítette büszke biztatását:

„Gondoljatok az emberi erőre:
nem születettek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!”

„ma per seguir virtute e conoscenza”; mert lám Babits Mihály művészete is hiába próbálja az „emberi erőre” és az „előre” mesteri összecsengésével megoldani a „vitru” lefordítását, nem sikerül, nem lehetséges, a magyar textus épp a kulcs-szó *hiányával* utal – tudós tanulmányoknál jobban – a dantei kontextusra, s egyben mindenféle „belső megértés” és „beleélés”, minden kor- és eszmehű rekonstrukció reménytelenségére. A korok nem tárulkoznak, sosem tárhatók föl geológiai rétegek módjára; a történetírás stratigráfiai modellje naiv képtelenség. A „kor”, amihez a kisebb-nagyobb alkotások mintegy „vezérkövületként” lennének hozzárendelhetők, merő kitalálás, üres absztrakció. Alkotással a kor s megfordítva: az alkotás a korral sohasem datálható. Vagy legalábbis azóta nem, mióta az ember nyomát nemcsak kőszközők, hanem barlangfestés és vésett grafika is jelzi. A Lascaux-i barlang művészeit például sok ünnepelt jelenleg is élő vagy nemrégiben meghalt festőnél szívesebben és több joggal tekintheti kortársának az ember. Vagy Fülep Lajos sokkal kevésbé vulgarizáló meghatározásával szólva: „melyik a művész, költő, író kora, a születésétől a haláláig terjedő idő vagy annál több, s ha több, akkor miért mennyivel több? a többnek mi a kritériuma?... Danténak vajon akkora és olyan kora volt, mint a „bello ovile” Firenze népének akkor, amikor ő élt, vagy fordítva, a társadalom nagy többségének az övével naptár szerint azonos kora mindenképpen azonos volt az övével? amikor a nagy többség meghatározta önnön korának milyenségét, teljesen meghatározta Dante korának milyenségét is? Vagy: Goethének akkora és olyan a kora, mint feleségéé, Christianéé, a „Bett-schatz”-é és mint a korabeli német népé, amellyel naptár szerint azonos? Vagy: a Finnegans Wake-nek akkora a kora, mint a „Megy a juhász a számaron-nak, s a számaron ülő juhászé olyan, mint a vers költőjéé?” A példák folytatódhatnak, s

Fülep más írásaiból is hosszan sorolhatók; de ennyiből is nyilvánvaló, hogy „a kor fogalma korántsem olyan egyszerű, mint amilyenek a szokásos emlegetése és számonkérése véli. Ellenkezőleg, egyik legbonyolultabb és legnehezebben bánható fogalom”.

A Rembrandt-évforduló ürügyén, 1956. október 19-én elmondott tanulmányában mutatta meg Fülep, miként „bánható” mégis a kor-fogalom, hogyan kereshető meg nem „egy” kor hanem a *mi* korunk szellemi határai, hogyan határozód-
nak meg a nagy alkotásokban; hogyan különböztethető meg a magunkénak-érzés biztos kritériumával a „kortárs”-ság és a „honfitárs”-ság az „egyidejűség” és az „egyhelyűség” esetlegességétől. De a magunkénak-tudás, a „vállalás” – ez a lényeges Fülep koncepciójában – semmiképpen sem szubjektív vagy pláne önkényes. Ellenkezőleg, objektív kritérium. A vállalásnak, a vállalhatásnak objektív feltételei vannak, a kortárság esetében csakúgy, mint a honfitárságéban. *Ennyi* a kor-problémában az objektíve megfogalmazható. A többi – mondjuk aranykor, reneszánsz, barokk, középkor, a dinamó kora, XIV. Lajos kora, Napoleon kora, az elektromosság kora, atomkor és így tovább – merő szubjektív történelem-ideológus konstrukció. Objektíve meghatározható kritériumai sohasem ilyen vagy amolyan „kor”-nak, hanem csak a „kortársi” kapcsolatoknak vannak, mert ez a történelem-konstrukciókkal ellentétben csakúgyan létező reláció, valami időbeli-szellemi haza. Rembrandt kortársi mivoltát például a valósághoz való ama új viszony, a valóság ama hatalmas értékelkedése határozza meg, ami miatt a „természet tudományos ismerete” lett – napjainkig – „a végső igazodtató”. Honfitársi viszonyukat pedig – Európa szenvedésének és háborúk ellenére is evidens egységén túl – meghatározza „a festőiség égővén” művészetének specifikuma. „Születetett volna magyar földön is, a természeti valóságban itt is megvolt hozzá minden, a párás víz és a számlálhatatlan árnyalatban káprázó-gőzölgő végtelen síkság a Duna-Tisza és más folyók mentén, a franciás hajlatú, kékellő dombok, Buda rokon környéke, a Balaton impresszionizmust lehellő-hívó szüntelen vibrálása-változása, a hollandi ízű csatornák és valamikor a rokonságra figyelmeztető felkiáltó jelekként (nem külsőséges jelek – ez a fajta szél és levegő kell hozzájuk) a szélmalmok is. S ha nem itt született, más oka volt, de mikor ez a nemzet a maga valóságára ismert a kortársi művészetben és magáévá fogadta, amikor a földrész nagyobbjaival – azután, hogy a messze múltban nagyot produkált, s utána sokáig idegenek tettek helyette szinte mindent, maga szinte néma volt – kortárs és honfitárs tudott lenni, ez a kis nemzet nagyokat megelőzve időben és minőségben az elsők sorába lépett. Nem egy kaptafára ütötték ezt a magyar festészetet, elég gazdag hozzá, hogy többféle merjen és tudjon lenni, de elágazásaiban is egységesen beletartozik a kor, a természeti valóság és a festői stílus nagy közösségébe.” Beletartozik a *kor* és a *haza* egymástól esszenciálisan elválaszthatatlan erejével. A művelődés – mindenféle művelődés – szükségképpen szellemi honfogalás és minden szellemi szegényedés hazavesztés, hontalanodás. Ezért kellett, ezért kellene immár mindig a magyar művészet tárgyalását a görög művészettel – kor- és honfitársainkkal a plasztikában – kezdeni; ezért végződik Fülep *Magyar művészet-e* 1916 tavaszán – 1922-ben jelent meg a befejező rész a *Nyugatban* – szükségképpen Cézanne tárgyalásával. Cézanne-ével, aki kortársunk és honfitársunk, erről értesített a szemtanú hitelességével és szenvedélyességével Fülep Lajos. Ennyi a „kor” kérdésében a történelem feladata. Ezt példázzák Fülep hosszabb-rövidebb történeti írásai, az olasz irodalom nagyjait tárgyaló könyvnyi tanulmányoktól az afféle rövid újságcikkkekig, mint az 1930-as nagy világválság okait megvilágító kicsi írás, a *Pécsi Napló*ban. Sohasem „oldja meg”, sohasem zárja le a kérdést; az ő értelmezésében a „kor” nem kész rekonstrukció. Az ő széles szellemi hazákká táguló kora szükségképpen és örökre nyitott kategória; *praesens imperfectum* a történet alakításának és szenvedésének – a múlt és a jövő megbűnhődésének – eleven és emberi közegében. A kérdést közvetítette és a kérdezőst; a történetíró föloldhatatlan felelősségét tudatosította. A megrendülést a történet, a történetek valósága miatt.

Vagy Fodor András szavával élve, szebben:

„Hányadik este már? Talán az ezredik.

.....

Hol is vagyunk?
A Széher-uton 1970 nyarán,
vagy
a Kárhágói háboruk korában?

Egy férfi áll közöttünk.
Feszült arcával iszonyatba néz.
Megrendült, fátyolos-rekedt
hangon jelenti szemtanúként:
ot lent Sziciliában,
a kőbányákban hogy veszett el az
athéni ifjak színe-virága...”

ALBERT ZSUZSA

Belső idő

*Mérd az x és y tengelyekhez
folyó folyásához
csillagok járásához.
Tömegét, kiterjedését, súlyát
vonzását mindig azonosnak találod.*

*

*A leselkedő pusztulás elé:
öt halat, három kenyeret
megrakodva a maradékkal
újból széjjeloszthatón
békén a vízzel, széllel, földdel,
igazságukkal duzzadón.*

*

*Könyvek között
a lámpa tővében,
meséktől, lelkiturdalástól,
szédelegve az álmoságtól,
virrasztva őszi betegség felett.
Fényképeim az ifjúságról
téged mutatnak, nem engemet,
nem harcoltok a szomorúság ellen,
fényképeimen mindig nevettem,
már nem nevetek.
Fegyvert a lábamhoz,
kezem oldalamhoz,
megtérek magamhoz.*

SZABÓ EDE

EX LIBRIS

EURÓPA (ÉS A VILÁGLÍRA) „ELRABLÁSA”

Agenór türoszi király fia, Kadmosz építette föl Théba városát, s ő adta az első írást is a görögöknek. Európát, Agenór szépséges leányát ugyanis a szoknyavadász Zeusz, bika alakot öltve, elrabolta, Kréta szigetére vitte. Ebből a nem éppen törvénytelen, de isteni, legalábbis félig isteni nászából született az első „Minosz”, az első krétai király, a Mediterraneum nagy törvényadója és államalapítója. (Közbevetőleg: a félig ember, félig bika szörnyeteg Minotaurusz ennek a Minosznak a dédunokája...) S Kadmosz, aki apja parancsára az elcsábított Európa keresésére indult, hosszú és eredménytelen bolyongásából vitte haza népének a *föníciai írást*. Ebben a mítoszban – amely különben az elmondottaknál sokkal színesebb és szerteágazóbb – benne rejlik hát a föníciai, krétai és görög műveltség egymásrahatása, összeolvadása, szinte egész mai kultúránk születése. (Mindehhez persze hozzá kell még számítanunk a későbbi etruszk és római elemeket is, hogy csak a legfontosabbakat említsük.)

Az egyre nagyobb területen, sőt később világméretekben szétsugárzó európai kultúra sohasem zárkózott önmagába s nemcsak kincseket adott másoknak, de bőven kapott is a többi kultúrák kincseiből. Ma pedig nagyobb lehetősége van rá, mint valaha is volt, hogy még többet tegyen magáévé a világ minden kultúrájából. Érthető hát, ha az Európa Kiadó 1968-ban indított sorozata, a *Napjaink Költészete* – noha emblémája: a bika hátán ülő Európa –, címéhez híven eddig sem érte be csupán az európai líra „elrablásával”, magunkévá zsákmányolásával, hanem az Újvilágig is elkalandozott, például Archibald Mac Leish, Lee Masters vagy Octavio Paz esetében. S ha a sorozat nem kis részében hajdani mulasztások pótlását láthatjuk is, azért amit eddig nyújtott a *Napjaink Költészete*, már az is tele van izgalmas meglepetésekkel, tanulságokkal.

*

Edith Sitwell

Európa és a világlíra „elrablásában” ilyen mulasztás-pótlás és meglepetés Edith Sitwell kötete is, a *Káin árnyéka*. Bevallom, nem tudtam, hogy csak *tíz évvel ezelőtt* halt meg ez a különös angol arisztokrata hölgy, akinek a neve nekem nagyon távolról, homályosan rémlett csupán, testvérei, Osberth és Sachewerell nevével együtt. Föltételezem, hogy az angolul nem tudók közt nem én vagyok az egyetlen, aki eddig egy sorát sem olvashatta. Most – Szemlér Ferenc hű, gondos és lendületesen, szárnyalóan szép fordításaiból – végre képet kaphatunk a modern európai lírának erről a különös zenéjű, hangulatú, gondolatilag is értékes életművéről. Edith Sitwell tudatosan szakított a századelő hagyományos lírájával, új hangokra, új ritmusokra, új képi kifejezőmódra törekedett, s ez akkor is érdem, ha Apollinaire, Eliot vagy éppenséggel a kései Rilke felszabadító hatása érződik rajta. Verseiben hatalmas műveltséganyag zsúfolódik össze, képzettársításai gyakran igen távoliak: tudományos, filozófiai művekre, más költők egy-egy sorára, történelmi eseményekre céloznak; gondolatai és érzelmei látszólag szeszélyesen csapongnak. Nem könnyen s nem is mindig érthetőek ezek a versek, hisz ráadásul metaforáik is hallatlanul tömörek, képeik

gyakran szokatlanok, olykor bizarr és meghökkentő kép is akad bennük szép számmal. „Ez a versteremtés – írja utószavában Szemplér Ferenc –, akárcsak a zene és jó-részt a képzőművészet, elsősorban érzékeinkre kíván hatni és csupán áttételesen az értelemre, noha nem kevesebb eredménnyel.” Edith Sitwell többnyire a külvilág nagy-gon intuitív érzékelésétől felizzó, merész képekben fogalmaz, s benső forrongásait, tudatváltozásait önti tökéletes nyelvi formába. Ha témái sokszor furcsák, különle-gesek is, ha mondanivalója sokszor elvont is: mégis a természet friss, nyers ízeitől du-zad, feszül, illatozik, párázik ez a líra, magába gyűjt minden fényt, hőt, káprázatot. Nagy verseiben, amilyen az *Invokáció*, az *Öreg nő*, az *Euridiké*, *A hideg éneke*, a *Káin árnyéka* vagy a *Köszöntsük nagyjaink*, az emberiség történelmét, sorsát vallatja, Káin és Ábel, a rossz és a jó harcát idézi fel, mindig a jó, az igazság győzelmé-ben bízva; gyermekora parkjaiban bolyong, magányos lelkek örömét, fájdalomát tárja elénk, a pusztulással, rombolással, a földön ma is áradó vértengerrel, a háború, az atombomba borzalmával az emberi és emberhez méltó élet szépségét állítja szem-be, az „ember s ember közt méltóbb szeretetről” ír; a szegényeké minden részvéte s a gazdagoké, a pénz, a Mammon megszállottjaié minden utálat. „Tüzet tűzhelyre, égbe, emberi szívekbe” – írja Benjamin Brittennek szóló versében:

*Az igazat köszöntsük,
ki nem itélni jött, de halhatatlan
lényeket óvni halandó alakban.*

Van ebben a lírában valami pantheisztikus életöröm: a költő a föld, a mindenség bol-dog alkotórészének érzi magát. Ahogy ő maga mondja: „Költeményeim az élet dicső-ségét köszöntő himnuszok.” S csodálatos *Euridiké* – verséből kiderül az is, hogy tőle sem idegen az „Aki dudás akar lenni, Pokolra kell annak menni” ars poeticája:

*A föld alatt tudtam meg, hogy minden arany élet
kincs lesz a lágy homályban, vagy gyümölcs. Hát
miért siratná néma sír lakóit
magként szórt könny? Nők lépesméz szívét
medveként falja mély Homály . . . Eltűnt minden arany!
A lépsejt hatszögű . . . De érzékek őt sejtje
rejt minden aranyat . . . S az hol most? Csak a sír szele tudhatná.
Poromban sem félttem hús halk szelétől.
A Szerelmet Halál sem rontja el.
Nem vész el semmi. És minden gyümölcs lesz.*

★

Oscar Vladislas de Lubicz-Milosz

„A litván főnemesi családból származó francia költő neve jóformán teljesen ismeretlen a magyar olvasók körében” – mondja róla a kötet fordítója, Parancs János. – Lubicz-Milosz költői pályafutása is a századforduló táján kezdődött, az impresszionizmus, a szimbolizmus virágkorában, Jammes, Claudel, Valéry, Rilke nagy korszakában. Mint Rilke, ő is a magány, a nosztalgiaik költője, legalábbis eleinte, ő is vándorol, folyton úton van, sehol sincs otthona. Élményvilága azonban természetesen jócskán eltér Rilke világától, ha szemléletükben és magatartásukban sok is a rokon vonás. (De azért, ha már felvetődött ez a kérdés, mellékesen nem árt utalni rá, hogy a modern magyar költészetten kívül úgyszólván az egész világlírára milyen óriási hatással volt Rilke, s hogy ez a hatás új horizontokat nyitott, ösztönzött, bátorított, elmélyülésre készítetett, jó és termékeny volt minden szempontból, s nem epigonokat

nevelt, noha persze azokat is, elvéve...) Lubicz-Milosz is befelé forduló, a lélek mélyeit kutató költő, ebben rokona Edith Sitwellnek is, de abban is, hogy ő is a *szeretet* költője, valahogy Assisi Ferenc módján: nagy-nagy természetrajongással:

*Akár a búza és a felhő a szélben,
Akár az eső és a méhek a fényben,
Negyven évig, ó, testem, titkos lényeddel
Negyven évig tápláltad te a Mozgás isteni tüzét:
Nem hervadsz te el, amíg a világmindenség mozog.
Fölösleges és ismeretlen nevednek hangzása
Elveszhet az alvó kiáltásával együtt az éjben;
De anyádtól, a földtől, barátodtól, a széltől,
Hitvesedtől, a fénytől, semmi sem választhat el téged.*

Igaz: ez az élet- és természetszeretet egy idő múlva mindjobban valamiféle válaszos misztikába vész, de ha a litván tájokról vagy gyermekkoráról ír a költő, továbbra is érzéketlen marad. A *megismerés himnusza* legszebb három verse, a *Szeptemberi szimfónia*, a *Novemberi szimfónia* és a *Betejezetlen szimfónia* is a gyermekkorról szól. Hogy ismét a fordítót idézzem: „Tulajdonképpen nagyon kevés verset irt a gyerekkoráról. Mindössze három versében, a feledhetetlen szimfóniákban idézte meg a maga teljességében, de számos további versének egyik alaptémája, és gyakran utalt rá, legalább egy-egy részlet, olykor csak egy-egy kép erejéig. Távoli, ködös litván tájokról, havas ingoványokról, a tébolyító magányról, az ősök komor, néma házáról, a gyerekkor magányos örömeiről vallanak ezek a versek, s valami sejtelmes túlvilágról is, mely az egyszerű dolgok mögött rejtőzik. Panasz, melankolikus visszavágódás és lüktető fájdalom változtatják egymást hullámzó és hömpölygő, bővitményekkel megtűzdelt hosszú vagy pörölyként lecsapó rövid mondataiban.”

Lubicz-Milosz versei sokkal „közérthetőbbek”, mint Edith Sitwelléi, voltaképp, ha újdonságukat keressük a szimbolizmushoz vagy impresszionizmushoz mérve, a szeliden, borongósan, szinte Tóth Árpád-i mélabúval folydogáló verseknek a hangulati felépítésében, a laza képzettársításokban s a páratlanul finom, gyöngéd képekben, hasonlatokban, metaforákban találjuk meg. Ilyenekben: „Mikor árnyékomban az öröm haladt, mikor a nevetés Madarai az éj tükreinek ütődtek, mikor a virágok, Az ifjú szánalom szörnyű virágai fojtogatták szerelmem”; – „A régi idő szivárvánnyal berakott üvegháza”; „A csönd illata olyan volt, mint a sírban talált gabonáé”; – „Kezeidet nem nézhetem anélkül, hogy fehér galamb ne röppenne fel róluk”. – Egyébként Parancs Jánosnak igaza van, hogy: ezt a kivételesen szép szavú, rendkívül érzékeny költőt még annakidején a mi Nyugatosainknak kellett volna fölfedezniük. De azért: jobb későn, mint soha.

★

Eugène Guillevic

Ez a kötet, a [*Val-Vel (Avec)*] nem az első magyar nyelvű válogatás tőle: 1962-ben jelent meg a „Föld és víz”, szintén Somlyó György fordításában. Ő tehát már nem ismeretlen nálunk, többek között azért sem, mert tudjuk, milyen lelkes híve és nagyszerű fordítója a magyar lírának. *Mes poètes hongrois* (Magyar költőim) címmel adta ki fordításait, Aranytól, Vajdától, Adytól a mai magyar költőig sokak verseit szólaltatva meg franciául, a legművészibb színvonalon. Guillevic vitathatatlanul nagy költő. S hogy neki is van némi köze Rilkéhez? Igen, van, bár ez semmiképp sem csorbitja eredetiségét. Rilke – egész életművében – különös figyelemmel fordult a dolgok, a tárgyak felé (Dinge), versben, prózában egyaránt. Makacs erőfeszítéssel dolgozott azon, hogy a tárgyakat a költészet örökkévalóságába, a szavak szobraiba

formálja át. „Kezdetől fogva úgy beszéltek róla – mondja Guillevicről Somlyó György – mint a *dolgok* költőjéről. . . Guillevic költészete az élettelen dolgok és az élők legmagasabb rendű megnyilvánulása, a tudat között létesült mágneses térben teremti meg a maga sajátos szellemi és érzelmi feszültségét. A költő makacs tudatos-sággal faggatja a dolgok néma természetét. S ha valaki, ő biztosan elmondja a legmeglepőbbet is, amit észrevesz rajtuk.”

Guillevic kötetében én a legmélyebb gondolatiságú és legmegragadóbb ciklusnak a könyv gerincét alkotó *Fal* (Paroi)-ciklust érzem. Itt sikerült – a maga végtelenül tiszta és egyszerű stílusában – rátalálnia egy olyan nagy jelképre, amely strófák százain át új és új meglátásokat, megérzéseket sugall neki. A *fal* – mi mindent jelent ez! A bennünk élő gátlásokat, a tudásunk, ismereteink számára áthághatatlant, szavaink, sejtelmeink peremét, a kimondhatatlant, az élet megoldatlan kérdéseit, a gránit-kemény megválaszolhatatlant, a sirató-falat, ahol emberi létünket siratjuk, a halál sötéttségét, azt, amin túl ki tudja, van-e valami vagy semmi sincs, a Tér végtelességét, a szabadságot, – egy falat, amelyre ráírjuk, „amit ő ellene teszünk”, a rabság, a börtön, a terror ellen, egy falat, amellyel végül is csak úgy szállhatunk diadalmasan szembe, hogy beolvastjuk magunkba és beleolvadunk. A „fal-probléma” azonban mégsem ilyen egyszerű, mert „a fal talán nem is más,

Csak a kérdésekre adott

Válasz hiánya.

De beléphetünk-e

Abba, ami nincs?

.....

Azt is gondolhatod.

Minek annyit töprengeni,

Végülis majd a fal

Valamihez csak elvezet,

Valami váratlanhoz, nemremélthez

.....

S közben arról ábrándozol,

Hogy szétfűzöd ezt a falat,

Vagy egyszerűen otthagysz,

Úgy méz, hogy nem is méz tovább

E valaminek a kísérete nélkül.

Mert hogyha van fal,

Valami van mögötte is,

S mi lehet az?

Valami mást kellene kitalálni, folytatja tünődéseit a költő, azt, hogy fogadjuk el válaszként a kérdést vagy fogadjuk el önmagunkat válasz nélküli kérdésnek. „De ahogy ismerem magunkat: Nem fogunk belemenni” – teszi hozzá. Valóban: ez a meg nem alkuvó, örök és szenvedélyes válaszkérés a legemberibb tulajdonságunk s a „fal” voltaképp „adottságaink korlátaiból” áll. „Az új mű, a *Paroi*, egyenes folytatása s mintegy betetőzése egy-két kitérőtől eltekintve töretlen életművének, amely egy másik, rokon nagy költő szavaival, *véget nem érő költeménynek* is tekinthető” (Somlyó Gy.). Guillevic megszállottan, mániásan mondja mindvégig ugyanazt, s ez a mindent fogalmilag tisztázni vágyó, szinte képek és hasonlatok nélküli líra épp ettől a rögeszmés gondolatiságtól válik naggyá. Mert egyetlen gondolatnak vagy kérdésnek is ezer formája, színe-visszája van, ezer lehetőség a kibontakoztatására, körültapogatására, arra, hogy alakot kapjon. S Guillevic e variációs lehetőségek közül semmit sem hagy ki. Puritán líra az övé, lényegre-törő, minden fölösleges sallangot levető, s talán épp ezért hat maibbnak, ezért áll közelebb hozzánk, mint a két nagy halott: Sitwell és Lubicz-Milosz.

BÁRÁNY ÉS HOLLÓ

Galambosi László legutóbbi könyve, *Az irdalom ágai* olyan költőt mutatott be, aki már megvívta harcát az ifjúkor sárkányai-val, valóságos és képzelt démonaival, föl-térképezte világát, mindennek nevet adott, s a hetedik nap ünnepén széttekintett tá-jain. Az új kötet, a Bárány és holló azon-ban más mutat, mintha nagyon is jól meg-konstruált lett volna korábbi maga-tervezte világa, lazít törvényein, s új próbára teszi költői leleményét. Elsősorban formai cle-mek jelzik a rokonszenves színeváltozást, a népdal felé közeledik, s szívesen hasz-nálja a szelíden hullámozó nyolcszótagos so-rokat (4—4), vagy a 4—4—3 beosztású ti-zenegyest. Dalversek ezek, abban az érte-lemben, ahogyan Horváth János nevezte, könnyedek, játékosak, zenéjükbe rögtön beletalál az olvasó, „a ritmusideál a dal-lam által fejezi ki magát közvetlenül”. Fel-szín alatti világuk azonban nem vesztett gazdagságából, ezek a versek most is a va-lóság átfogalmazását, a látomássá átérté-kelt világ öntörvényű rendszerét jelentik, de minden leegyszerűsödött, a verssorok áttetszőbbek lettek, anélkül, hogy devalvá-lódtak volna. Még néha kísért a korábbi kötetek túlburjánzó képi gazdagsága. (Avar-szakállt visel majd a fáradt bocskor), de — mint ugyanebben a versben is — inkább az jellemzi, hogy közelebb ke-rült a valósághoz, ha úgy tetszik, realis-tább lett, s minden szó, kifejezés a lénye-get keresi:

Csattog a löcs. Döng a kerék.
Csillagbojtos ostor pattog hajnaltájban.
vizesicibék csivitelnek
Gólya billeg: fénylő virág, a határban.
(Évszakok)

— ahol az utolsó sor hátra dobott helyha-tározója a tizenkettesben külön is a nép-dalra emlékeztet.

Vagy íme, ez a négy sor (*Öregék*), mily hibátlanul fog egységbe egy helyzetet, s ennél is többet, magát az öregséget:

Pipák pislognak ablakokból;
az öregék alvás-előtti
kedvük próbálják füstre fűzni.
Szárnyakat szőnek sűrű borból.

Igazi erényét, költészetének erejét az ilyen megoldások jelentik, ahol a valóság azzal válik a verbális élménnyel egyenér-tékűvé, hogy új valóságot teremt. Mikor azonban ez a verbális élmény szinte önál-lósul, beéri saját szépségével, már csak vé-kony szálak kötik ahhoz a világhoz, amely-ből vétetett.

Az égi delfin tükrök közt suhant.
Mint halász-kunyhón polipbőr-süveg
fölszikrázott a hajnal ablaka.
Vibráltak fodros üstökös-szügyek.
(A vak világossága)

Ugyanígy nem érzem hitelesnek a kötet címadó költeményét, jóllehet az országos pályázat bírálói díjra tartották érdemesnek. A Janus-évfordulóra készült, s a haldokló költő előtt felvillannak élete eseményei, mintegy summázza életét, korát, humanista eszményeit. A lazán egybefűzött képeket befonják a szavak indái, s közülük csak néha villan elő Janus rokonszenves arca. Galambosi maga-teremtette világában a sza-bad asszociációknak is helye lehet, de Ja-nust ez nem jellemzi, ahogy az epikai hi-telnek mond ellent a költemény Janusának ilyen aggodalma:

Vár-e kemenceparázusra boruló kenyér,
letört darabka,
akár a szegényt utszéli bogó,
fekhelynyi meleg?

S rögtön utána:

Villog Ferrara:
ébredő hal pikkelyes oldala.

A jelző önkényes, semmiképp sem illik Ferrarára, s ahelyett, hogy vonzaná, in-kább taszítja a képzeletet. De épp a Bá-rány és holló legtisztább hangja a bizony-ság rá, hogy nem ez az igazi Galambosi. Ihletett pillanataiban — s ilyen a Janus-költeményben is van — kivételes magas-ságokig tud emelkedni, képei ilyenkor megtisztulnak, minden sallangtól, s csak a lényegyet mondják. „Az alkony ólén dal-lam szendereg” — olvassuk a Marasztaló-ban, s ugyanitt:

A csönd öblében levél-ladikon
áttetsző testtel ring a lilium,

majd mintegy összefoglalóan:

Rózsákra hajló angyal muzsikál.
A Nap kávján aranypáva áll.

A *Játszadózó* három sorában több jelkép is egybefonódik, s a halhatatlanság almjának és a báránynak biblikus ihletésű hasonlatával jól megfér a népmesék királynője. Ugyanígy idézhetjük az *Örtüzek fölött* című verset, ami a kötet egyik legszebb darabja, vagy a *Ruhám megszótték* szelid rezignációját, melynek fájdalmas sóhaja Galambosi legszebb leleményei egyike.

Ezekhez a versekhez egyenes út vezet a korábbi kötetektől, de a hang egyre tisztább, s a világ mind áttetszőbben mutatja titkait. Nemcsak Az irgalom ágainak vádló fájdalma tisztult le, hanem a hang is, mely formái meglepetések helyett inkább a népdal egyszerűségét választja, anélkül, hogy földnő költői eszményeit. Itt érezzük, hogy egyre magasabbra visz Galambosi útja, a maga alkotta kozmosz nagyobbik része már legfeljebb háttér, hogy annál élesebben válják ki világának rajza, mely illúziók helyett saját valóságát fogja vállatára.

Bátrabban jár a Nap. Az ablakon
omolni kezd a könnyű jégvirág.
A hóban hervad már a patanyom.
Ringatja fény az ormok illatát.

(*Örtüzek fölött*)

A Bárány és holló legszebb versei a hazatalálás örömét dalolják, olyan közvetlen és természetes hangon, ami mai líránkban meglehetősen ritka.

A szép kiállítású könyv címlapjának rajza Martyn Ferenc művészetét dicséri.
(*Szépirodalmi.*)

CSÁNYI LÁSZLÓ

Kelényi István:

BIKA ÉS ANGYAL

Kelényi István verseinek legfőbb jellemzője a szépség. Frójukat az a klasszikus szépségeszmény ihleti, amelynek eredete a későhellenisztikus kultúra költészetében keresendő, s fel-feltámadó eszmenrendszerének nyomait éppúgy megtaláljuk a romantika, mint a huszadik század

költőinél, leginkább Kelényi egyik eredendő mesterénél: a fiatal Radnótinál. Kelényinek szinte minden verse ennek a szépségeszménynek a kiszolgálásával indul: a szépség már-már túlfűtött keresésével. A legszebben kifejező szókapcsolatok fontosak elsősorban a számára: „Szemed szigorú szürkület / nyitott az ősz és holdberek” (Szigorú ősz) „Foszló függönyhabok közt derengve szálldogál” (Cantilena). Ezek után nincs semmi különös abban, ha kötetét olvasásakor a szépség szemrevételezése után első megfigyelésünk formai: miként teljesítik a szépség ilyenirányú kívánalmait Kelényi versei? Míg kortársai legtöbbször szabados verselési technikájában csak nagy jóindulattal fedezhetők föl kötött vagy kötöttebb formai elemek (még a felező nyolcas is csak imitt-amott felező, többnyire ide-oda csúszkál a ritmus, a rímek megkötő erejére bízva magát), addig Kelényi következetesen ragaszkodva vállalt világához, többségében daktikus lejtésű sorokat ír, néhol már a teljesen kötött haxameter lehetőségeivel kacérkodva: „Vizekkel leúsznak, holt madarakkal / útra kelnek a fák is. Esteledik. / Fönn a hegyen, a bokrok alatt, száll le a ruhád, a földre eresztett...” (Völgyben)

A klasszicizáló szépségigény és a mesterség technikai oldalának jó ismerete eredményezi, hogy Kelényi versei igazi versélményt nyújtanak, pontosan megkomponált költemények jönnek így létre.

Ami hiányérzetet kelt az olvasóban, az verseinek tartalmi oldaláról közelíthető meg. Szűkösön van jelen ezekben a versekben a mondanivaló. Míg a szépség és a forma megteremtésének folyamatát előnyösen befolyásolták a mesterek, addig — tartalmi szempontból — visszahúzó erejük érvényesül, gátolja egy meghatározóan egyéni arcélú költészet kialakulását, egy-egy versében áthallásokat is találhatunk, mint pl. a Völgyben c. vers idézett része esetében az „Esteledik” után ritmikai kényszertől befolyásolva ösztönösen Radnóti híres versének folytatását várjuk; (a szögesdróttal beszeggett vak tölgykerítés, barak oly lebegő stb.) vagy a „Saul” címűben: „A lányok titkos tengeréből / akárgyümölcs leng vadlomb közül, / tört álom — arcod örök tükör / mint holdláng éjből fölmerül” a kevéssé rutinos versolvasó is azonnal felismerheti Vajda János hangját, az utolsó sor azonos ritmusa a „Hattyú”

képed fölmerül" soréval, valamint a zárószó egyezése csak nyomatékosítja az áthallás érzését.

Mondanivalója jóformán csak a szerelemről van Kelényinek, szűkebbre húzva a kört: a csalódást okozó szerelemről. Itt fedezhető fel verseinek tematikai rokonsága a trubadúrköltéssel — vállalja is ezt a rokonságot, versről versre árnyaltabbá, mélyebbé, nagyotmondóbbá emelve a fájdalom kifejezéseinek mértékét. „A szerelem iszonyúbb minden irgalomnál; mint a halál” — indítja kötetét, hogy ezután az indítás után a szünet nélkül könnyekben úszó költő lelke fölött testetlen, kibontott mellű, kivillanó combú angyalként száll-doshassanak a fájdalmat és csalódást osztó démonok, míg el nem nyeli őket az éjszaka, az eső, az ősz és a sár.

Az érzelmek költőjeként indult Kelényi István, valljuk be, nem evilági módon, de mindenesetre merészen és nem mindennapin, egy rég letűnt eszménykép követőjeként, de egy örök emberi érzés énekeseként. Mesterségbeli tudása, alkatához jól választott mesterei tehetséges indulást sejtetnek, még akkor is, ha egy-egy fanyar atomkori mosollyal hajlamosak vagyunk néha felbukkanó érzélgősségét elintézni.

Művészi fejlődésének azonban egy érzelmileg visszafogottabb, tágabb, súlyosabb mondandó felé kell elindulnia. (*Magvető*)

KEMSEI ISTVÁN

Jókai Anna:

MINDHALÁLIG

Apálykorszakát élő prózairodalmunkban Jókai Anna, kevesedmagával, a folytonosság biztosítója. Azóta, hogy hét évvel ezelőtt berobbant irodalmunkba, s azonnal helyet és rangot követelt magának, szinte megszakítás nélkül jelennek meg regényei és elbeszéléskötetei, és ami még fontosabb: minden könyvének megjelenése valószínű irodalmi esemény. Folytonosan megújuló sikerét (amelyet az is jelez, hogy szinte minden könyve, most legutóbb például *A labda*, több kiadásban jelenik meg),

úgy gondolom, főképp annak köszönheti, hogy alkotóművészetében két tényező találkozik szerencsés, mert eléggé ritka módon: a témaválasztás időszerűsége ötvöződik nála a mindennapiság sztereotípiái mögé való bevilágítás képességével. A kettő persze összefügg, mert témáit Jókai Anna mindig a mindennapiság szintjéről választja; időszerűvé viszont az teszi őket, hogy ezen a szinten a társadalom mozgásainak törvényszerűségeit tükrözik. Az író első könyve például, a *4447*, egy lebontásra ítélt józsefvárosi ház lakóinak kisszerű életét és egy régi családtípus bomlását írja le; legnépszerűbb regénye, a *Tartozik és követel* pedig azt beszéli el, hogy miképp romlik meg egy szerelmi házasság a házastársak származási, műveltségbeli, társadalmi helyzetbeli különbsége miatt.

*A Mindhalál*ig — az író előző regényéhez, a *Napokhoz* hasonlóan — tágítani igyekszik a témakört. A cselekmény itt is részben a mindennapiság szintjén zajlik, de ehhez még egy sajátosabb, kevésbé általános téma is kapcsolódik: egy alkotói válság története. De Jókai Anna nemcsak tematikai szempontból igyekszik előrelépni, hanem a formálásban is; a cselekmény összefogottabb, mint eddigi regényeiben, a történet egyetlen délután, néhány óra alatt játszódik.

Törtel Géza, a neves regényíró lakásában vagyunk, lakásavatóra készülnek. Törtel, ez a későn indult, de azután hamar befutott író, azonban mogorva kedvében van: úgy érzi alkotói válságba került, nem tud többé írni. Ezt az öröklakást, a város fölött, még régi könyvei jövedelméből vette, nemrég költözött be ide, orvosnő feleségével, Gizellával. Kincsi néni, a házvezetőnő a konyhában serénykedik, hogy méltó módon fogadhassák este Törtel barátait. A csillogó látszat mögött azonban szomorú valóság rejtőzik. Gizella imádja, csodálja, remekül kiszolgálja a férjét, házasságuk mégis a megnemértés és a folytonos veszekedés jegyében zajlik; a társadalmi és az anyagi siker mit sem használ, amikor Törtelnek írói válságán kellene túljutnia; a barátok pedig kivétel nélkül álbarátok, az esti lakásszentelőre csak muszájból, a kapcsolatok ápolása céljából kerül sor. Törtel felidéz magában az irodalmi élettel való találkozásait: a kép egyértelműen vigasztalan és sötét; nagyképu és gögös befutott írók, régi dicsőségükből élő ki-

öregedettek, gátlátalan, hizelgő törtetők, bájaikkal érvényesülni kívánó tehetségtelen költőnő, részeges fiatal írók, vagyis olyan társaság, amelytől Törtel semmit sem várhat. Egyedül van, egyedül kell megoldást találnia. A küzdelemtől nem mondhat le, mert ezt választotta, és most már ezt kell csinálnia — amint a cím mondja — mindhalálig.

De érdemes-e? Gizella, elkeseredésében, olykor kétségbe vonja az írói munka fontosságát, a maga hivatásának, a gyógyításnak a hasznosabb voltával érvel kiélesedő vitájukban. De a két — egyébként kitünően megformált — mellékszereplő is Törtel ellen dolgozik, ha más és más módon is: Kincsi néni, az író odaadó híve, a sznobok hangját közvetíti, akik nem munkája lényegéért, hanem a sikeréért rajonganak; a váratlanul betoppanó szerelő pedig egyenesen kétségbevonja a szellemi tevékenység jogosságát, az író afféle semmittevőnek, érdemtelenül megtollasodó törtetőnek tekinti, s minden rokonszenve Gizelláé, a gyógyításra, a közvetlen tette képes orvosnőé.

A jelen pillanatot, vagyis Törtel Géza vívódásának a motiválását egy másik szint beiktatásával oldja meg Jókai Anna; a harmadik személyű elbeszélést sűrűn szakítják meg első személyben íródott betétek, amelyek Törtel Géza a múltját, vagyis a jelenét meghatározó eseményeket idézi föl. Nem időrendben, hanem az emlékezés logikáját követve épül fel így az olvasó előtt Törtel élete: gyermekkor, újságíróskodása, első házassága, kislánya halála, első írói sikerei, befutása, megismerkedése és házassága Gizellával, folytonos konfliktusaik. És az emlékek rétegéből bukkan fel az a mozzanat is, mely a regény befejező jelenetében hirtelen feloldja Törtel görcsét: egy tiszta és sokat tudó öregember, régen halott dédapja képe, aki egy teljesebb élet ígéretét csillantotta meg hatéves dédunokája előtt.

Jókai Anna azonban maga is érzi ennek a zárásnak a mesterkéeltségét, túlzott érzelmességét, s ezért az utolsó sorokban egy ironikus ellenponttal enyhít rajta: a kibékülő, de láthatólag minden pillanatban új összetűzésre készen álló házaspár képével. Törtel újból meglelte élete értelmét, de még sok hasonló válság vár rá, a szenvedéstől nem menekülhet.

A regény címe, felépítése, azt sugallja

az olvasónak, hogy a *Mindhalálig* főtémája az alkotói válság ábrázolása. Érdekes módon azonban az a téma, mely ehhez párosul: a házastársak közti kapcsolat leírása, legalább olyan fontosságot nyer a cselekményben, mint az író kínlődésának leírása. A férfi-nő viszony részletező és dezilluzionáló leírásában Jókai Anna, mint annyiszor már, ismét remekel, mesterségbeli szempontból minden bizonnyal ez a regény legsikerültebb rétege. De a strinbergi téma e modern változata ebben a könyvben egy sajátos színnel gazdagodik; itt két olyan ember áll egymással szemben, aki mindennél komolyabban veszi hivatását, Törtel az írást, Gizella a gyógyítást, s konfliktusuk egyik főforrása, hogy egyikük sem akar engedni a másiknak saját munkája rovására. Vagyis Jókai Anna ismét rendkívül időszerű témát ragadott meg, olyat, mely társadalmi fejlődésünk jelen szakaszában mind nagyobb erővel jelentkezik. Közérdekű kérdést, amelyet azután írói eszközeivel, szociológiai jellegű jelzésén túl, általánosabb érvényre is emel.

Ez a képessége teszi tulajdonképpen Jókai Annát egyik legkiemelkedőbb, legjellegzetesebb mai regényírónkká. És ez biztosítja a *Mindhalálig* helyét a mindinkább gazdagodó életműben. (*Magvető, 1974*)

SZÁVAI JÁNOS

Kiss Dénes:

MONDD A FALAKNAK!

Egy tiszta ifjú ember keresi helyét a világban Kiss Dénes önéletrajzi elemekkel átszőtt regényében. Olyan ember, aki tudja, hogy a szerelemhez és a barátsághoz, az emberi kapcsolatokhoz és az egész világhoz csak egyetlen úton lehet eljutni: önmagunk teljes megismerésén és kiteljesítésén át. „Minden emberhez bennünk van az út, és mi el is találunk mindenkire, ha előzőleg nem tévedtünk el önmagunk felé haladva” — mondja képzeletbeli hallgatóságának, a regény filozofikus szövegű naplójának főhőse, Danai.

A *Mondd a falaknak!* korántsem csak „életrajzi” regény. A mű szerkezete az

egymásba épülő, egymásba villódzó élet-
rétegek emlékképeit nem időrendben, ha-
nem az élmények nagyon szigorú belső
törvényei szerint vetíti elénk: „az embe-
rek, tárgyak felé” igyekvő emlékezés kö-
vetkezetes logikája mindig a személyiség
megismerésének, kiteljesítésének a legfon-
tosabb állomásait jelzi. Kiss Dénes írói
világában a jelenlét pillanatait állandóan
a múlt emlékei színezik át, – nemcsak
az átélt lét darabjai ezek az emlékképek,
hanem ugyanolyan életet meghatározó rea-
litások a főhős számára, mint a jelen va-
lósága. A jelen realitása pedig mindig a
képzelt holdudvarával együtt él igazán.
Ez a befelé építkezés azonban nem a vi-
lágról levált ember körülkerített magá-
nyát jelenti. Ez az önmaga belső köreit
járó, a természetben, a világegyetemben
feloldódó lírikus magatartás — a regény
főhőséé, Danié —, az egyéniség megőrzés-
én és továbbépítésén keresztül szüntele-
nül kapcsolatot keres a külvilággal; ön-
maga a társadalomba ivelő hid sajátmaga
és mások számára az egoizmus labirin-
tusokba vesző ösvényei felett. — „Úgy
élek az emberiségtestben, mint fókusz,
idegközpont, és szüntelenül továbbítom a
jelzéseket” — írja naplójában Danai.

Eppen az önmegismerésnek és önkife-
jezésnek a társadalom felé való fordulása,
kapcsolatkereső jellege izítja drámaivá a
regény főhősének bensőségesen lírai vilá-
gát. Dani naivitását a világgal való állandó
érintkezések — sokszor nagyon durva —
hordalékai csiszolják, de úgy, hogy a las-
sanként lefoszló naivitas alól annál erősebb
fényel sugározzon az emberi tisztaság.
Mert Dani ugyanúgy megérti a világot,
mint a morális megalakulásokra hajlamos
barátja, Fűmag, de barátjával szemben –
aki az erkölcsileg meg nem szűrt élet egé-
széből akarja „kijátsítani” a „maga részét”
—, a világban való személyes részvételét
csak a morálisan elenőrizhető szférákra
korlátozza. Ez az erkölcsi polarizáció —
Dani és Fűmag eltérő útja — ugyanakor
nem jelenti a „jó és a rossz”, „fehér és
fekete” élesen elkülönülő magatartását.
Fűmag is változtatni akar a „világ ar-
cán”, és nemcsak egyéni céljai érdekében
fogadta el a zöld utat jelentő kompromisz-
sumokat. Fűmag magatartása is egyfajta
lehetősége az önmegvalósításnak. Dani út-
jánál látszólag könnyebben vezethet a cél-
hoz, de azzal a veszéllyel jár, hogy a „rea-

litásokhoz” simuló, alkalmazkodó ember –
miközben azt hiszi, hogy a cél felé tart —
elveszíti az iránytűt, önmagát. És Dani sem
a jó éteri tisztaságú azilumában akarja
felépíteni a maga világát: a lehetőségek, a
tisztá eszközök keresése a — gondolati-
lag hallatlanul izgalmas folytatásban ki-
teljesedhető — regény.

Fűmag sodró lendületével, imponáló ak-
tivitásával, könnyed cinizmusával szemben
Dani sérülékeny érzékenységgel mozog a
világban, hagyja, hogy a dolgok, jelensé-
gek átáramoljanak magán. Mint a régi
nyarak ejtőernyőzéseikor, mikor „úszott a
világ valóságos dolgai között, de azok
alig érintették. Puhán úszkáltak körötte.”
Ez a látszólag sodródó, de az élet jelen-
ségeit – önmagán átáramoltatva — min-
dig mérlegre tevő magatartás az emberi
nyitottság, szeretetvágy felfokozott képét
mutatja. Fűmagban is ezt érzi meg Dani:
a cinizmus álarca mögött a folytonos lét-
küzdelemben szeretet után sóvárgó embert.
Kettőjük egy dunántúli kisvárosban kez-
dődő, majd a „nagyvárosban” — Pécsen
— továbbszövődő barátsága a törvényszerű
összecsapások sűrű levegőjében pecsétel-
ődik meg véglegesen. Hiszen Dani a saját
világát, személyiségét is védi ebben a ba-
rátságban Fűmag vitalitásával, gúnyoros-
támadó cinizmusával szemben, és Fűmag is
kénytelen régi énjével szembesülni Dani
könyörtelen számonkérésének tükrében.

A szülőfalu és az érettségi utáni kisváros
— a főhős gyermekkorát feldolgozó ifjú-
sági regények világára (*Kányadombi indiá-
nck, Az utolsó indián nyár, Sólyomidő*) is
utaló — emlékképeitől a pécsi évek szám-
vetésein át az 1956 utáni Budapestre költö-
zéséig, a nyári munkák keserves-meged-
ző időszakától a „művészvilágba” való
tartózkodó, egyéni tartását féltve őrző be-
illeszkedésig ível a regény cselekménye.
Az első nagyváros, Pécs ennek az emlékező
folyamatnak az igazi katalizátora, itt tes-
zi fel először magának Dani a kérdést:
„Sorsa elől fut az ember, vagy az a sorsa,
hogy fusson?”

A szülőfalu és a kisváros Dani agyában
örökösen pergő filmképei minduntalan a
beteljesületlenség szomorúságát és szép-
ségét árasztó szerelmet, Kincső alakját
idézik meg. A székely tánc képsorai „a
lány keblének finom harangjátékát” csen-
dítik meg, a falusi séta a „nagy égboltot

rejtő" szemű Kincsővel *A négyökrös szekér* éjszakájának a varázslatát árasztja. Félénkség, féltékenység, a szavak keresésének, kimondhatatlanságának kínja, a beteljesülés örök várása és szép reménytelensége, a teljes megismerésről való lemondás, vonzódás és menekülés — mindez jellemzi Daninak állandóan a lány alakja körül keringő gondolatait. — „Nem az a fontos, hogy ismerjük egymást. Ez úgyis lehetetlen. Önmagunkat sem ismerjük igazán, de azt tudunk kell magunkról: nincsenek olyan sötét zugaink, ahonnan bármikor előtörhet valami sanda indulat” — írja a naplóban Dani. A szerelem — beteljesületlenségében is csodálatos szépségű — pasztellrajzával valami olyasmit tudott Kiss Dénes regényében megörökíteni, amely

csak keveseknek sikerült: Dérynek például a *Kedves bópeer*-ben. Hiszen „a szerelem közegében” szövődik ez a szerelem, és megmarad a „megfogalmazás határán”. Mert „a szavakhoz a csöndet kell megtalálni. Kinek-kinek a maga hallgatását. Ha azt megtaláljuk, egyszerre előragyognak maguktól mind a régtől keresett szavak”. — Kiss Dénes regénye a megtalált szavak varázsával lep meg bennünket. És tiszta emberséggel, amely a „boldogság” „olyan gyakorlása és teljessége, a világnak olyan felfogása, a dolgoknak olyan értése, az értékek olyan gyönyörűsége és szomorúsága, amely arra is képes, hogy megszüljön számunkra a jó halált”. (*Kozmosz Könyvek*, 1974.)

CZÉRE BÉLA

